

156. évfolyam (2022) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
156. évfolyam (2022) 2. szám

Szerkesztőbizottság:
Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:
Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:
Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kenyeres István</i> : A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt	237
<i>Galambsi Péter</i> : A szepesi lándzsásnemesség története a 13–14. században	277
<i>Tóth Tibor</i> : Az angol hadsereg megostromolja Buda várát. A Hounslow Heath-i hadgyakorlatok II. Jakab uralkodása idején (1685–1688)	303
<i>Matolcsi Réka</i> : Szóbeli királlysértési ügyek a dualizmus idején (1891–1913)	329
<i>Tefner Zoltán</i> : Német–osztrák–magyar tárgyalások Lengyelországról. Berlin, 1916. április 14–15.	357
<i>Gyarmati Enikő</i> : Bedy-Schwimmer Rózsa berni követi kinevezése a svájci források és szempontok tükrében (1918)	391

VITA

<i>Thoroczkay Gábor</i> : Észrevételek a magyar szakrális kettős fejedelemség újabb irodalmához	413
<i>B. Szabó János – Sudár Balázs</i> : Gardízi, Ibn Ruszta és a többiek. Válasz Thoroczkay Gábornak.....	421

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Botár István</i> : Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete (<i>Gulyás László Szabolcs</i>)	429
Kruppa Tamás (közreadja): Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601) (<i>Domokos György</i>)	432
<i>Ablonczy Balázs</i> : Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921 (<i>Föcze János</i>)	434
L. Balog Béni (szerk.): Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai, 1918. november 3. – 1919. január 29. (<i>Jeszenszky Géza</i>)	437

<i>Főcze János</i> : A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944) (<i>Both Noémi Zsuzsanna</i>).....	440
<i>Leslie Waters</i> : Borders on the Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian–Slovak Borderlands, 1938–1948 (<i>Egry Gábor</i>)	443
<i>Besenyő János</i> : Magyarország és a nyugat-szaharai válság (<i>Búr Gábor</i>)	446
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	451

Kenyeres István

A MAGYAR KIRÁLYSÁG PÉNZÜGYEI ÉS KATONAI KÖLTSÉGEI MOHÁCS ELŐTT¹

II. Ulászló magyar király 1502. május 12-én Sopronnak írt parancslevelében, amelyben 1000 aranyforint (Ft) hadisegélyt kért a várostól a török elleni háborúhoz, az alábbiakat írta: „Ad hoc autem, ut vosipsi [!] considerare potestis, magna nobis quantitate pecuniarum opus est, quandoquidem *pecunie belli nervi* [kiemelés tőlem – K. I.] existunt”.² Az 1521. évi budai országgyűlés végzéseiben is előfordul a kiemeléssel jelölt kifejezés: „Quoniam ad magni hostis magnas vires propulsandas magnarum *pecuniarum, quae nervi belli appellantur* [kiemelés tőlem – K. I.], summa conquirenda pariter et congerenda est.”³ Mint II. Ulászló levele és az országgyűlési végzés is igazolja, az Európában a korszakban elterjedő „*pecunia nervus belli*”, azaz „a háború éltető ereje a pénz” kifejezés a Magyar Királyságban viszonylag korán megjelent.⁴ A korszak meghatározó kérdése volt ugyanis valamennyi európai dinasztia számára a háborúskodás és az ahhoz szükséges költségek előteremtésének ügye, abban az időszakban, amikor – a hadügyi forradalomnak köszönhetően – soha nem látott mértékben növekedtek a katonai kiadások. A kora újkori Európa államfejlődése azonban nemcsak a hadügyi forradalomnak nevezett jelenség prizmáján, hanem a fiskális, illetve a fiskális-katonai állam kontextusában is joggal vizsgálható.⁵ A tanulmányban azt járom körül,

¹ A tanulmány szerves folytatása A fiskális-katonai állam kezdetei Európában a 16. század első felében (Századok 155. [2021] 761–782.) című publikációnak. Lásd még *István Kenyeres: The Beginnings of the European Fiscal-Military State in the First Third of the Sixteenth Century*. In: *On the Verge of a New Era: The Armies of Europe at the Time of the Battle of Mohács*. Eds. János B. Szabó – Pál Fodor. Bp. 2021. 29–46. Itt köszönöm meg C. Tóth Norbertnek, Gyöngyössy Mártonnak, Neumann Tibornak és Varga Szabolcsnak a munkám kéziratával kapcsolatosan tett hasznos észrevételeit.

² „De ehhez, amint azt maguk is meggondolhatják, nagy mennyiségű pénzre van szükségünk, mivel a háború éltető ereje a pénz.” [Saját fordítás – K. I.]. Az idézet helye: *Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története*. I. 6. kötet. Oklevelek és levelek 1482-től 1520-ig. Sopron 1928. 201.

³ „Mivel a nagy ellenség nagy erőinek elűzéséhez nagy pénzüsszeget – amelyet a háború éltető erejének hívunk – kell összeszedni és összegyűjteni.” [Saját fordítás – K. I.] Az eredeti szöveget közli több variánsal is összevetve: *Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története* II. Lajos korában. Bp. 1909. 246. A törvénycikkeket korábban a jogtörténeti irodalom – hibásan – 1522-re tette. Az idézett törvénycikket eltérő szövegvariánsal lásd Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső et al. Bp. 1899. (a továbbiakban: CJH) 788.

⁴ *Michael Stolleis: Pecunia nervus rerum. Zur Diskussion um Steuerloos und Staatsverschuldung im 17. Jahrhundert*. In: *Uő: Pecunia nervus rerum. Zur Staatsfinanzierung der frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main 1983. 63–67. További példákra lásd még *Kenyeres I.: A fiskális-katonai állam kezdetei* i. m. 761.

⁵ A hadügyi forradalomra vonatkozó irodalom igen bőséges, újabban lásd *B. Szabó János: A félreértett „hadügyi forradalom”*. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája.

hogyan a fiskális-katonai állam főbb kritériumai közül a fiskális-katonai potenciál, az uralkodói-állami jövedelmek és hadi költségek, valamint a katonai kiadásokat fedezni szolgáló hitelrendszer mennyiben követték az európai jellegzetességeket a mohácsi csata előtti Magyar Királyságban.

A Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom fiskális-katonai potenciálja

A 16. század első harmadában a Magyar Királyság fő ellenfele az európai hadszíntér legjelentősebb anyagi és hadi potenciáljával rendelkező főszereplője, az Oszmán Birodalom volt.⁶ Érdemes összevetni a két fél, a magyar és a cseh trónt birtokló Jagellók és az oszmánok katonai-fiskális potenciálját. I. Szulejmán (1520–1566) idején a birodalom összterületét 2,5 millió km²-re, lakosságának számát 12–13 millió főre becsülhetjük.⁷ A 16. század elején a Magyar Királyság területét 320 ezer km²-re, lakosságának számát 3,3 millióra tehetjük, míg a cseh korona országainak összterülete 125 ezer km², népessége pedig kb. 2,3 millió fő volt. Együttesen tehát 445 ezer km² földterület és 5,6 millió lakos volt a budai Jagellók uralma alatt.⁸ Adataink alapján tehát az oszmánok birodalmának területe Mohács időszakában legalább a hétszerese volt a Magyar Királyságénak, és ha a Jagelló-uralkodó által bírt Cseh Királyságot is hozzászámítjuk, akkor 5,5-szerese.

Századok 152. (2018) 939–960. A fiskális-katonai állam elmélete kapcsán lásd *John Brewer: The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*. New York 1989.; *The Fiscal-military State in Eighteenth-Century Europe: Essays in Honour of P. G. M. Dickson*. Ed. Christopher Storrs. Burlington, Ashgate 2009.; *Jan Glete: War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*. (Warfare and History). London–New York 2002.; *Kenyeres I.: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. A Habsburg Monarchiára és a szakirodalom eredményeinek összefoglalására lásd Kenyeres István: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században*. In: *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II*. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. I. 91–122., különösen: 95–101.; *Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik*. Századok 152. (2018) 1033–1076. Újabbán lásd *István Kenyeres – Géza Pálffy: Hungarian Border Defence and the Habsburg Financial and Military Transformation in the 16th Century*. In: *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State. Contours and Perspectives 1648–1815*. Eds. William Godsey – Petr Mat’ a. Oxford 2022. 104–123.

⁶ A korszak európai nagyhatalmai fiskális-katonai kapacitásának összevetésére lásd *Kenyeres I.: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 764–769*. Ez egyes országok, államok elemzésére újabbán lásd *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. Bp. 2019. Az Oszmán Birodalomra újabbán: *Erol Özvar: Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective*. In: *The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566)*. Ed. Pál Fodor. Leiden–Boston 2019. 21–63.

⁷ *Fodor Pál: Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege (1500–1530)*. In: *Új korszak határán i. m. 16–17*.

⁸ *B. Szabó János: A Magyar Királyság hadszervezete és hadserege (1490–1529)*. In: *Új korszak határán i. m. 68*.

Lakosságszámban valamivel kisebb volt a különbség: ha a Magyar Királyságot vesszük, akkor 3,8-3,9-szeres, míg a cseh birtokokkal együtt „csupán” 2,3-szeres.

A fiskális potenciál kapcsán rendelkezésre álló adatainkat összevetve a magyar korona jövedelmeit – mint alább részletesen bemutatom – 250-350 ezer aranyra becsülhetjük.⁹ Kérdés, hogy a Jagellók által uralt cseh korona országai (Csehország, Morvaország, Szilézia, Alsó- és Felső-Lausitz) mekkora pénzügyi és katonai potenciált képviseltek, illetve ezeket a lehetőségeket mennyiben használhatta ki a magyar uralkodó. A cseh korona jövedelmeit 160-200 ezer Ft-ra becsüli a kutatás,¹⁰ így a magyar–cseh perszonálunió uralkodói összjövedelmét elvben 410-550 ezer aranyforintra (arany Ft) tehetjük. Azért csak elvileg, mert nem tudható, hogy valójában mennyi csehországi jövedelem felett rendelkeztek közvetlenül a Budán székelő Jagellók. Korábbi vélemények szerint gyakorlatilag semmilyen bevételt nem láttak uralkodóink a cseh korona országaiból, mert valamennyi jövedelem a korábbi adósságokra volt lekötve.¹¹ Egy 1503. évi velencei követjelentés szerint II. Ulászló évente mindössze 5 ezer aranyat kapott Csehországból, de legutóbb sem hajtotta be, Morvaországból pedig semmi jövedelme sem volt ekkor, pedig Mátyás királynak még 80 ezer arany Ft bevétele származott innen.¹² A helyzet azért nem ennyire egyértelmű, úgy tűnik ugyanis,

⁹ A témára vonatkozó publikációkat és adatokat jól összefoglalja: *Neumann Tibor – C. Tóth Norbert – Pálosfalvi Tamás: Két évszázad a sztereotípiák fogságában. Helyzetkép a Jagelló-kor kutatásáról.* In: Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp. 2019. 36–59. Az alábbiakban részletesen kitérek a Magyar Királyságnak a mohácsi csatát megelőző időszakra megbecsülhető jövedelmeire. A tanulmányban használt pénzekkel kapcsolatosan: a dukát az aranyforint korabeli megnevezése, az alábbiakban igyekszünk minden esetben aranyforintban megadni az értékeket, illetve erre átszámolni. A korabeli magyar Ft (mFt), amit a 16. század közepétől kamarainak is neveztek, már számítási pénz volt, ami eredetileg, a 16. század elejéig 100 dénár értékű arany Ft-tal volt egyenlő. A dénár devalvációjával (ezüsttartalmának csökkentésével) a 100 dénár értékű Ft már számítási pénzzé alakult át, a 16. század közepén például 150-160 dénár ért egy valódi aranyforintot, dukátot, a mohácsi csata körüli időszak árfolyamairól pedig még szó lesz. A tanulmányban szerepel a rajnai Ft (rFt) is, mint számítási pénz, ennek értéke 1 rajnai forint = 60 krajcár = 240 bécsi dénár = 80 magyar dénár. Ezek alapján 1 mFt = 1,25 rFt és 1 rFt = 0,8 mFt.

¹⁰ *Alfons Huber: Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I.* Mitteilungen für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 4. (1893) 198–199. Problémaként merülhet fel, hogy Huber milyen Guldennel, azaz forinttal számolt. Feltehetőleg rajnai Ft-ban, akkor ez az összeg 1526 körül legfeljebb 160 ezer dukátot tehetett ki.

¹¹ *Huber, A.: Studien i. m. 197–198.* Ezzel a véleménnyel még modern szakirodalomban is találkozunk. *Petr Vorel: Landesfinanzen und Währung in Böhmen: Finanz- und Münzpolitik im Spannungsfeld von Ständen und Königtum während der Regierung Ferdinands I. und Maximilians II.* In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Edelmayer – Maximilian Lanzinner – Peter Rauscher. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) Wien–München 2003. 188. 6. jegyz.

¹² Sebastian Zustignán jelentése 1503-ból. *Balogh István: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány.* Szeged 1929. VIII. Forrása: I diarii de Marino Sanuto IV. 858–863. Sanuto-ra lásd alább a 28. jegyzetben. Mátyás király 80 ezer Ft-os csehországi jövedelmének

hogy II. Lajos kormányzatának csehországi tartózkodása idején (1522. március – 1523. április) sikerült elérnie, hogy a cseh jövedelmek kezelésére nagyobb befolyása legyen az uralkodónak. Ennek jele volt, hogy a cseh rendek adót szavaztak meg és segélyhadakat is ígértek a török elleni küzdelemre, és az uralkodói zálogbirtokok kiváltására is ígéretet tettek.¹³ Arra is van utalás, hogy II. Lajos valóban komolyan gondolta a cseh pénzügyek saját kézbe vételét, tehát ne vessük el a cseh korona országaiból származó jövedelmek figyelembevételét.¹⁴

Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság pénzügyi potenciáljának összevetését több szempontból is elvégezhetjük, mindegyik arra vezet, hogy döbbenetes különbség mutatkozott a két fél anyagi lehetőségei között. Az Oszmán Birodalom 1524–1525. évi központi kincstári bevételei (2 millió 568 ezer arany) – amiben nincsenek benne a javadalombirtokok bevételei – a Jagellók magyarországi jövedelmének a hét-tízszeresére rúgnak. A fentiek alapján a cseh korona jövedelmeivel is – szigorúan csak elvben – számolva, a Jagellók összjövedelmének öt-hatszorosával bírtak ekkor az oszmánok. Ugyanakkor, ha tekintetbe vesszük az 1527-1528-ból ismert, javadalombirtokokkal növelt oszmán jövedelmeket (8,3 millió arany),¹⁵ a két birodalom bevételeinek aránya legalább 1:16-hoz, de valószínűbb az 1:20-hoz az oszmánok javára! Ha pedig a cseh koronából származó jövedelmeket kivesszük a számításból és az alacsonyabb, 250 ezer dukátos összeget vesszük alapul, a különbség egészen elképesztő: 1:33!

Katonai-fiskális potenciál esetében figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a Magyar Királyságban 1498 után a rendek által megszavazott hadiadó egy része folyt csak be az uralkodóhoz, általában a felét hadakozópénzként (*pecunia exercitulis*) az úgynevezett banderiális urak és a csapatokat kiállító megyék szedték

ellentmond az 1475 körüli Fontana-jelentés adata, miszerint: „Csehországból a magyar király csak annak negyedrésztét bírja, kivéve Prágát, Csehország fővárosát, amely a lengyel király elsőszülött fiáé; ez a rész 50 ezer dukátot fizet; ezt az 50 ezer dukátot a (terület) védelmére költi; és a pénzen kívül az ország 800 lovas és 600 gyalogost tart Csehország védelmére; és amikor a király ott tartózkodik, ellátására hetente 400 dukátot adnak.” *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok* 116. (1982) 485. Azaz az 50 ezer aranyra becsült cseh jövedelmeket elvitték a helyi katonai kiadások.

¹³ *C. Tóth Norbert*: A királyi pár Csehországban 1522–1523. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 88. A cseh rendek törökellenes adó- és katonaság megajánlására (1000 Ft értékű ingatlan és ingó vagyon után 2 Ft befizetése „pro auxiliis contra Thurcas”), lásd Andrea dal Burgo követ jelentése I. Ferdinánd osztrák főhercegnek. Prága, 1523. márc. 7. Kiadva: *C. Tóth Norbert*: Politikátörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Bp. 2010. 187–189. (No. 171.)

¹⁴ Ezt jelzi, hogy II. Lajos 1523. március 30-án, még csehországi tartózkodása alatt, Olmützben egyik legfontosabb híve, a Magyarországon élő Brandenburi György őrgróf részére évi 2000 arany Ft kifizetését rendelte el, jelezve, hogy ha majd személyesen veszi át a cseh ügyek intézését, maga fogja utalványozni a cseh királyi kincstárból az összeget. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 38046.

¹⁵ Az oszmán jövedelmekre lásd *Fodor P.*: Az Oszmán Birodalom i. m. 17.

be, így azok már nem is kerültek az uralkodói bevételek közé.¹⁶ Az egyháziak által kiállított 7000 fős, valamint a főúri és megyei csapatok 6700–12 500 fős seregei együttesen kb. 20 ezer főnyi katonaságot biztosítottak elvben a Jagellóknak.¹⁷ Hozzá kell tennünk, hogy a Jagellók cseh koronája, ha pénzzel nem is, de segélyhadakkal tudta támogatni uralkodóját a török elleni küzdelemben: a helytartók 6–7 ezer katonát, míg a rendek akár 13 ezer főt is tudtak mozgósítani.¹⁸ Ezek alapján egy török elleni védelmi háború esetén kiállított magyar bandériumok, illetve a cseh segélycsapatok létszáma együttesen elméletileg akár a 40 ezer főt is elérhette. Mivel ezeket a rendek finanszírozták – a Magyar Királyságban a bandériális urak részére beszedett állami hadiadórészből, azaz – a hadakozó pénzből, joggal vehetjük figyelembe a csapatokra fordított zsoldköltségeket a Jagellók katonai fiskális potenciálja tekintetében. Amennyiben mindössze két hónapnyi zsoldköltséggel számolunk, akkor is tetemes összegről, akár 200 ezer Ft-ról is szó lehetett, míg a szokásos négy hónapnyi felfogadás esetén 400 ezer Ft.¹⁹ Ha ezeket az összegeket is beszámítjuk a pénzügyi potenciálba, csak a magyarországi királyi jövedelmek, valamint a magyar és cseh rendek által kiállított katonaságra fordított összegek alapján 600–800 ezer aranyra is felmehetett a Jagellók háborús fiskális kerete. Ezzel együtt is a Jagellókra nézve legjobb esetben 1:3, de inkább 1:4 arányra módosulnak adataink, amennyiben az oszmánok esetében a 2,5 millió aranyra rúgó potenciált vesszük számításba, de a 8,3 millió oszmán jövedelem esetében már 1:10, illetve 1:13 arány mutatkozik. Mindez persze csak játék a számokkal, a valóságban ezek az adatok valahol középúton lehettek, és feltehetőleg

¹⁶ *András Kubinyi*: The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. War and Society in Eastern Center Europe. III. Eds. J. M. Bak – B. K. Király. (Eastern European Monographs, No. CIV.) Brooklyn 1982. 159–178.; *Uő*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországaiban. In: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. H. n. [Bp.] 2007. 216–232.

¹⁷ *Kubinyi A.*: Politika és honvédelem i. m. 223–224.

¹⁸ *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. I. A magyar királyság hadserege 1526-ban. Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 466–467.

¹⁹ A zsoldösszegeknél az egyszerűség kedvéért a lovasoknak általában számított 3 Ft hópénzzel számoltam. Amikor van adatunk a bandériumok éves fizetésére, az ennek alapján kevesebb volt, egy lovas zsoldja 14–16 Ft-ot tett ki évente, azaz havi szinten 1,1–1,3 Ft-ot, de ehhez járt hadjárat idején további hópénz is, ami viszont megfelelt a végvári lovasok (huszárok) 3 Ft-os havi zsoldjának. *Kubinyi András*: A mohácsi csata előzményei. In: *Uő*: Nándorfehérvártól i. m. 166. Kubinyi egyéb adatok alapján bizonyította is, hogy a könnyűlovasok zsoldja összességében 2,83 Ft, míg a gyalogosoké 2 Ft volt havonta. *Uő*: A Száva-szentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. In: *Uő*: Nándorfehérvártól i. m. 130. A 16. században a későbbiekben általánossá vált a 3 Ft havi zsoldpénz a könnyűlovasokra. A csehek hagyományosan gyalogosokat állítottak ki, esetükben 2 Ft hópénzzel számoltam. A zsoldos alakulatokat legfeljebb 3–6 hónapra fogadhatták fel. A mohácsi csatában részt vett 4000 morva és lengyel gyalogos egyik kapitányát 1526. június 11-én küldték Morvaországba zsoldosokat toborozni, ennek nyomán több mint 2 hónapra fogadták fel e csapatokat. *B. Szabó J.*: A mohácsi csata I. i. m. 452.

nem tévedünk nagyot, ha az oszmánok fiskális kapacitását a Jagellók öt-hatszorosára tesszük.

A fiskális kapacitásban mutatkozó hátrányokat a Jagelló-hadipotenciál valamelyest tompította: a magyar hadvezetésnek egyes adatok szerint – túllépve a fentebb említett maximális mozgósítható létszámokon – 1521-ben közel 70 ezer embert sikerült fegyverbe állítani, mozgósítani, és 1526-ban is legalább ennyit.²⁰ Amennyiben hihetünk ezeknek az adatoknak, az ekkor mozgósított magyar és szövetséges hadak összlétszáma a teljes mozgósítható oszmán haderőhöz képest, amelyet Mohács idején a kutatás 176 ezer főre tesz,²¹ „csupán” 1:2,5-hez arányt jelentett. Mohács alatt valószínűleg 27 ezres magyar sereg gyűlt össze, ami szintén jelentős, de mint kiderült, nem jelentett elegendő csatapotenciált a 60-70 ezresre becsült oszmán hadsereggel szemben, az arány itt is hasonló az előbbihez 1:2,2-2,6.²² Úgy tűnik, hogy a Magyar Királyság „lemaradása” – legalábbis katonai létszámban – az oszmán félhez képest éppen a csatamezőn volt a legkisebb, bár hozzá kell tennünk, hogy a Magyar Királyság ezzel elérte katonai potenciálja maximumát és – szemben az oszmán riválissal – egy esetleges győzelem esetén sem lett volna feltétlenül képes még egyszer egy hasonló létszámú és minőségű hadsereget kiállítani, például egy következő hasonló mértékű török támadás kivédésére. A két fél anyagi és emberi erőforrás-tartalékai tehát óriási különbséget mutatnak.²³

²⁰ Ebbe a kétségkívül meglepően jelentős számba a külföldi segélyhadak és a déli határvidék (katonai)parasztságát is beleszámolják. A kérdéskörre vonatkozó adatok összefoglalására lásd *B. Szabó J.*: A Magyar Királyság i. m. 74. Kubinyi a magyar király által mozgósítani képes hadak felső létszámára 50-60 ezer főt adott meg. *Kubinyi András*: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1590-1526). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. 127-130.

²¹ *Fodor P.*: Az Oszmán Birodalom i. m. 26-28.

²² A 27 ezer fős magyar haderőre lásd *B. Szabó J.*: A mohácsi csata I. i. m. 454. A török haderő csatlétszámára *Uő*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom.” II. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. *Hadtörténelmi Közlemények* 118. (2005) 583. Máshol *B. Szabó* háromszoros túlerőről is ír: uo. 622.

²³ A magyar és az oszmán fél fiskális-katonai potenciáljának összevetésével már *Perjés Géza* is foglalkozott nagy vitákat kiváltó, Mohács című munkájában (Bp. 1979): az Oszmán Birodalom jövedelmét 9,5 millió aranyforintra tette (uo. 36.), míg a török katonai potenciált 140-200 ezer főre (uo. 53.), megjegyezve, hogy Mohács alá is mintegy 150 ezer fő vonulhatott fel (uo. 54.). A magyar hadi potenciált 142-177 ezerre (uo. 96-97.), máshol 50-60 ezer főre tette (uo. 104.), a pénzügyi helyzetre pedig nem adott becslést. A magyar mozgósított haderő kapcsán tett megállapításainak kritikájára lásd *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 127-130. *B. Szabó János* is tesz egy rövid összegzést az erő- és pénzügyi viszonyokról még Mátyás jövedelmeiből kiindulva: *B. Szabó J.*: A mohácsi csata i. m. 456-457. *Pálffy Géza* röviden összegzi a két fél potenciálját: az Oszmán Birodalom területét 1,5 millió km²-ben, éves jövedelmeit 4-5 millió aranyforintban, katonai potenciálját 100-120 ezer főben adja meg. A Magyar Királyságra az általam fent említett adatokhoz közeli értékekkel számol: lakosságszám 3,3 millió, éves jövedelem 250-260 ezer aranyforint, katonai potenciál 30-40 ezer fő. *Pálffy* említi a Jagellók cseh királysága erőforrásainak hasznosítási lehetőségét, de nem számol a cseh korona országainak potenciáljával. *Pálffy Géza*: Mohács – fordulópont Magyarország és Közép-Európa történetében. In: „Nekünk mégis Mohács kell...” II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk.

A Magyar Királyság uralkodói jövedelmei Mátyástól II. Lajosig – becslések és követjelentések

Az alábbiakban a fenti összevetésben is kiemelt szerepet játszó uralkodói pénzügyeket vizsgálom részletesebben. Kezdjük azzal, hogy a Magyar Királyság uralkodói jövedelmeire nézve a vizsgált időszakban olyan forrásunk nincs, amelyre alapozva megfelelő és áttekinthető képet kaphatnánk. A kutatás mindeddig követjelentésekre, költségvetés-tervezetekre és adóbeszedési kimutatásokra alapozott. Az eddigi eredmények és új szempontú elemzések segítségével igyekszem áttekinthetést nyújtani a Magyar Királyság uralkodói jövedelmeiről a 15. század második felétől Mohács időszakáig.²⁴

Az utókor mindig Mátyás királyt hozza fel példaként arra (is), hogy az ő uralkodása idején még rendben mentek a dolgok, a király milyen jól gazdálkodott, sőt a Magyar Királyság uralkodói jövedelmei mennyire meghatározóak voltak még európai összevetésben is.²⁵ Hunyadi Mátyás jövedelmét az 1460-as években még csak 270 ezer arany Ft-ra, az 1470-es évekre 440 ezer Ft-ra, majd az 1480-as évekre 800 ezer arany Ft-ra teszi a kutatás, de vannak nyilvánvalóan túlzó, akár egymillió arany Ft-os bevételekre is becslések. A 800 ezer Ft körüli összeg úgy képzelhető el, hogy az magában foglalhatta a Mátyás uralmának legvégén együttesen birtokolt Alsó-Ausztria, Morvaország és Szilézia uralkodói jövedelmeit, valamint a rendkívüli hadiadó évi többszöri beszédéséből származó pluszbevételeket. Amennyiben ennyi jövedelemre valóban szert tett Mátyás, az már európai összevetésben is jelentős lehetett, de ezt csak az országai erőforrásainak maximális igénybevételével, a lehetőségek és adottságok mértéktelen kitérítésével, az adóalanyok kizsigerelésével érhetette el, „normál” helyzetben ekkora jövedelem ugyanis szinte elképzelhetetlen volt. Mátyás jövedelmei kapcsán az említett becsléseket főként velencei és más

Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp. 2016. 21. A két fél összevetésével legújabbban Ágoston Gábor foglalkozott már kéziratom lezárása után megjelent monográfiájában, amelyben a Jagellók oldaláról csak a magyarországi potenciált veszi figyelembe, adatai nagy vonalakban megegyeznek az általam bemutatottakkal. *Gábor Ágoston: The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and Its Wars in Europe.* Princeton–Oxford 2021. 144–148.

²⁴ A Mátyás és Jagelló utódai jövedelmeire vonatkozó adatokat és a témával foglalkozó publikációkat jól összefoglalja: *Neumann T. – C. Tóth N. – Pálosfalvi T.: Két évszázad i. m. 36–59.*

²⁵ Számtalan példát lehetne idézni, hogy a 19. századtól kezdve Mátyás király bevételeinek nagyságáról és annak európai jelentőségéről mennyi sztereotípiát terjedt el. Mindezek tarthatatlanságára Fügedi Erik már felhívta a figyelmet és azt emelte ki, hogy legfeljebb egyfajta felzárkózásról lehet beszélni. *Fügedi E.: Mátyás király jövedelme i. m. 501–502.* A király „gazdagságával” kapcsolatos nézet más tudományterületekbe történő beszivárgására egy egyébként kiváló recenzióban megfogalmazott véleményt idéznék, amelynek szerzője a humanista-reneszánsz időszak egyik első számú – nem történész – hazai szakértője: „a 15. században Magyarország európai nagyhatalom volt, a francia vagy az angol király jövedelmei eltorpültek Mátyás királyé mellett.” *Monok István: Barbier, Frédéric: L'Europe de Gutenberg. Le livre et l'invention de la modernité occidentale. (XIIIe–XVIe siècle).* (Histoire et société) Paris 2006. [Könyvismertetés] Magyar Könyvszemle 123. (2007) 254.

követjelentésekre, illetve – kincstári számadáskönyvek hiányában – egyéb kiegészítő forrásokra alapozta a kutatás.²⁶ Mátyás kiadásairól sajnos nem sokat tudunk, egy biztos, a háborúskodásai rengeteg pénzbe kerültek, amit ő is nehezen teremtett elő, tehát bármennyire növelte az uralkodói bevételeket, azok el is mentek a háborúskodásra. A közvélekedéssel ellentétben nem állandó hadsereggént fenntartott – az utókor által fekete seregnek elnevezett – 8-10 ezres zsoldoshadat is éppen ezért csak uralkodása legvégén, 1488 után tartotta rövid ideig egyben a harcias uralkodó, és egyes becslések szerint ez évi 400 ezer aranyba is kerülhetett, olyan összegbe, aminek finanszírozása nehezen képzelhető el országai jövedelmeiből.²⁷

A Jagellók jövedelmeiről szintén elsősorban velencei követjelentésekre alapozott, még szórta adatsorok állnak rendelkezésre: az egyébként jól tájékozott követek 1503-ban 220 ezer, 1516-ban 219 ezer, 1519-ben 200 ezer aranyra becsülték az uralkodói jövedelmeket. A követek általában megadták a legfontosabbnak tekintett jövedelemágak bevételeit: a sókamarákét, a nemesfém-bányászat és -beváltás, a külkereskedelmi vámok (harmincadok, huszadok), a koronajavak és a rendkívüli hadiadó, a *subsidium*, *contributio* jövedelmeit. Az utolsó Budán megforduló velencei követ, Vincenzo Guidotto 1525. évi jelentésében ehhez képest – részletezés nélkül – az szerepel, hogy a király jövedelmei 250 ezer aranyra tehetők és 1521-ben a török által elfoglalt területekkel együtt valamikor 300 ezer aranyat is elérhettek a bevételek.²⁸ Érdemes a követjelentések adatainál a kiadásokat is figyelemmel kísérnünk.

²⁶ Mátyás jövedelmeire lásd *Fügedi E.*: Mátyás király jövedelme i. m. 486–488. *János M. Bak*: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Hrsg. Reinhard Schneider. Sigmaringen 1987. 360. *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula – V. Molnár László. Bp. 1990. 115–116. *Draskóczy István*: A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon. Szempontok bányászatunk és külkereskedelmünk történetéhez. In: Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből. Szerk. Manhercz Orsolya. Bp. 2014. 75–92.; *Uő*: Egy olasz követjelentés tanúsága Mátyás bevételeiről. In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Szerk. Balogh Elemér – Homoki Nagy Mária. Szeged 2013. 173–184.; *Uő*: A „Landus jelentés” kéziratai. In: „Fons, skepticism, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szeged 2010. 85–94. Az egy millió arany Ft-ra rúgó – valójában irreális – jövedelem elfogadására lásd például *Rázsó Gyula*: Hunyadi Mátyás török politikája. Hadtörténelmi Közlemények 22. (1975) 329.

²⁷ A 400 ezres költségre lásd *Huszár Imre*: Mátyás király fekete serege. Hadtörténelmi Közlemények 3. (1890) 229. Ugyanerre az összegre lásd *Rázsó Gyula*: Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. Hadtörténelmi Közlemények 5. (1958) 127. Van becslés egy millió arany Ft-nyi éves hadi költségre is, ami nyilvánvalóan elképzelhetetlen nagyságrendű. *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege. (A fekete sereg.) Bp. 1925. 338. A sereg létszámára és nem állandó voltára lásd *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom”. I. i. m. 458. A sereggel szemben fennálló tartozásokra lásd újabban: *Péterfi Bence*: A „fekete sereg” ausztriai végnapjai (1493). In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. Pósn László – Veszprémy László. Bp. 2016. 398–425.

²⁸ A követjelentések adatait összefoglalva lásd *Neumann T. – C. Tóth N. – Pálosfalvi T.*: Két évszázad i. m. 55.; *Bak, J.*: Monarchie i. m. 359.; *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 123–124. A velencei követjelentéseket Marino Sanuto gyűjtötte össze monumentális munkájában. Sanuto mint a velencei államban

1503-ban a jelentés arról tájékoztat, hogy a kiadások összege nagyobb, mint a bevételeké (220 ezer arany), néhány tételt közöl, köztük három fontos végvárét: Zengg 3 ezer arany, Jajca 10 ezer arany, Nándorfehérvár 8 ezer arany, a királyné jövedelme 30 ezer arany, az udvartartás összege 40 ezer arany, a kincstartó 70 ezer arany tartozást ismert el a maga részéről – mondja a követjelentés. 1516-ban Suriano követ jelentésében olvashatjuk, hogy a horvát bán fizetése 25 ezer arany, az erdélyi vajdáié 20 ezer, két további – feltehetően katonai tisztséget is betöltő – személyé 12-12 ezer Ft (az egyik biztosan a nándorfehérvári bán lehet, a másik talán a temesvári ispán, aki egyúttal az Alsó-részek főkapitánya címet is viselte), a jajcai bán 5 ezer Ft-ot kap, e katonai fizetések összesen 100 ezer aranyra rúgnak, ehhez jön még az ezer fős királyi bandérium fizetése 10 ezer Ft értékben.²⁹ A kutatás többször felhívta a figyelmet arra, hogy a követjelentések nem teljesen megbízhatóak, egyrészt nem terjednek ki valamennyi jövedelemtípusra (például zsidók, szászok erdélyi románok ötvened adója stb.), másrészt a követeket informátoraik is félretájékoztatathatták, hiszen a magyar király rendszeresen segélypénzekért folyamodott a Serenissimához a török elleni védelem finanszírozására. Ugyanakkor a velencei diplomatákat sem „ejtették a fejükre”, más országok esetében is alaposan tájékoztattak az adott ország jövedelméről, tehát nem szabad minden adatukat elvetnünk.³⁰

Katonai költségek Mohács „előestéjén”: a kincstartói számadások tanulságai

A katonai költségek számbavétele kapcsán – többek között – a kincstartói számadásokra támaszkodhatunk. A Jagelló-korszakból három ilyen forrás maradt fenn, ezek közül az első az 1494–1495. évi Ernuszt Zsigmond-féle kincstartói számadás. A 18. század végi, Johann Christian Engel által közzétett első közlés után nemrég

több fontos tisztséget betöltő személy részt vett a követek beszámolóinak meghallgatásán, jelentésekhez is hozzáfért. Sanuto gyűjtése az 1496. január 1. és 1533 szeptembere közötti időszakot fedik le, műve 58 kötetben került kiadásra I diarii de Marino Sanuto címmel 1879 és 1903 között Velencében. Sanutóról lásd *Balogh I.*: Velencei diplomaták i. m. 12–15. A magyarországi vonatkozású jelentések olasz–magyar nyelvű kiadását lásd uo. I–LXXXV. (A szerző a dukátot végig hibásan tallérra fordítja le.)

²⁹ *Balogh I.*: Velencei diplomaták i. m. VIII. XVII.

³⁰ VII. Henrik angol király halála után a kincstár pénzkészletére (6 millió dukát) a legmértéktartóbb adat éppen Sanuto Diarii-jából származik. *Frederick C. Dietz*: English Government Finance 1485–1558. (University of Illinois Studies in the Social Sciences, Vol. IX, No. 3, September, 1920). Trieszt 2017. 87. Az oszmán uralkodók jövedelmeit a velencei diplomaták 1524-ben 4,5 millió dukátra becsülték, kiadásait pedig 3 millióra. *Sanuto, M.*: Diarii i. m. XXXIII. 314–316, XXXVII. 142–144. Idézi: *Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához. Századok 109. (1975) 334. A velencei jelentések nem álltak mesze a valóságtól, a szultáni kincstár bevételei 1524–1525-ben 2,5, kiadásai 2,3 millió dukátra rúgtak, 1527–1528-ban – javadalombirtokokat nem számítva – a bevételek 4,8 milliót, a kiadások 3,2 milliót tettek ki. *Fodor P.*: Az Oszmán Birodalom i. m. 17.

megjelent a számadás hazai modern kiadása.³¹ A forrás az 1494. január 31. és 1495. december 31. közötti kincstartói bevételek és kiadások egy részét tartalmazza, mégpedig két „számadási év”, helyesebben időszak rendjében. Az első az 1494. január 30. és 1495. július 15. közötti időszakot, a második az ekkortól ugyanezen év végéig terjedő időszakot mutatja be, mivel két különböző hadiadó elszámolását, az 1494. és az 1495. éviét tartalmazza. A kötetet közlétező Neumann Tibor alapos munkát végzett, és magát a számadás szerkezetét is megvizsgálta. Megállapította, hogy a számadáskönyv nem egységes szerkezetű, az több, az egyes bevétel- és kiadástípusokat tartalmazó rész-számadásokból lett – nem feltétlenül következetesen – összeállítva. Az utólagosan összeszerkesztett számadás elsősorban a rendek által megszavazott hadiadó elszámolását kívánta bemutatni, illetve esetlegesen bekerültek olyan királyi-kincstári jövedelmek be- és kifizetésére vonatkozó részek is, amelyek valamilyen hadi célú vagy a hadi adóból tett kifizetésekre vonatkoztak. A számadás forrásértéke annak ellenére kimagasló, hogy a kiadások mintegy negyedét nem részletezi, ugyanakkor a Jagelló-kori bevételek és kiadások egészére semmiképpen sem nyújt átfogó képet.³² A számadás adatainak elemzése azonban még így is sok mindent elárul a korszak uralkodói bevételeiről és pénzkezeléséről.³³ A forrás közzeadója, Neumann Tibor bevezetőjében nem foglalkozik a számadáskönyv adatainak makroszintű elemzésével, ugyanakkor közöl egy táblázatot a számadások, illetve azok füzeteinek, nagyobb egységeinek összbevételeiről és kiadásairól, amelyben feltünteteti a számadásban szereplő összesített bevételi és kiadási összegeket. Adatai rámutatnak, hogy a másolatban fennmaradt példány számos másolási és számítási hibát tartalmaz. Az 1494. januártól 1495. július közepéig terjedő időszak bevételei eszerint 177-178 ezer (arany) Ft-ot tettek ki, az egyforintos hadiadó bevétele pedig 106 ezer Ft volt, míg a kiadások 194-202 ezer Ft-ra rúgtak. Az 1495 júliusától decemberéig terjedő időszakban a bevételek 124-136 ezer Ft-ot tettek ki, a kiadások pedig 138 ezer Ft-ra rúgtak. Ebben az időszakban a hadiadóból 113 ezer Ft bevétel származott. A két év összbevételei 302-313 ezer Ft-ot, a kiadásoké 335-341 ezer Ft-ot tettek ki, attól függően, hogy a számadások összesített adatai vagy a lapalji összesítések alapján végezzük el az összeadásokat.

Az alábbiakban Ember Győző statisztikai adataira támaszkodom, aki az Engel-féle kiadás alapján dolgozta fel a számadás tételeit. Összesített adatai az

³¹ Első kiadása: *Johann Christian Engel: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer*. Bd. I. Halle 1797. 17–181. A modern kiadás nemrég jelent meg: *Neumann Tibor: Registrum proventuum Regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) Bp. 2019. Még ugyanebben az évben, az előbbi kiadást követően jelent meg egy cseh forráskiadás is: *Petr Kozák: Účty budinského dvora krále Vladislava II. Jagellonského (1494–1495)*. Praha 2019.

³² *Neumann T.: Registrum* i. m. 18–25.

³³ Uo. 31–32.

előbb említett okokból eltérnek Neumann összesítéseitől, szerinte a vizsgált időszakban befolyt 314 ezer Ft háromnegyed része (76,2%-a), azaz kb. 240 ezer Ft a megyékben beszedett hadiadóból származott, az erdélyi szászok taxája (hadiadója) 6,6%-ot, míg a királyi városoké 5,8%-ot tett ki. A két évben összesen 340 ezer Ft-ra rúgó kiadások közül a legjelentősebb, 22,5%-os tételt a katonai kiadások képezték, az országnagyok, főpapok, királyi tanács fizetése 14,7%-ot, míg az udvartartás költségei 12,4%-ot tettek ki. Szempontunkból jelentős, hogy a hitelek törlesztésére a kiadások 13,1%-át fordították, ami arányait tekintve jelentősnek tűnik.³⁴ Még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a számadásban szereplő bevételi tételek semmiképpen sem fedték le a királyi jövedelmek egészét, a számadás célja elsősorban a hadiadó elszámolása, illetve annak alátámasztása volt, hogy a király más jövedelmeiből is fizetett katonai kiadásokat.³⁵ Ezt bizonyítja az is, hogy amennyiben a bevételeknél minden olyan tételt összeadunk, ami a hadiadóból, az ugyanezen célt szolgáló, a szabad királyi városok, az erdélyi szászok, a királynak adózó kunok és jászok taxájából és a katonaállítás megváltásából folyt be, azok összértéke 280 ezer Ft-ra – éves átlagban 140 ezer Ft-ra – rúgott. E bevételek aránya 90%, ennek alapján pedig nehezen hihető, hogy a király más bevételei (pénzverés, bányakamarák, harmincadok, sókereskedelem stb.) a hadiadóhoz képest csupán 10%-ra rúgtak volna. Tehát: a számadásban valóban a hadiadó elszámolása volt a meghatározó szempont. Azt is hozzátehetjük, hogy a fentiek alapján ez a számadás semmiképpen sem támasztja alá a királyi jövedelmek drasztikus visszaesését, bár a Mátyás alatt feltételezett 800 ezer aranyra rúgó jövedelmeknek nyilván a közelükbe sem értek ekkor az uralkodói bevételek.

A másik két, II. Lajos uralkodása időszakából fennmaradt, kincstartóinak nevezett számadás közül az egyik 1525. január 12-től július 16-ig, míg a másik 1526. május 24-től június 30-ig terjed.³⁶ Mindkét számadás Thurzó Elek kincstartó hivatali idejéből maradt fenn.³⁷ Lényegüket tekintve kiadási naplókról van

³⁴ Ember Győző a számadást az *Engel, J. C.*: Geschichte i. m. kiadás alapján dolgozta fel. A bevételeket 16, míg a kiadásokat 26 kategóriába sorolta. *Ember Győző: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadása 1555–1562. Századok* 116. (1982) 513., 524.

³⁵ *Neumann T.*: Registrum i. m. 21–25.

³⁶ Az 1525. évi számadás: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Cod. Lat. 394.; MNL OL Diplomatikai Fényképtár (a továbbiakban: DF) 252489. Kiadása: *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadáskönyve 1525. január 12. – június 16. Történelmi Tár 22. (1877) 45–236. A számadás első bejegyzése egyébként 1524 karácsonyáról származik. Az 1526. évi számadás: MNL OL DL 24405. Kiadása: *Johann Christian Engel*: Monumenta Ungrica. Bécs 1809. 187–236.

³⁷ A Fuggerekkel közös üzletet vívó Thurzó János fia, Jacob és Rajmund Fuggerral személyesen is jó kapcsolatokat ápoló Thurzó Elek összesen háromszor viselte a kincstartói tisztséget: első alkalommal 1522. január 14. és 1523. szeptember 15., majd 1524. december 26. és 1525. július 16., végül 1526. május 8. és augusztus 15. között. *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás*: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. I. Főpapok és bárók. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak) Bp. 2016. 134–135. (a továbbiakban: Archontológia). Mohácsi csata előtti karrierjére lásd *Erdélyi Gabriella*:

szó, azaz időrendben rögzítik a gazdasági eseményeket, de fontos hangsúlyozni, hogy kizárólag a kifizetésekről tájékoztatnak. A naplószerű számadás velejárója, hogy a legkülönbébb kiadási típusok vegyesen találhatók meg bennük, tehát a konyhára, ruházkodásra fordított összegekkel, az udvari tisztviselők bérével keverednek a diplomáciai kiadások és a hadi fizetések, ugyanis feljegyzésük egyetlen rendező elve a kiadásuk időpontja volt. Ezek a számadások értékes egyedi, gazdaság-, művelődés- és politikatörténeti adatokat őriztek meg az utókor számára, amelyeket a szakirodalom bőségesen hasznosított.³⁸ A számadások teljes körű statisztikai feldolgozására azonban eddig nem került sor.³⁹ Az alábbiakban éppen ezért az általam elvégzett feldolgozás alapján igyekszem áttekintést nyújtani a két töredékes számadás történeti statisztikai adatairól az 1. táblázatban.

1. táblázat Az 1525. évi magyar királyi kincstartói számadás főbb kiadásai
(1524. december 25., 1525. január 12. – július 16.)

Kiadások	Összeg (Ft)	%
Udvartartás	35 181,2	20,8
Követségek	5924,8	3,5
Közigazgatás	1860	1,1
Katonai	101 257	60,0
Hiteltörlesztés	24 613,3	14,6
Összesen	168 836,3	100
<i>Havi átlag</i>	28 139,4	
<i>Egy évre átszámítva</i>	337 672,5	

Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 118–132. Kincstartói tevékenységére lásd (eltérő archontológiai adatokkal): *Soós Ferenc: Magyarország kincstartói 1340–1540*. H. n. 1999. 63–64., 66–67. Thurzó Elek Mohács után futott be igazán nagy karriert I. Ferdinánd szolgálatában: 1527–1532 tárnokmester, 1532–1543 országbíró, majd karrierje csúcán, 1532–1542 között helytartó. Mohács utáni karrierjének elemzése: *Erdélyi Gabriella: I. Ferdinánd és Thurzó Elek levelezése. Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez I. 1526–1532*. (Lymbus kötetek 1.) Bp. 2005. 19–77.

³⁸ A számadáskönyvi adatok máig legkomplexebb felhasználására lásd *Fraknói Vilmos: II. Lajos és udvara*. Budapesti Szemle 10. (1876) 19. sz. 128–143., 20. sz. 390–416. *Fögel József: II. Lajos udvartartása (1516–1526)*. Bp. 1917.

³⁹ Az előző jegyzetben idézett művében Fraknói kísérletet tett néhány összesítő adat közlésére, de teljes elemzésre nem vállalkozott. A számadáskönyvek adatait adatbázisba rögzítettem, az 1525. évi számadás 2324, míg az 1526. évi 501 tételből áll. Mivel mindkét számadás kiadása számos olvasati hibát tartalmaz, ezért a forráspublikáció adatait összevettem az eredeti forrásokkal (lásd 36. jegyzet). A feldolgozás során az alábbi főkategóriákat alakítottam ki: udvartartás, katonai kiadások, követségek, közigazgatás, hiteltörlesztések. Ezeket további – mintegy 40 alkategóriára – osztottam, így az adatbázis lehetővé teszi a kiadási tételek több szempontú elemzését. A továbbiakban a számadáskönyvből vett részletes adatokra – mivel azok egy adatbázisból származnak – nem hivatkozom.

Az 1525. évi kincstartói számadás alapján a kiadások alig több mint fél év alatt (hat hónap és hat nap) 168 ezer Ft-ra rúgtak. Ha feltesszük, hogy hasonló nagyságrendű kifizetések történtek az év második felében, akkor 337 ezer Ft elvi kiadással számolhatunk, ami azt feltételezi, hogy a bevételek oldalán is hasonló nagyságrenddel kell számolnunk, hiszen minden kiadást valamilyen bevétellel kellett fedezni. Mielőtt eljátszanánk azzal a gondolattal, hogy eszerint a velenicei követjelentések és egyéb becslések alapján feltételezett 250–260 ezer arany Ft körüli jövedelmeket lényegesen meghaladták a király jövedelmei, figyelembe kell vennünk: a számadásban számítási pénzzel számoltak, azaz 100 denár értékű számítási Ft-ban tüntették fel a kiadási tételeket. Ezt azért fontos tudnunk, mert ez az időszak a nagy pénzrontás ideje, ami 1521-ben vette kezdetét, amikor alacsonyabb, elvben felére csökkentett ezüstartalmú denárokat vertek a király parancsára, amelyeket elvileg névértéken kellett volna elfogadni.⁴⁰ A piac azonban, mint minden devalváció esetében, beárazta a nova moneta-nak nevezett új pénzt, a számadás pedig több adatot is közöl a dukát (azaz magyar aranyforint) értékére vonatkozóan: 1525. január 8-án visszafizettek egy 10 aranyforintos hitelt, amit a számadásban 20 Ft-tal számoltak el, tehát az arany Ft ekkor 2 számítási Ft-ot, azaz 200 dénárt (nova moneta-ban) ért, április 9-én a kurzus már 2 Ft 15 den, ugyanez a helyzet április 11-én, 14-én és 16-án is, május 25-én azonban már 2 Ft 50 den, és ugyanez a váltási arány június 4-én, 6-án, június 22-én is. A pénzváltási értékek alapján havi szinten – az adott hónapban előforduló kurzus adattal számolva – a 2. táblázatban látható dukátértékeket kapjuk.

2. táblázat Az 1525. évi kincstartói számadásban szereplő számítási Ft összegek dukátban

	December	Január	Február	Március	Április	Május	Június	Július
Összeg számítási Ft-ban	100	26 312	15 959,6	30 943,5	35 830,4	15 622,4	30 402,5	13 665,9
Ft / dukát árfolyam	2	2	2	2	2,15	2,5	2,5	2,5
Dukátban	50	13 156	7979,8	15 471,7	16 665,3	6248,9	12 161	5466,3

⁴⁰ A pénzrontás történetére bőszes irodalom áll rendelkezésre, közülük lásd: *Hermann Zs.: Államháztartás i. m.; Gyöngyösi Márton: Moneta Nova. II. Lajos sikertelen pénzreformjának rövid története az újabb kutatások tükrében.* In: A fiatal középkoros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely, 2016. november 17–19. Szerk. Ringer István. Sátoraljaújhely 2018. 371–383.; *Uő: II. Lajos legendás alkincstartója, Szerencsés Imre és a Moneta Nova. Századok* 151. (2017) 607–644.; *Uő: Mátyás nagy pénzreformja, avagy két pénzreform a középkor végi Magyarországon.* In: Hunyadi Mátyás és kora. Szerk. Bárány Attila – Kavecsánszki Máté – Pósnán László – Takács Levente. (Memoria Hungariae 12.) Debrecen 2019. 160–168.

A fenti adatok alapján tehát a számadásban szereplő összeg értékét „alig” 77 ezer arany Ft-ra tehetjük (77 199 Ft), így a kiadások egy évre átszámolva kb. 150 ezer aranyat tehettek ki. Tudjuk, hogy a király 1525. szeptember 1-jétől beszüntettette a nova moneta verését,⁴¹ azonban ezek a pénzek még jó ideig forgalomban maradtak. Amennyiben a visszahozott régi, tehát magasabb értékű pénzben számoltak el szeptembert követően, a dukát értékeink nem változnak (akkor marad az elvileg 1:1-es váltási arány a számítási Ft és a dukát között, bár a valóságban 5-10 dénárral többet kellett adni egy arany Ft-ért). Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a bevételekről nincsenek adataink, mint ahogy az sem tudható, hogy mely jövedelmek nem folytak be a királyi kincstárhoz, hanem közvetlenül például a végvidék fizetésére fordították, és ezek jelentős összegek lehettek.⁴²

A kiadások szerkezetét szemügyre véve egyértelmű, hogy a királyi kincstár a kifizetések döntő részét (60%) katonai célokra fordította, az udvar közvetlen működési költségeire pedig mindössze a kiadások 20%-a ment el, vizsgálatunk szempontjából pedig igen jelentős a 14%-ra rúgó hiteltörlesztés aránya is.

A katonai kiadások igen részletesen szerepelnek, ezek alapján érdemes néhány fő jellegzetességet kiemelni. A fő kiadás a végvárak katonaságának és a Péterváradnál állomásozó 1000 sajós zsoldja volt, rájuk ment el a katonai költségek 82%-a (83 004 Ft), a saját katonai kontingenseket fenntartó és a török elleni védekezésben aktív szerepet játszó nádor, a horvát bán és az erdélyi vajda fizetése a katonai kifizetések közel tizedét vitték el (10 901 Ft, 10,8%), a jórészt a déli végvárakban állomásozó udvari huszárok – a király által fenntartott bandérium – fizetésére pedig 6%-ot (6187 Ft) költöttek.

A katonai kiadási tételek típusait vizsgálva pedig megállapíthatjuk, hogy azok háromnegyedét zsoldfizetésre fordították (78 776 Ft, 77,8%), míg hadfelszerelésre, várak erősítésére alig 5%-ot (5183 Ft), ugyanakkor hírszerzésre csupán fél százalékot (507 Ft) költöttek. A katonai kiadásokban részesült legfontosabb végvárak és a rájuk kifizetett összeg is ismertek, ezekről tájékoztatnak a 3. táblázat adatsorai.

⁴¹ Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 212. (no. 62.)

⁴² A déli végvidékek főkapitányai ugyanis számos helyi királyi jövedelmet megkaptak kezelésre, így a harmincadokat, a helyi hadiadót, a szlavóniai és horvátországi adókat is. Vö. Simon Zsolt: A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején. Századok 140. (2006) 865–866. A problémára lásd még alább.

3. táblázat A 1525. évi januári-júliusi katonai kiadások megoszlása fontosabb végváranként

Várak	Ft
Jajca	27 425
Pétervárad	23 961
Temesvár	14 288
Karánsebes	6895
Zengg	3567
Klissza	2063
Bátka	1434

Az adatok jól szemléltetik, mely végvárak voltak finanszírozási szempontból a legfontosabbak a királyi udvar szemszögéből. Jajca kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy nem volt „hátszaga” – talán Pozsega megye adóit leszámítva –, így közvetlen támogatásra szorult, kiemelt stratégiai szerepe mellett ez is indokolhatja a listán található első helyét. Éppen a számadás időszakára esik (június 9-12.) Frangepán Kristóf mintegy 6 ezer fővel végrehajtott – szinte hadjáratszámba menő – sikeres katonai akciója, amely Jajca élelmiszer-ellátását célozta meg, és amelyre vonatkozóan számos kiadási tételt találunk a forrásban.⁴³ A végvár vonal középső, azaz al-dunai szakaszának legfontosabb erődítményévé pedig az 1521-ben elfoglalt Nándorfehérvár helyére lépő Pétervárad vált, amelynek a hátszaga a török közelsége miatt szintén veszélyeztetett volt. A védelmi rendszer ettől keletre eső zónájának fontos központjaként Temesvár funkcionált, amelynek ispánja egyúttal az Alsó-részek főkapitánya is volt, így számíthatott a temesközi és a környező megyék állami jövedelmeire és az itt lévő harmincadok bevételeire is.⁴⁴ Ez indokolhatta, hogy nem kellett annyit költeni Temesvárra, mint az előbbi két fővárra, de harmadik helye listánkon mégis azt jelzi: a helyi jövedelmek korántsem lehettek elegendőek, még Temesvár esetében sem.

Az 1526. évi kincstartói számadás még töredékesebbnek tekinthető, hiszen alig több mint egy hónap kiadásait rögzíti. Érdekességét az adhatja, hogy közvetlenül a mohácsi csata (1526. augusztus 29.) előtti időszakról tudósít, és alapos betekintést enged az udvar mindennapjai mellett a közelgő háborúra való készülődésbe is. (4. táblázat) A számadás már a jó értékű „régí pénzben” rögzíti a kiadási tételeket, ám az is egyértelmű, hogy Budán ekkor még bőven forgalomban voltak a rézpénznek nevezett nova moneták, amelyeket a hivatalos kurzus alapján

⁴³ *Thallóczy Lajos*: Jajcza (bánság és vár) története (1450–1527.) Az okleveleket szerk. Horváth Sándor. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XL.) Bp. 1915. CCXXXVIII–CCLIII.

⁴⁴ *Simon Zs.*: A baricsi és kölpényi i. m. 868–869.

2:1 arányban kellett volna elfogadni, miként azt a számadás is rögzíti.⁴⁵ A benne szereplő forint-összegeket tehát elvben megfeleltethetjük az arany Ft-nak, azonban van adat arra, hogy ekkor 3-4 nova monetát is kellett adni egy régiért, így valójában nem lehetünk biztosak abban, hogy az itt feltüntetett pénzürték arany Ft-ban nem csupán a kétharmadát vagy a felét érte.⁴⁶ Erre utal, hogy amennyiben arany dukátként értelmezzük a számadásban szereplő összegeket, akkor éves szinten 226 ezer arany Ft-os jövedelmet kellene feltételeznünk, ami az 1525. évi számadás alapján nehezen képzelhető el. Ugyanakkor amennyiben a 3:1-es beváltási arányt feltételezve harmadával csökkenthetjük ezt az összeget, akkor az 150 ezer arany Ft körüli elvi összeget jelentene, ami teljesen egybeesik az 1525. évi alapján vélttel.

4. táblázat Az 1526. évi számadástöröredék fő kiadási tételei (1526. május 24. – június 30.)

Kiadások	Ft	%
Udvartartás	7858,7	34,2
Katonai kiadások	14116,3	61,4
Követségek	396	1,7
Hiteltörlesztés	332	1,4
Közigazgatás	297	1,3
Összesen	23 000	100
<i>Egy évre átszámítva</i>	<i>226 893</i>	
<i>Arany Ft-ban</i>	<i>150 666</i>	

A kiadásokat vizsgálva nem meglepő, hogy csakúgy, mint az előző évben, a 60%-ot is meghaladta a katonai kifizetések aránya, míg az udvari költségek 34%-ra emelkedtek. Ez utóbbi adatot is óvatosan kell kezelnünk, hiszen csak 5 hétnyi kiadási tétel áll rendelkezésünkre, másrészt a hiteltörlesztések szinte teljesen eltűntek, aminek az is az oka, hogy míg 1525-ben jelentős áruhitelezés zajlott, a Mohács előtti időszakban az udvar kénytelen volt mindenért fizetni, hitelek felvétele és törlesztése ezért nem jelenik meg. (1525-ben az udvari költségek és a hiteltörlesztések együttes aránya 35,4 %, kísértetiesen megegyező arány az 1526. évi 35,6%-kal!) A katonai kiadások kapcsán már nemcsak a végváriakkal találkozunk, hanem érthető okokból a török támadást kivédeni készülő hadjárat

⁴⁵ A számadásban leggyakrabban ezt így rögzítették: „dati sunt in monetis cupreis flor. 50 qui juxta constitutionem Majestatis Sueae et regni in bona moneta duas cupreas pro una bona computando faciendos 25.” *Engel P.*: Monumenta i. m. 187.

⁴⁶ Az 1526. évi rákosi országgyűlés Szent Jakab napjáig (július 25.) engedte a 2:1 váltási arányt hivatalosan használni, ezt követően – igazodva a piaci viszonyokhoz – a 3:1 arányú kötelező beváltást rendelte el. A kincstartó tehát májusban és júniusban jogszerűen tüntette fel számadásában a 2:1 kurzust, de már az országgyűlés idején is feltehetőleg az 3:1 arány lehetett általános. CJH 850–851. Az 1:3–4 kurzusra *Gyöngyösi M.*: II. Lajos i. m. 638–639. 1526 októberében ismert 112 és 131 denáros árfolyam már valószínűleg a régi denárok árfolyama lehetett. *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1700 között. Numizmatikai Közlöny 58–59. (1959–1960) 34.

költségei is megjelennek. A végvárakra a katonai kiadások felét (6862 Ft, 48,6%), a nádori és a temesi ispáni csapatokra 22%-át (3201 Ft), míg a török elleni védelmi hadjárat előkészítésére 16%-át (2246 Ft) költötték. Amennyiben a katonai kiadások típusait vizsgáljuk, nem meglepő, hogy azok háromnegyede zsoldként került kifizetésre (10 276 Ft, 72,8%), ugyanakkor a közelgő hadjárat okán megfigyelhető a hadfelszerelésekre (1426 Ft, 10,4%), a logisztikára és hadianyagszállításra stb. költött összegek (1280 Ft, 9,2%) arányának növekedése.

A két kincstartói számadás 1525-ből és 1526-ból összesen 7,5 hónapot fed le, az 1526. augusztus 29-ei mohácsi katasztrófát megelőző 20 hónapnak több mint a harmadát. Ugyan bevételekről nem esik szó bennük, de a kiadások alapján feltételezhetjük ezek nagyságrendjét, hiszen pénztári naplóról lévén szó, ténylegesen kifizetett összegeket tüntetnek fel, azaz ezeket az összegeket valóban be kellett ahhoz szedni, hogy kifizethessék. Összességében megállapítható, hogy a királyi udvar a befolyt jövedelmeket nem elsősorban a saját szükségleteire, hanem legalább 60%-ban a török elleni küzdelemre, azaz a végvárakra, a délvidéken állomásozó csapatokra és a mohácsi hadjárat előkészítésére fordította. Ez az arány, mint később kifejtem, legalábbis 1525-ben magasabb is lehetett, mivel a hiteltörlesztésre kifizetett 14%-nyi kiadási tétel jelentős része feltehetőleg olyan udvari szállításokat takart, amelyek szintén katonai célokat szolgáltak, például a zsoldfizetésre készpénz helyett kiadott posztók szállítását. A katonai kiadások aránya így akár az összkiadások háromnegyedét is elérhette 1525-ben. Ezek alapján mindenképpen szakítani kell a török veszély árnyékában felelőtlen, felesleges luxusra költő, az ország védelmével nem törődő uralkodó sztereotípiájával.⁴⁷

Költségvetések és a Magyar Királyság összjövedelme Mohács előtt

A kincstartói számadások ismertetését követően ki kell térnünk a szakirodalomban bőven ismertetett 1523. évi költségvetés-tervezetekre is. (5. táblázat) A két tervezet fél év eltéréssel keletkezett, az elsőt Thurzó Elek kincstartó készítette 1523 áprilisában a rákosi országgyűlésre, míg a másodikat ugyanazon év

⁴⁷ Csak a példa kedvéért néhány maig ható idézet: „Általánosan uralkodó az a fölfogás, hogy királyi növendékére [Brandenburgi] György őrgrof véstetjes hatást gyakorolt; a maga mintájára idomította; kifejlesztette benne az elvgyat, pazarlást és könnyelműséget; elvonta a komoly foglalkozástól; közönyössé tette a veszélyek iránt, melyek koronája tekintélyét és országa fönmaradását fenyegették.” *Fraknoi Vilmos*: Brandenburgi György, II. Lajos nevelője. Budapesti Szemle 36. (1883) 84. sz. 344.; „Hogy a királyi udvar ily nyomasztó szegénységbe süllyedt, annak okául mást, mint a király határtalan pazarlását, nem jelölhetünk ki. Lajos király jellemének egyik legkövetkezményesebb gyengése épp a pazarlás volt.” *Ortvay Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1914. 130.

decemberében Várdai Pál, újonnan kinevezett kincstartó a bécsújhelyi-pozsonyi királytalálkozóra.⁴⁸

5. táblázat Az 1523. évi „kölségvetés” tervezetek bevételi oldala

Jövedelmek	Thurzó Elek-féle költségetés		Várdai Pál-féle költségetés	
	Ft	%	Ft	%
Harmincadok	26 800	14,1	28 000	31,6
Városok	6312	3,3	6000	6,8
Erdélyi szászok	22 700	11,9	22 000	24,9
Erdélyi ötvened	4000	2,1	4000	4,5
Nagyszombi cementáló	5000			
Zsidók	1600	0,8		
Kamara haszna (a kincstár éves adója)			20 000	22,6
Szlavónia adója			3000	3,4
Ragusa adója			500	0,6
Bányakamarák és pénzverés	129 297	67,8	5000	5,6
<i>Összesen</i>	<i>190 709</i>	<i>100</i>	<i>88 500</i>	<i>100</i>

Az 1523. évi két költségvetés keletkezési körülményeit Hermann Zsuzsanna kime-
rítően tárgyalta, így erre most nem térek ki részletesen, hanem az azokban közl-
t adatokra koncentrálok.⁴⁹ A legnagyobb eltérés éppen a bányakamarák és a pénz-
verés haszna körül mutatkozik, hiszen míg Thurzó Elek tervezetében ez a legna-
gyobb tétel, addig Várdai lényegében nem is számol vele, pedig Thurzó szerint az
ország bevételeinek kb. kétharmadát innen lehetett volna előteremteni. A Thurzó-
féle költségvetés – amint azt Hermann meggyőzően bizonyította – 1522. évi konk-
rét, realizált bevételekre támaszkodik, és így van ez feltehetőleg a bánya- és pénz-
verőkamarák jövedelmeivel is.⁵⁰ Miként lehetséges tehát, hogy ekkora jövedelmet
Várdai már lényegében figyelembe sem akart venni? Ennek több oka lehet. Egyrészt
az 1521. évi pénzrontás eredményeként a költségvetési adatokat fenntartásokkal
kellett kezelni, különösen a bányakamarákét. Óvatosságra intheti az adatokat

⁴⁸ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 328–329. Kiadása: C. Tóth Norbert: Politikatörténeti források Bátor István első helytartóságához (1522–1523). (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Bp. 2010. (a továbbiakban: Helytartói Oklt.) No. XIII. 256–258. A királytalál-
kozó naplójának új kiadását lásd Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója 1523-ból. S. a. r. Zombori
István. Bp. 2004., a jövedelemjegyzéket itt: 95–96., 197–198. Várdai Pál Thurzó Elekhez hasonlóan
háromszor töltötte be a kincstartói posztot: 1517–1519-ben, 1520–1521-ben és 1523–1524-ben. Ar-
chontológia 133–134. A karrierje csúcán esztergomi érseki (1526–1549) és a helytartói (1543–1549)
címet is elérő Várdai életrajzára lásd Laczkovik György: Kettős pecsét alatt. Várdai Pál esztergomi érsek,
királyi helytartó (1483–1549). (Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok.) Pécs–Bp. 2014. Várdai kép-
zett kincstári hivatalnok volt, kincstartósága előtt, 1512–1514 között alkincstartóként is működött.
Uo. 21–31.

⁴⁹ Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 301–333.

⁵⁰ Uo. 304–307.

elemezni kívánó utókort az is, hogy az ezt megelőző korszakokban az uralkodói jövedelmek 8-10%-a származott a bányakamarákból,⁵¹ nehezen hihető tehát az ilyen mértékű jövedelememelkedés (67%), annak tükrében pedig különösen, hogy egy másik velencei követjelentés 1519-re mindössze 16 ezer Ft jövedelmet írt a bányakamarákra.⁵² Egy másik ok pedig a körmöcbányai kamarának mint királynéi javadalomnak Mária királyné részére 1522-ben történő, Zsigmond-kori előzményekre visszavezethető átengedése,⁵³ így Várdai okkal vehette ki a jövedelmek közül ezt a tételt. Fontos megjegyzés, hogy egyik költségvetéstervezet sem tartalmazza a hadiadó összegét, feltehetőleg azért, mert 1511-ben, 1518-ban és 1522-ben is a rendek választottak országos kincstartókat a hadi adó beszedésére, akik nemcsak az adó beszedését, de katonai célú kifizetését is intézték.⁵⁴

A kiadásokat nézve láthatjuk: a két kincstartói tervezetben csak a katonai költségek képeznek közös halmazt, Thurzó Elek a költségvetésébe bevette az udvar kiadásait, Várdai azonban nem. (6. táblázat)

6. táblázat Az 1523. évi költségvetés tervezetek katonai kiadásai

Kiadások	Thurzó tervezete	Várdai tervezete
Jajcai bán	27 000	24 000
Erdélyi vajda	9000	9000
Szörényi bán	6400	6000
Ugyanazoknak 200 gyalogos fenntartására		4800
Temesi ispán	10 000	10 000
Ugyanannak 200 gyalogosra		4800
Horvát bánnak a végvárakkal együtt	29 600	26 000
Horvát végvárakra		7000

⁵¹ Kenyeres István: A bányakamarák szerepe a Magyar Királyság jövedelmeiben a 15–16. században. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 177–178.

⁵² Bak, J. M.: Monarchie i. m. 359. Ebből 14 ezer Ft feltehetőleg nem más, mint a körmöcbányai kamarának a Thurzók által fizetett bérletösszege. Hermann Zs.: Államháztartás i. m. 308.

⁵³ Kenyeres István: A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században. Századok 138. (2004) 1110–1111.; Uő: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.) Bp. 2008. 60–69.; Uő: Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen in den Jahren 1522 bis 1548. In: Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. (Geschichte in der Epoche Karls V.) Hrsg. Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi. Münster 2007. 179–207.

⁵⁴ György Bónis: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. In: Nouvelles études historiques publiées à l’occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Ed. D. Csátrai – L. Katus – Á. Rozsnyói. Bp. 1965. 83–103.; C. Tóth Norbert: A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Weisz Boglárka. Bp. 2016. 83–116.

Kiadások	Thurzó tervezete	Várdai tervezete
1000 naszádos fizetése	24 000	18 000
Pétervárad 500 gyalogos		12 000
Kalocsai érsek 500 huszára havi ellátmánya		12 000
Ugyanazoknak 10 Ft zsold		5000
300 gyalogos katona		6000
Zenggi és klisszai kapitányoknak készpénzben		6000
Összesen	106 000	150 600

A két tervezet között a végvidéken a vajdai és báni csapatokon felül állomásozó 800 gyalogos és 500 huszár zsoldja, valamint a zenggi és klisszai végvárak költségei képeznek – jelentős összegű – különbséget. A Thurzó tervezetében látható bevételekből az általa feltüntetett katonai kiadások bőven finanszírozhatónak tűntek, Várdainál azonban jelentős a különbség, 70%-kal több a kiadás, mint a tervezett bevétel.

Tervezetében Thurzó Elek feltüntette az udvar költségeit is. A nem kerekítve megadott összegek arra utalnak, hogy Thurzó valódi könyvelési adatok alapján adhatta meg a tervezetben szereplő összegeket. Ez azzal is alátámasztható, hogy valamennyi megadott tétel típusa szerepel az 1525. és 1526. évi, általa készített kincstartói számadásokban. Ahogy azt korábban említettem, Thurzó összesen háromszor viselte a kincstartói tiszte, első alkalommal 1522 januárja és 1523 szeptembere között. Mint fentebb részletesen bemutattam, az elemzett számadások a másik két kincstartói időszakából (1524 karácsonya és 1525. július közepe, majd 1526 májusától augusztus közepéig) maradtak fenn.⁵⁵ Úgy vélem, joggal feltételezhetjük, hogy Thurzó első hivatali időszakában is készült hasonló, ami ugyan nem maradt fenn, de szerkezete megegyezhetett az 1525. és 1526. éviével.

7. táblázat Thurzó Elek 1523. évi költségvetésében és az 1525. évi kincstartói számadásában szereplő udvari kiadások

Udvertartás költségei	Thurzó tervezete (1523)	1525. évi számadás alapján (egy évre számítva)
Udvari tisztségviselők fizetése	23 268	26 646
Udvárnokok fizetése	56 624	15 698
Királyi konyha ellátása – kivéve a követek és vendégek tiszteletére adott lakomákat – napi 25 Ft / 1525: általában napi 22 Ft	9125	12 078
Fűszerek heti 60 Ft / 1525: általában heti 50 Ft	3120	
Bor vétele a király számára	832	
Bor vétele a királyi udvar alkalmazottai számára	6000	

⁵⁵ Lásd a 36. és 39. jegyzet.

Udvartartás költségei	Thurzó terveze- te (1523)	1525. évi számadás alapján (egy évre számítva)
Zab vétele	2600	3968
Mécsesek és gyertyák vétele a királyi palotába és a kápolnába	326	1036
Különböző követek ellátására, megajándékozására a külföldi uralkodók számára küldött ajándékok	25 000	11 849
Szakácsok, lovászok, kocsisok, trombitások, síposok stb. szolgák bére	4436	lásd az udvarnokoknál
<i>Udvari kiadások összesen</i>	<i>131 331</i>	<i>71 275</i>

Végezetül a Jagellók jövedelmei kapcsán legutóbb napvilágot látott becslésre kell kitérnünk. Tanulmányában C. Tóth Norbert az 1522. évi hadiadó beszerzésén keresztül mutatta be a rendi kincstartók és adószedők hatékony működését.⁵⁶ Az általa feltárt adatok meggyőzően bizonyítják, hogy az adószedés Mohács árnyékában meglepően jól működött, a hadiadó-bevételek katonai célra történő kiadásait is igazolta. Az általa feltárt adatok és becslések alapján – amelyben támaszkodott a Thurzó Elek-féle költségvetés-tervezetben megadott adatokra is – arra jutott, hogy az uralkodói rendes jövedelmekhez még további 53 ezer Ft-nyi, a hadiadóból a királyt ekkor illető összeget⁵⁷ kellene hozzászámítani. Így az uralkodói jövedelmek összege 281 ezer Ft-ra emelhető – ami egyúttal azt is jelenti, hogy a Thurzó által jelzett kiadások is finanszírozhatóak lehettek volna, sőt, a költségvetés még többlettel is zárhatott volna. C. Tóth a király rendkívüli jövedelmét, azaz a király részére beszedett hadiadó összegét 160 ezer Ft-ra tette, így a királyság összjövedelmét az 1522. évi „költségvetésében” 441 ezer Ft-ra becsülte. A magam részéről el tudom fogadni a számításait, azonban hozzá kell tennem: 1522-ben már inflációs pénzek voltak forgalomban, azaz könnyen elképzelhető, hogy az országos kincstartói számadásokban ekkor feltüntetett pénzek arany Ft-ban a névérték felét érték. Feltéve, hogy a Thurzó-féle becslésben a pénzverő kamarák bevételeit is valószínűleg inflációs pénzben adták meg, és a C. Tóth által kimutatott, összességében 200 ezer Ft-ra rúgó hadiadó-bevételt is a névérték felén vesszük számításba, akkor dukátban 253 ezer Ft-nyi jövedelmet kapunk,⁵⁸ ami már nem áll messze a velencei követjelentésekből ismert adatoktól.⁵⁹ Ugyanő

⁵⁶ C. Tóth N.: A Magyar Királyság i. m. 117–127.

⁵⁷ Az 1 Ft-os hadiadóból törvény alapján 25 dénár az uralkodót illette. C. Tóth N.: A Magyar Királyság i. m. 87. CJH 788–791.

⁵⁸ A Thurzó-féle jövedelembecslésnek az adatait a bánya- és pénzverőkamarák kivételével elfogadtam névértéken, mert ezek korábbi adatokra is visszavezethetőek, az utóbbiakat viszont, inflációs időszakból származó adatok lévén, fele értéken vettem figyelembe, ugyanígy a C. Tóth Norbert által feltüntetett 53 ezer Ft királyi hadiadó-jövedelmet és a 160 ezer Ft-ra becsült, a rendi kincstartók által behajtott hadiadó összegét is fele névértéken számítottam be. (Lásd a 8. táblázatban.)

⁵⁹ Már Gyöngyössy Márton felvetette, hogy 1522-ben a hadiadót is nova monetában szedték be, így dukátban a névérték felével kellene számolni. Gyöngyössy M.: II. Lajos i. m. 625–627.; Uő: Mátyás nagy pénzreformja i. m. 167. Ezt igazolhatja az alábbi rendelkezés is: II. Lajos 1522.

egy másik közleményben nem zárta ki az ennél magasabb, akár 478-528 ezer Ft-os bevételt sem, legalábbis az 1522. évre vonatkozóan.⁶⁰ C. Tóth nem indokolja részletesen a nagyobb jövedelmet, de a nova moneta bevezetését követő egyszeri, 160 ezer Ft-ra becsült haszon beszámításával módosíthatta felfelé a becslést. Ebből a haszonból a Thurzó Elek-féle költségvetési tervezetben már 87 ezer Ft-ot tüntettek fel a budai pénzverés jövedelménél,⁶¹ a különbözettel növelt összegről lehet tehát szó, más jövedelmekkel, például az erdélyi sóét beszámítva módosulhatott felfelé az összeg. Hasonló módszertannal számolva ez a megnövelt bevételi főösszeg (478-528 ezer Ft) ebben az egy évben, a pénzrontás hasznával együtt 302-327 ezer dukátnak felelne meg.

A Jagellók alatti uralkodói bevételeket Kubinyi András a fenti 1523. évi költségvetések korrigálásával 250-260 ezer (arany) Ft-ra tette, és ez az összeg adataink alapján a rendes és rendkívüli jövedelmeket figyelembe véve reális.⁶² Ha ehhez még hozzászámítjuk az alább még tárgyalandó hiteleket és a külföldi segélypénzeket, akkor 300 ezer arany lehetett az uralkodói jövedelmek felső határa.

Van viszont egy sajátos szempont, amivel nem nagyon foglalkozott eddig a kutatás. Közgazdasági értelemben a magyar állam jövedelmei a költségvetések, kincstartói számadások, adójegyzékek és követjelentések alapján feltételezett-nél valamelyest magasabbnak is számíthatók, amennyiben a helyben kiutalt és felhasznált állami jövedelmeket (például a végvárak fenntartására rendelt megyékből származó állami jövedelmek, harmincadok bevételei vagy a hiteltörlesztésre fordított átengedett regálék, vámok stb.) is figyelembe tudnánk venni.

január 18-án szigorúan meghagyta az Ausztria és a Német-római Birodalom felé élénk kereskedelmi kapcsolatokat ápoló Pozsony városának, hogy az új pénzt ugyanúgy el kell fogadni vásárlásoknál az országgyűlés határozata alapján – jószágvesztés terhe mellett –, mint a régit. Az 1523. évi országgyűlés is megerősítette, hogy mindenki köteles elfogadni az új pénzt a régi névértékén. *Huszár Lajos*: A budai pénzverés II. Lajos korában. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 9. Szerk. Némethy Károly – Budó Juszti. Bp. 1941. 179. Nehezen tudom elképzelni – egyetértve Gyöngyössyvel –, hogy az adófizetők a féltve őrzött régi, jó értékű dénárokkal fizettek volna hadiadót a felét érő nova moneták helyett, különösen akkor, amikor szigorú büntetés mellett ez volt a hivatalos fizetőeszköz, és mint fentebb láttuk, a kincstartói apparátus az utolsó pillanatig ragaszkodott a hivatalos kurzuson történő számításhoz. A kurzus ekkoriban, azaz 1522–1523-ban ténylegesen 1:2 lehetett. Horváth Tibor Antal 1522. évi kurzusra vonatkozó 1:2,5-ös adata téves, azt az 1525. évi kincstartói számadásból vette. *Horváth T. A.*: A magyar Ft értékváltozása i. m. 34. A rossz minőségű pénzek mindennapi életben történő használatát igazolja egy éremlelet is, amely Mohács környékéről került elő és 61 db 1521 és 1525 között vert nova moneta dénárból áll össze. *Nagy Balázs – Gyöngyössi Márton – Gábor Olivér*: Késő középkori kincslelet Mohács-Sárhátról. *Archaeologiai Értesítő* 144. (2019) 169–176.

⁶⁰ *Neumann T. – C. Tóth N. – Pálosfalvi T.*: Két évszázad i. m. 58.

⁶¹ Helytartói oklt. 256.

⁶² *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 123–124.

8. táblázat A Magyar Királyság uralkodói jövedelmei Mohács előtt (becslés)⁶³

Bevételek	(arany) Ft	Összesen (arany Ft)
Rendes és rendkívüli jövedelmek		
Harmincadok	26 800	253 901
Városok adója	6312	
Erdélyi szászok	22 700	
Erdélyi ötvened	4000	
Zsidók adója	1600	
Nagyszebeni cementáló	5000	
Körmöcbányai kamara	37 148,5	
Budai kamara	43 674	
Az egyforintos hadiadó 25 dénáros része	26 666,5	
Királyi rendkívüli jövedelem (országos kincstartók által adminisztrált egy forintos adó 3/4 része)	80 000	
Külföldi segélyek és hitelek		
Külföldi segélyek	20 000	45 000
Hitelek	25 000	
Helyi deputált jövedelmek (a rendes és rendkívüli jövedelmek 20%-ának megfelelő összeg)	50 780	50 780
Összesen		349 681

Ennek nagyságrendjéről azonban nincs tudomásunk. Ugyanakkor érdemes egy pár évtizeddel későbbi, igaz, lényegesen megváltozott körülmények közötti párhuzamot felvetni. A Habsburg Monarchia keretén belüli magyarországi állami jövedelmek kapcsán is felmerült ez a kérdés, amelyet jól szemléltet a kamarai uradalmak jövedelmeinek nagyságrendje. A végvárok köré szervezett „állami”, azaz kamarai uradalmakból látták el ugyanis a 16. század második felében az ekkor már 20 ezer főre is rúgó végvári katonaság jelentős részét – legalább a felét – élelemmel, és annak értékét beszámították a zsoldösszegbe, így lényegében zsoldfizetésre használták a helyi jövedelmeket. A kamarai uradalmakhoz, csakúgy, mint Mohács előtt a déli nagyobb fővárakhoz, számos helyi állami bevételt is rendeltek (deputáltak), így harmincadokat, hadiadókat és államilag bérelt tizedek jövedelmeit. A kamarai uradalmakban „megtermelt” jövedelmek ugyanakkor csak akkor kerültek be a kamarai központi számadáskönyvekbe, ha a helyi igények

⁶³ A rendes és rendkívüli jövedelmek adatai a Thurzó-féle költségvetésen és C. Tóth adatain alapulnak (C. Tóth N.: A Magyar Királyság i. m. 124.), azzal a megjegyzéssel, hogy a körmöci és a budai pénzverőkamarak jövedelmeit (itt Thurzó 1522. évi adatát használva) és az 1522. évi adóból származó jövedelmeket a pénzrontás miatt a névérték felén vettem figyelembe. A további adatok más évekből is igazolhatóan reálisnak tűnnek. A segélyek és a hitelek kapcsán részletesen lásd alább, az ott tárgyalt adatok figyelembevételével saját becslésemet tüntettem fel. A hitelek kapcsán megjegyzem, hogy az 1525. évi kincstartói számadás alapján legalább évi 50 ezer Ft-nyi hiteltörlesztést feltételezhetünk, azaz minimum ennyinek be is kellett érkeznie. Azonban már ekkor is inflációs pénzben tüntették fel ezeket az összegeket, így a 25 ezer dukátos adat mint a hitelek legalacsonyabb szintje ennek alapján szerepel a táblázatban.

teljesítése (azaz a végváriak ellátása) után még maradt valami befizethető. Nem lepődhetünk meg tehát, hogy a kutatás a kamarai központi számadások alapján azt feltételezte, hogy az uradalmi bevételek a kamarai, azaz állami jövedelmek 1-2%-át tették ki. Kutatásaim során előkerültek azonban olyan kimutatások az 1570–1580-as évekből, amelyeknél a magyarországi Habsburg-jövedelmek kapcsán figyelembe vették a kamarai uradalmakból a zsold fejében kifizetett élelem értékét, ami alapján kiderült, hogy az ország összjövedelmének 20-28%-át képezték a kamarai birtokokból származó bevételek. Így joggal feltételezhetjük: az uralkodói jövedelmek a Mohács előtt a végvidékhez rendelt és helyben felhasznált állami jövedelmekkel együtt akár 20%-kal magasabbak is lehettek, tehát elérheték akár a 350 ezer arany Ft értéket is.⁶⁴ (8. táblázat)

A magyar uralkodó által felhasználható, legfeljebb 350 ezer dukátos jövedelem a korszakban nem volt kimagasló, de csekélynek sem mondható Csehország, Lengyelország vagy az osztrák főhercegségek jövedelmeivel összevetve, és a Mátyás király által reálisan beszédhető összeggel egyeztetett meg.⁶⁵

A kiadásoknál a katonai költségek voltak a legjelentősebbek, a magyar királynak a török elleni végvárakban és a délvidéken az év nagy részében készenlétben mintegy 8-10 ezer katonát kellett eltartania.⁶⁶ A katonai költségeket Kubinyi a kincstartói tervezeteknél többre, évi 175-180 ezer arany Ft-ra tette.⁶⁷ Ekkora állandó katonai költséggel nem sok európai uralkodónak kellett ebben az időszakban szembenéznie. A katonai kiadások kifizetésén felül az udvari és más „állami” kiadások (követségek küldése, fogadása, országnagyok fizetése stb.) fedezésére 70-85 ezer Ft maradt, ami nem számított csekély összegnek, és láttuk, hogy 1525-ben már tényleg erre a szintre szorították le az udvari kiadásokat. Minden

⁶⁴ A 16. század második feléből ismertetett rendszerre és adatokra lásd *Kenyeres I.*: Uradalmak és végvárak i. m. 364–376. Arra, hogy Mohács előtt is hasonló módon kellene figyelembe venni e jövedelmeket, Neumann Tibor hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök. Lásd még a 42. jegyzetet.

⁶⁵ Csehország jövedelmeit, mint fentebb említettem (lásd 10. jegyzet) minimum 160 ezer dukátra, míg Lengyelországit 400 ezerre tehetjük. *Kenyeres I.*: A fiskális-katonai állam kezdete i. m. Az osztrák főhercegségek (úgynevezett alsó- és felső-ausztriai tartományok) jövedelme az 1520-as évek elején 430 ezer rajnai Ft lehetett. *Gerhard Rill*: Fürst und Hof in Österreich. Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526). Bd. 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. (Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte. Bd. 7/2.) Wien–Köln–Weimar 2003. 276. Ez az összeg dukátban ekkoriban kb. 344 ezer aranyra tehető.

⁶⁶ A király, a temesi ispán, az erdélyi vajda és a horvát-szlavón bán 2600 főnyi bandériumot tartott állandóan, a végváriak létszáma 1513–1514-ben 7817 fő lehetett, tehát összesen 10 417 fő volt állandóan fegyverben. *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 127. C. Tóth 9643 katonát feltételez a végeken ugyanekkor. *C. Tóth N.*: A Magyar Királyság i. m. 119. B. Szabó az 1510-es évekre 7817 főt ad meg a végváriak létszámára. *B. Szabó J.*: A Magyar Királyság i. m. 76.

⁶⁷ *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 124. C. Tóth becslésében 324 ezer Ft-ra tette a katonai kiadások végösszegét. *C. Tóth N.*: A Magyar Királyság i. m. 118–124. Az összeg a felére (162 ezer dukátra) esik vissza, ha a – feltehetően inflációs pénzben megadott értéket – átváltjuk dukátra.

erőfeszítése ellenére az udvar a korábbi adósságok és az egyre növekvő katonai terhek miatt mindig pénzsűkében volt. Kubinyi 50 ezer aranyra taksálta az éves hiány összegét,⁶⁸ ami nagyságrendileg megfelel a Thurzó Elek költségvetése alapján számolt hiánynak (46 622 Ft), ezért a magyar királyi udvar – akárcsak más európai hatalmak – újabb hitelfelvétellel és új pénzforrásokra szorult.⁶⁹ Alternatívának a hitelek, a segélyek és a pénzrontás kínáltak.

Az uralkodói hitelek

A kutatás eddig nem nagyon foglalkozott azzal a ténnyel, hogy II. Ulászló üres kincstárat és jelentős adósságállományt vett át Mátyástól, amelynek kifizetésére kötelezettséget is vállalt.⁷⁰ Mátyás király esetében tudható, hogy akárcsak 15. századi elődei – különösen Zsigmond német–római császár, magyar király⁷¹ – rendszeresen vett fel kölcsönöket, főként báróktól, több esetben kifejezetten hadi költségekre. E hitelek biztosítéka legtöbbször egy-egy uradalom zálogba adása volt, de ismert olyan eset is, amikor uralkodói jövedelmet engedtek át.

⁶⁸ A kiadási adatokra lásd *Kubinyi A.*: A Jagelló-kori i. m. 298–299.; *Uő.*: Magyarország hatalmái i. m. 124–125.

⁶⁹ Kubinyi is felhívta a figyelmet arra, hogy a hiány fedezésére nemcsak a magyar uralkodó élt hitelfelvétellel és pénzrontással, hanem ez európai gyakorlatnak tekinthető. Igaz, az ő olvasatában ez a „Jagelló-kori államvezetés hibája volt”. Uo. 125. Véleményem szerint azonban permanens fejlődésről volt szó, az államadósság ugyanis ekkortól a finanszírozás megszokott eszközévé vált. Újabb összefoglaló jelleggel lásd *Kenyeres I.*: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 769–779.

⁷⁰ Vö. II. Ulászló felmentvénye Nagylucsei Orbán, ekkor egri püspök, Mátyás kincstartója (1478–1490) részére. Buda, 1490. október 28. Ulászló ebben az oklevelében kifejti, hogy elődje, Mátyás folyamatosan viselt háborúi a török és a keresztény hatalmak ellen kimerítették a kincstárat, a kincstartót pedig hitelek felvételére kényszerítették („exhausto prius in re pecuniaria erario suo, et universis redditibus erogatis”), amely hitelekről a kincstartó adott elismervényt, ezek közül a jogosokat II. Ulászló a maga részéről átvállalja. MNL OL DL 19685. Kiadva: *Téleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. XII. Pest 1857. N. 86. 488–490.

⁷¹ Összefoglalóan és számos adattal lásd *Lederer Emma*: A középkori pénzügyletek története Magyarországon, 1000–1458. Bp. 1932. 179–200. Zsigmond például 1435-ben 57 911 Ft-ot vett fel hitelként birtokok és jövedelmek elzálogosításával. Uo. 187–188. Lederer listát is közöl a zálogosításokról. Más adatok szerint legalább 74 birtokot zálogosított el Zsigmond 514 836 Ft értékben. *Deér József*: Zsigmond király honvédelmi politikája. Hadtörténelmi közlemények 37. (1936) 193–198. Zsigmond jövedelmeit 1427 körül 314 ezer aranyra becsüli a kutatás. *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 27–31. Ezt követően jelentősen eshettek a magyar királyi bevételek, az 1450-es évekre például 241 ezer Ft-ra. *Gyöngyösi Márton*: Pénzverés és pénzügyigazgatás (1387–1526.). In: Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet. Szerk. Kubinyi András – Laszlovsky József – Szabó Péter. Bp. 2008. 191–192. Lásd még *Incze János*: Luxemburgi Zsigmond városzálogosításai. Segesd és Bártfa esete. In: *Micae Mediaevales II.* Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Péterfi Bence et al. Bp. 2012. 109–120.; *Uő.*: „Our Lord the King Looks for Money in Every Corner.” Sigismund of Luxembourg’s Pledging in Hungary. Doktori (PhD) értekezés. Közép-európai Egyetem. Bp. 2018.

E gyakorlat illusztrálására lássunk egy-egy konkrét esetet. Mátyás király 1464-ben Lamberger Frigyesztől 4500 arany Ft kölcsönt vett fel a török elleni háborúra, 6000 Ft-ot pedig a felvidéki várak és a Szent Korona Habsburg Frigyesztől való kiváltására. Ez utóbbira 80 ezer Ft-ot kellett összeszednie. További zálogösszegek átvállalásával Mátyás ekkor 24 500 arany Ft hitelösszegről adott záloglevelet Lambergernek, a hitel biztosítóka Csáktornya és Sztigó uradalma volt.⁷² Mátyás még ugyanebben az évben ecsedi Bátori Andrástól, Istvántól és Lászlótól további 11 ezer arany Ft-ot vett fel.⁷³ A két készpénzben lefizetett hitel, a Lamberger által adott 10 500 arany Ft és a Bátoriak 11 000 Ft-ja, azaz összesen 21 500 arany Ft az 1460-as évek elején Mátyás rendes jövedelme – amit 230-250 ezer Ft-ra becsülnek⁷⁴ – 8-9%-ának felelt meg. Amennyiben pedig a két ügylet összértékét nézzük (35 500 Ft), akkor azok a királyi bevételek 14-15%-ának megfelelő összeget képviseltek. Mátyás uralkodói jövedelmek lekötésével is vett fel hitelt, például 1469-ben Ernuszt János budai polgártól kapott 6000 arany Ft-ot hitel törlesztésére, ellentételezésül pedig az Ernuszt által bérelt besztercebányai bányák művelése után a királynak járó bányabér (urbura) összegét engedte el a hitel mértékéig.⁷⁵ Azt, hogy Mátyás is gyakran rászorult a készpénzhitelre, az bizonyítja, hogy 1481-ben, zágrábi három hónapos tartózkodása idején, éppen egy török elleni hadjárat után, de már egy stájerországi hadjáratra készülve jelentős készpénzhitelt vett fel, illetve jövőbeni adóbevételekre utalványozott kiadásokat. A fennmaradt jegyzék alapján öten hiteleztek a királynak: Egervári László szlavón bán 216 arany Ft-ot, Dominicus de Florencia, azaz a firenzei származású Domenico Giugni zágrábi harmincados 200 Ft-ot, a jajcai udvarbíró (provisor), Parvus (Kis) Lőrinc 100 Ft-ot, míg Batthyány Boldizsár 300 Ft-ot, Rohfy László pedig 50 Ft-ot hitelezett. Utóbbi két személyt éppen ekkor nevezték ki szlavóniai adószedőknek. A jegyzéken még két utalványozás szerepel: egyrészt Egervári Lászlónak az általa tartandó 500 lovasra 2000 arany, míg Grebeni Hermanffy

⁷² MNL OL DL 15945. A két vár ügyére lásd *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 456. Lamberger 1466–1470 között királyi ajtónállómester lett. Lásd *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 211.; Archontológia 108.

⁷³ MNL OL DL 71998. A három Bátori-testvér Mátyás király kipróbált híve volt, ezt jelzik az általuk betöltött udvari főméltóságok: Bátori András (1435–1496) királyi asztalnokmester (1458), királyi lovászmester (1460), koronaőr (1490–1493); Bátori István (1435–1493) királyi kamaramester (1464 előtt, 1470), országbíró (1471–1493), erdélyi vajda (1479–1493), koronaőr (1490–1493); Bátori László (1445–1477) királyi asztalnokmester (1462, 1464–66). *C. Tóth Norbert*: Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban? A Bátori család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 44. (2009) 16–17., 19.

⁷⁴ Mátyás 1460-as évek elején befolyó rendes bevételeire lásd *Draskóczy I.*: Egy olasz követjelentés i. m. 183–184.

⁷⁵ MNL OL DL 38867.

László, volt szlavón vicebán korábbi fizetésére 60 arany Ft értékben történt utalványozás. A jegyzék első felében feltüntetett kölcsönök ellentételezésül is feltehetőleg az 1481 márciusában a zágrábi szlavón közgyűlés idején megszavazott fél forintos hadiadó (subsídium, taxa) szolgálhatott.⁷⁶ Ebben az esetben tehát konkrét hitelezés is történt, amikor a király készpénzben 866 arany Ft-ot kapott a helyi köz- és pénzügyigazgatás vezetőitől, a bántól, a zágrábi harmincadostól, a jelentős helyi állami jövedelmeket kezelő jajcai provizortól és a szlavóniai adószedőktől. Ők nyilván a befolyt adóbevételekből kaphatták vissza a kölcsönt, két esetben pedig az uralkodó még kiegyenlítetlen fizetéseket utalványozott az adó terhére előzetesen. Az ügyletek összértéke jelentős volt, összesen 2926 arany Ft-ot tett ki. De még ennél is jóval nagyobb összegű, ezúttal áruhitelezésről van adatunk Mátyás király kapcsán: egy 1493-ban II. Ulászló király által kibocsátott oklevél szerint 18 firenzei kereskedő szállított Mátyásnak hitelbe árukat 26 095 arany Ft értékben, amelyek árát az uralkodó halála miatt már nem tudta kifizetni. A hitelezők között találjuk az Attavante/Ottavanti, Cavalcanti, Strozzi, Albizzi, Pitti, Rucellai, Giugni, Viviani családok tagjait. Az összeg nem volt csekély, és az ügyletben szereplő firenzeiek összetétele is arra mutat, hogy nagy mértékű áruhitel-rendszer működhetett Firenze és Mátyás király között.⁷⁷

A fenti példák is igazolják, hogy Mátyás ugyanúgy élt birtokok zálogba adásával, királyi jövedelmek lekötésével, rövid távú készpénzhitelekkel és nagyobb összegű áruhitelekkel, mint elődei vagy – mint látni fogjuk – utódai, és a Hunyadi-uralkodó sem tért el az európai uralkodók hitelezési szokásaitól. A példákat lehetne még szaporítani, sőt alaposabb kutatást is megérne a kérdéskör, de az eddig ismertetett esetek is arra intenek, hogy az aranyban dúskáló, gazdag uralkodó képével szemben egy, az európai uralkodótársaihoz hasonló, azaz állandó fiskális

⁷⁶ Mátyás saját kezével aláírt hitelezőlistáját lásd MNL OL DL 103863. A jegyzékben szereplők teljes körű beazonosítására lásd [*Arany Krisztina*]: Meghalt Mátyás király, s elkölt az igazság. – King Matthias has died, the justice has gone. In: Nyomott hagytak. Évszázadok, személyiségek, aláírások. Their Traces. Centuries, Personalities, Signatures. Szerk. Németh László Sándor. Bp. 2017. 34. Facsimile kiadása uo. Átírása és rövid ismertetése: *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe II. Századok 142. (2008) 302. Egervári László 1476–1482 és 1489–1493 között tárnokmester, 1493–1495 között szlavón bán. Archontológia 95., 96. 106. Hermanffy Lászlóra lásd *Pálosfalvi T.*: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlavón köznemesi politikus pályaképe I. Századok 141. (2007) 843–877. és II. 142. (2008) 267–313. Mátyás 1481. évi zágrábi tartózkodására lásd *Tringli István*: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 291–319. Az adómegajánlásra és az adószedők személyére lásd uo. 306–307.

⁷⁷ MNL OL DL 37684. *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. In: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. Bp. 2009. 338. A firenzei kereskedők beazonosítására lásd *Arany Krisztina*: Buda mint uralkodói székhely és távolsági kereskedelmi központ a 15. században, a firenzei és dél-német üzletemberek tevékenységének tükrében. Urbs. Magyar Vároستörténeti Évkönyv 7. (2012) 160.

problémákkal küzdő, folyamatosan készpénzre szoruló, jövedelmeit hitelfedezetként használó – de fontos hangsúlyozni: hitelképes – királyt lássunk magunk előtt.

II. Ulászló, majd fia, II. Lajos lényegében folytatta elődei hitelpolitikáját, uradalmak és királyi bevételek kerültek rendszeresen elzálogosításra a királynak nyújtott kölcsönök fedezetéül. A hitelezésben a főpapok és a bárók jártak élen, például Bakócz Tamás esztergomi érsek (1497–1521), fő- és titkos kancellár (1490–1521) 1494 és 1506 között legalább 28 ezer Ft hitelt nyújtott a királynak. A kölcsönei között a hadi költségek finanszírozására is találunk példát: 1504-ben Esztergom királyi város zálogösszegét növelte meg II. Ulászló király a Bakócz által a boszniai végvárakra, elsősorban Jajcára adott 2000 Ft kölcsöne fejében 6000 Ft-ra.⁷⁸ Az uralkodó legfontosabb hitelezője ugyanakkor a Szapolyai család volt. Az ügyletek nagyságrendjét jelzi, hogy a Szapolyaiak kezére került birtokok zálogösszege 124 ezer aranyra rúgott, és az is sokat mond, hogy Szapolyai István nádor (1492–1499) 1499. évi végrendeletében az 1490 óta zálogban nála levő harmincadok után 10 ezer Ft-ot a király és 10 ezer Ft-ot a rendek adósságaiból elengedett.⁷⁹ Ismert olyan eset is, amikor nem birtokokat és jövedelmeket, hanem királyi kincseket volt kénytelen zálogba vetni a magyar király.⁸⁰ Nem lepődhetünk meg tehát azon, hogy II. Ulászló halálakor 400 ezer dukátra tették adósságainak összegét.⁸¹

A hitelek ügyében nem maradt el utódja, II. Lajos sem, az általa felvett kölcsönöket a fennmaradt záloglevelek, kötelezvények és adósságlevelek alapján legalább 637 ezer Ft-ra tehetjük, de ez az összeg valójában ennél sokkal több is lehetett. A hitelek nyújtásában elsősorban a magyar elit tagjai voltak érdekeltek, főrendek, végvári parancsnokok, utóbbiak mind a vagyonos főurak közül kerültek ki, akik képesek voltak a katonaság zsoldját, élelemellátását meghitelezni. Csak néhány példa: az ecsedi Báthory István felé fennálló tartozás 1518-ban a temesi ispánságért neki járó, valamint az általa hitelezett összeggel együtt több mint 28 ezer Ft-ra rúgott, Török Bálint 70 ezer Ft-ot követelt a nándorfehérvári báni

⁷⁸ C. Tóth Norbert: Bakóc Tamás kölcsönei a királynak. In: Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémi László tiszteletére. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp. 2018. 81–91.

⁷⁹ Kenyeres István: A Szapolyai-család birtokai 1526 előtt. In: Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp. 2020. 81–82.; Neumann Tibor: Két nádor és egy vajda, avagy a Szapolyaiak útja a királyi trónig. In: Egy elfeledett magyar királyi dinasztia i. m. 28–29.; Uő: A kassai hadjárat. II. Ulászló zsoldosserege és a lengyelek elleni harc (1490–1491). In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. Pósn László – Veszprémi László. Bp. 2016. 374–375.

⁸⁰ II. Ulászló 1506-ban írta Sopron város tanácsának, hogy a Miksa császár elleni hadjárat miatt ezüst tárgyait is kénytelen volt zálogba adni. Házi J.: Sopron i. m. (No. 216.) 229. A záloghitel egyébként a korszak megszokott rövid távú hitele volt, kamatai mindig alacsonyabbak voltak, mint a rövid távú hiteleké. Sidney Homer – Richard Sylla: History of Interest Rates. 4 kiadás. New Jersey 2005. 115., 119.

⁸¹ Főgel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 28. Az 1516. évi velencei követjelentést lásd Balogh I.: Velencei diplomata i. m. XVII.

fizetése után az uralkodótól 1521-ben, Brandenburgi György felé a király 1522-ben 100 ezer Ft tartozást halmozott fel, Thurzó Elek kincstartónak pedig szintén 100 ezer Ft követelése volt a királlyal szemben.⁸² A hazai hitelezők sorában, mint az alábbiakban még látni fogjuk, az áruhiteleket nyújtó – elsősorban – budai polgárok is jelentős hányadot képviseltek.

A magyar és cseh trónt birtokló Jagellók hitelezésében érdekelt volt a korszak üzleti „nagyágyúja”, az Apostoli Szentszéket és a Habsburgokat is nagy összegekkel hitelező Fugger-cég is.⁸³ A Fuggereknek nagy segítségére voltak magyarországi partnereik, a Thurzók, akikkel együtt vitték a magyar rézüzletet, s akik szép lassan beépültek a magyar nemesi elitbe is.⁸⁴ 1498-ban Thurzó János elnyerte az ország legjelentősebb aranybányáit és pénzverését felügyelő körmöcbányai kamaragrófi tisztjét, amiért évi 14 ezer arany Ft-ot kellett fizetnie a királyi kincstárba.⁸⁵ A Thurzók a Fuggerekkel együtt ettől kezdve egyfajta vállalkozásként üzemeltették a körmöcbányai kamarát és az ahhoz tartozó beszercebányai rézvállalatot, amihez a tőkét minden esetben az augsburgi fél biztosította. A Thurzó János által 1502-ben Ulászló királynak Mátyás király özvegye, Beatrix királyné felé fennálló tartozására kifizetett 200 ezer arany Ft mögött is a Fuggereket sejtí a kutatás.⁸⁶ 1503-ban Fuggerek hitelezték II. Ulászlónak a neje, Anna királyné számára vett ékszer árát, 6000 dukátot.⁸⁷ 1503-ban Anna királyné a királynéi birtokként már őt illető körmöcbányai kamarát és a zólyomi várbirtokot a Fugger–Thurzó cégnek adta zálogba tartozásai fejében, ennek évi zálogösszege 10 ezer magyar arany Ft-ot tett ki, amihez további, egyszeri 6000 arany Ft elszámolási költség társult.⁸⁸ Ulászló király 1505-ben egy gyöngyökkel és drágakövekkel ékesített kalapot vett a nejének 3500 dukátért, aminek az árát szintén a Fuggerek hitelezték.⁸⁹ 1505-ig II. Ulászlónak a Fuggerek felé fennálló tartozása 25 ezer magyar

⁸² *Fögel J.*: II. Lajos i. m. 15–18. 38 oklevelet gyűjtött össze II. Lajos adósságai kapcsán, az ezekben feltüntetett adósságok összértékét vettem figyelembe. Ez a lista még bőven kiegészíthető. Lásd *Simon Zs.*: A baricsi és kölpényi i. m. 866–868. A kincstartók sokszor a maguk nevükben vettek fel hiteleket („ad propria et privata negotia ipsorum levasse se obligare soliti sunt”) az uralkodó szükségleteire („ad negotia et necessitates regis”), majd hitelezőként léptek fel az uralkodóval szemben. *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. *Levéltári Közlemények* 28. (1958) 37.

⁸³ *Richard Ehrenberg*: Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert. Bd. 1. Die Geldmächte des 16. Jahrhunderts. Jena 1892. 90–93., 107., 126–131.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Bd. I–II. Tübingen 1949. passim.; *Mark Häberlein*: Aufbruch ins Golbale Zeitalter. Die Handelswelt der Fugger und Welser. Darmstadt 2016. 25–27., 132–151. Újabbán lásd *Kenyeres I.*: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 772–775.

⁸⁴ Lásd a 37. jegyzet.

⁸⁵ *Pölnitz, G. E.*: Jacob Fugger i. m. II. 56.

⁸⁶ *Wenzel Gusztáv*: A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bp. 1882. 19.

⁸⁷ Uo. 22.

⁸⁸ *Pölnitz, G. E.*: Jacob Fugger i. m. II. 139.

⁸⁹ *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 22.

arany Ft-ot tett ki, s az összeg gyorsan növekedett: 1505-ben 28 607 arany Ft-ra, az előbb említett kalap árával együtt további 3500 Ft-tal, majd még újabb 4000 Ft arannyal.⁹⁰ Az egyre befolyásosabb Fugger–Thurzó cég azonban a magyar rendek és a rivális üzleti körök szemében hamar szálka lett, így 1525-ben elérték a Fugger-cég vagyonának elkobzását, budai faktorának letartóztatását és a körmöcbányai kamara és a besztecebányai rézüzlet visszaadását. A Fuggerek vesztesége saját bevallásuk szerint – régi, „jó” pénzben számítva – 267 ezer Ft volt, ebből 23 900 Ft volt a királynál „bennragadt” hitel összege.⁹¹ Jacob Fugger nemzetközi kapcsolatait is latba vetve azonban elérte, hogy II. Lajos király – miután a rivális hazai üzleti kör nem sokra jutott a körmöcbányai kamara és a besztecebányai rézüzlet kezelésével – „visszaudvarolja” a Fuggereket Magyarországra. Az 1525. december 30-án elhunyt Jacob Fugger helyett már utódával, Anton Fuggerrel került sor 1526. július 19-én a körmöcbányai kamara- és bányabérleti szerződés megújítására; a szerződés szerint már évi 25 ezer Ft-ra emelkedett a bérleti díj és 50 ezer Ft azonnali kölcsönt is nyújtani kellett az ifjú királynak. Ez utóbbi, jelentős összeget kifejezetten hadi célokra adta a Fugger-cég, és ez az összeg minden bizonnyal kulcsfontosságú lehetett a török elleni védelem költségeit nehezen előteremtő magyar udvarnak.⁹² 1528-ban I. Ferdinánd király átvállalta a Jagellók Fuggerek felé fennálló tartozását, ami az 1525. évi lefoglalások által okozott kárt is magába foglalta. Így az összeg 206 ezer Ft-ra rúgott.⁹³

Az 1525. évi kincstartói számadás alapján más típusú, de szintén jelentős hitelügyletekről nyerhetünk tanúbizonyságot. Érdemes az ezévből hitelezők összetételét és ügyleteit is szemügyre venni: a budai kereskedők és iparosok a hitelek 95%-át nyújtották (23 272 Ft), de megjelentek az udvar tagjai is, igaz, mindössze 5%-nyi részesedéssel (1330 Ft). Az 1525. évi számadásban feltűnt hitelezők között tehát egyértelműen a budai polgárok voltak a legjelentősebbek, akiknek ismert a „nemzetiségi” megoszlásuk is: közel kétharmaduk német volt (13 517 Ft hitelösszeggel, 58,1%), őket követték a magyarok az előbbi összeg felével (5668 Ft, 24,4%), míg a Budán működő itáliai kereskedők a negyedével (3410 Ft, 14,7%), a budai zsidók pedig alig vettek részt az udvar hitelezésében

⁹⁰ *Pölnitz, G. F.*: Jacob Fugger II. 139–140. Anna királynénak 1505. február 10-én kelt inscripció oklevele a hitelügyletekről kiadva: *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 100–102.

⁹¹ A kártételek összegzését lásd *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 31. 1. jegyz. Vö. *Pölnitz, G. F.*: Jacob Fugger i. m. I. 602–639.; *Götz Freiherr von Pölnitz*: Anton Fugger. (Schwäbische Forschungsgemeinschaft bei der Kommission für Bayerische Landesgeschichte. Reihe 4. Bd. 6. Studien zur Fuggergeschichte 13.) Bd. 1. 1453–1535. Tübingen 1958. 67–72., 399–403.

⁹² *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 32., 47. Az 50 ezer Ft-ról kötött megállapodást V. Károly is átirta 1544-ben. Kiadva: *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 156–157. Eszerint II. Lajos az összeget kifejezetten a végváarak szükségleteire kölcsönözte: „arduis nostris et confiniorum nostrorum neccessitatibus coacti levavimus mutuo”. Uo. 156.

⁹³ *Wenzel G.*: A Fuggerek i. m. 33. 160–166.

(470 Ft, 2%).⁹⁴ Buda késő középkori történetét ismerve nem meglepő a délnémet kereskedő-bankár réteggel szoros családi és kereskedelmi kapcsolatban álló budai német kereskedők kiemelkedő szerepe; a helyi magyar elit és a fővárosban mindig meghatározó módon jelenlévő itáliai, főként velencei és firenzei kereskedőknek a számadásban szereplő ügyletei pedig gazdasági súlyukat tükrözhetette vissza.⁹⁵ Szempontunkból fontos kérdés, hogy milyen típusú és célú hitelekről lehetett szó? A számadáskönyv a kereskedők által nyújtott hitel esetében mindig ugyanazt a formulát közli, miszerint a visszafizetés az adott kereskedő által hitelbe szállított dolgok (árúk) ellentételezése volt, és a bejegyzések szinte minden esetben utalnak egy kereskedők jegyzékére, számadására.⁹⁶ Már Kubinyi felvetette, hogy az áruhitelek posztószállítást takarhatnak, mégpedig kifejezetten a katonaságnak zsold fejében adandó szövetekről lehetett szó. A jajcai bánoknak 1505 és 1507 között 3300 Ft értékben adtak posztót a katonaság fizetésére, az 1510-es években az országos kincstartók egyik költségvetése 5830 Ft értékben irányoz elő posztót a katonaság fizetésére, 1515-ben budai olasz (velencei) kereskedők szállítottak posztót a horvát bánnak fizetése gyanánt. A kincstár éppen ezért állandó posztóraktárt is fenntartott Budán.⁹⁷ Az 1525. és 1526. évi kincstartó számadás is több helyen utal posztóban történő katonai fizetésre.⁹⁸ Ez igencsak előnyös volt a kincstárnak, ugyanis a vétel és a katonáknak történő zsoldbeszámítás, azaz eladás közötti különbségen jelentős haszon keletkezett – s ennek lefölözése még a 16. század második felében is bevett gyakorlat volt.⁹⁹ A két számadáskönyv alapján a királynak vagy az udvar alkalmazottainak vásárolt szövetekért közvetlenül fizettek a kereskedőknek, tehát a szükségleteket nem áruhitelekkel elégítették ki. Ez a tény, valamint az áruszállítások jelentős értéke is arra utal, hogy a meg nem nevezett áruhitelek mögött a katonaság részére történt posztószállítás húzódott meg.

⁹⁴ A forrásokat lásd a 36. és 39. jegyzetben.

⁹⁵ Az 1525. évi számadás kereskedőkre vonatkozó adatait Kubinyi dolgozta fel először. Az ő összesítése szerint 24 133 Ft hitelösszeget nyújtottak a budai kereskedők. *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 355–357.

⁹⁶ „pro rebus ab eodem ad facta Regie Maiestatis in credenciam levatis, prout in registro mercatorum continetur”. *Fraknói V.*: II. Lajos király számadási i. m. 113., 124., 179., 181., 191., 213., 235.

⁹⁷ *Kubinyi A.*: Budai kereskedők i. m. 342. 47. jegyz., 351–352.

⁹⁸ Például 1525-ben a temesvári ispán, a péterváradai katonaság, 1526-ban Báthori nádor fizetése egy részét posztóban kapta meg, a jajcai katonaság zsoldjának egy részét is posztóban adták ki. Az 1525. és 1526. évi kincstári számadáskönyv adatbázisát lásd a 36. és 39. jegyzetben.

⁹⁹ Posztóval ügyletelt a bécsi udvari pénztár az 1540-es években a magyarországi végváriak fizetésénél, a posztóügyletekből 1543-ban az udvarnak 726 rajnai Ft nyeresége származott. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA). Hofzahlambücher Bd. 1. Ugyanígy járt el a Magyar Kamara az 1550-es években, amikor az 1555 és 1562 közötti időszakban 1888 Ft hasznót realizált ezeken az ügyleteken, ami egyébként éves szinten mindössze 236 Ft-ot hozott, ami a bevételek 0,2%-a volt. *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 521.

Érdekesség gyanánt említem, hogy II. Lajos nem csupán hitelfelvevő volt, hanem maga is hitelezett az „államkincstárnak”. Ez a különös eset 1522-ben, a rendi kincstartók működése idején történt, amikor a király 407 márkányi aranyékszert adott át 3765 arany Ft értékben a saját magánvagyonából a kincstartóknak pénzverésre vagy eladásra az általuk beszédendő hadiadó megelőlegző hitelezésére. A kincstartók kötelezettséget vállaltak, hogy miután az adóból kifizették Báthori István nádor és Szapolyai János vajda 3000 katonáját, valamint azt az 5000 Ft-ot, amit hitelbe vettek fel a katonaság fizetésére, nyomban visszafizetik a fenti összeget vagy kiváltják az ékszereket a zálogból.¹⁰⁰ Erre azért volt szükség, mert a rendi kincstartók – mint említettük – maguk szedték be a hadiadót, és maguk is fordították katonai kiadásokra, viszont az azonnali kiadásokat meg kellett tudni hitelezni, tehát nekik is szükségük volt átmeneti hitelek felvételére. Ez az adat illeszkedik a királyi magánkincstár és az állami közkincstár szétválásának folyamatához, amely éppen II. Lajos uralkodása alatt vette kezdetét; igaz, esetünkben a király személyes kincseiről, vagyontárgyairól volt szó, nem pedig a királyi magánbirtokok elkülönült kezeléséről.¹⁰¹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a fentebb felsorolt hitelek és hitelezési gyakorlatok ekkoriban már Európa-szerte az államháztartás működésének szerves forrásai voltak, mint másutt utaltam rá, ez a korszak a dinasztikus monarchiák („államok”) eladósodásának kezdete.¹⁰² A hitelek növekvő szerepe tehát nem a fejletlen vagy elégtelen pénzügypolitika szimptómája, hanem éppen ellenkezőleg, az európai pénzgazdálkodási trendekbe illeszthető olyan folyamat, amely a pénzügyi erőforrások jobb kihasználását szolgálta, és amelynek során a potenciális pénzügyi szereplőket (főnemesek, prelátusok, államigazgatási vezetők, katonai főtisztok, kereskedő-polgárok, nemzetközi bankházak stb.) érdekeltté tették az állam költségeinek finanszírozásában.

A külföldi segélypénzek

A hitelek mellett a magyar királyok támaszkodhattak a török elleni küzdelemben érdekelt európai hatalmak, különösen Velence és a Szentszék, de esetenként Anglia vagy Franciaország anyagi támogatására is. Ezeknek a támogatásoknak a pontos nagyságrendje nem ismert. Már Mátyás is számíthatott a pápa és Velence

¹⁰⁰ MNL OL DL 47444. Kiadva: Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. (No. 41.) 177–178. (hibásan 3760 Ft-ot írt), kiadva újabban: Helytartói oklt. (No. 11.) 33. Az ügyletet említi más kontextusban C. Tóth N.: A Magyar Királyság i. m. 118.

¹⁰¹ A királyi és országos/kincstári jövedelmek szétválására lásd Kubinyi András: A budai vár udvarbírói hivatala, 1458–1541. Kísérlet az országos és a királyi magánjövedelmek szétválasztására. Levéltári Közlemények 35. (1964) 1. sz. 67–98.; Kenyeres I.: A királyi és királynéi „magánbirtokok” i. m. 1104–1114.

¹⁰² Kenyeres I.: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 769–779.

segélypénzeire,¹⁰³ II. Ulászló idején pedig az utóbbiak többé-kevésbé állandósultak is. 1500-tól Velence összesen 100 ezer dukátot biztosított II. Ulászlónak a török elleni küzdelemre, ezt három részletben fizették ki: 1501-ben 33 ezer, 1502-ben 32 ezer, míg 1503-ban 33 ezer dukátot. Még 1503-ban Velence újból nyújtott összesen 20 ezer dukátot II. Ulászlónak a török elleni háborúra, azaz összesen 120 ezer aranyat utaltak át Budára 1501 és 1503 között. 1504-től évi 30 ezer aranyat ígért Velence, és ezt többé-kevésbé ki is fizették 1518-ig. A Serenissima egyik hivatalnokai által készített kimutatás szerint 1503 és 1517 között segély címen 198 ezer dukátot fizettek ki Magyarországnak, de többször is posztóban és ékszerben, időnként pedig hadieszközökben (például lőporban) és a katonaságnak szállított élelmiszerben.¹⁰⁴ 1503-ban volt példa (összegszerűen nem tudható) francia és angol támogatásra is, ugyanakkor rendszeressé váltak a pápai segélyek.¹⁰⁵ Az 1500-as évek elején összesen 355 306 dukátra tették a magyar királynak a török elleni támadó háborúra juttatott segélyek összegét, ebből 106 ezer arany származott a pápától, míg Velencétől 188 ezer arany folyt be.¹⁰⁶ 1503-ban Velence évi 30 ezer dukátot ígért három részletben a magyarországi végvárok fenntartására békeidőben, háborúban pedig 100 ezret. A Serenissima 1505-ben már csak 15 ezer dukátot, 1506-ban pedig 10 ezret fizetett ki a magyar végvároknak, majd II. Ulászló 1516. évi halála után már felmondottnak tekintették az erről kötött szerződést, végül 1521-ben egy 20 ezer dukátos kifizetéssel zárták le a velencei támogatás ügyét. A támogatás összegéből levonták a velencei kereskedők rovására a végváriak által okozott károk összegét. A pápai támogatások azonban nem álltak le, 1526 májusában még befutott Budára egy 50 ezer dukátos pápai segély.¹⁰⁷ Amit mindebből következtetésként levonhatunk, az, hogy a rendszeres külföldi segélyek, amelyeket leginkább Velence biztosított, éppen a mohácsi csatát megelőző időszakban apadtak el, még mélyebb lyukat ütve a katonai büdzsén. A nemzetközi segélyek rendszerével a Jagellók utódai, a Habsburgok is bőven éltek, az oszmánok elleni küzdelemben közvetlen vagy közvetett politikai érdekekkel bíró udvarok például a tizenöt éves háború időszakában (1591/1593–1606) végig jelentős összegekkel támogatták a török elleni küzdelmet.¹⁰⁸

¹⁰³ *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp. 1990. 148–169.

¹⁰⁴ *Kardos Tibor*: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518). *Századok* 85. (1951) 428–441.

¹⁰⁵ *E. Kovács Péter*: Egy törökellenes szövetség tervezete 1502-ből. *Levéltári Szemle* 40. (1990) 1. sz. 57. A dolog szépséghibája az volt, hogy a velenceiek az általuk nyújtott segélyből levonták a pápai, angol és francia udvar által ígért támogatás összegét.

¹⁰⁶ *Borsa Gedeon*: A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1960*. Bp. 1962. 269.

¹⁰⁷ *Jászay M.*: Velence i. m. 200., 204., 212., 218.

¹⁰⁸ *Kenyeres István*: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 559–562.; *Jan Paul*

A pénzrontás mint fiskális eszköz

A pénzszerzés másik ismert módja a középkori és kora újkori Európában – így Angliában, Aragóniában vagy éppen Franciaországban – a devalváció volt.¹⁰⁹ A magyar uralkodók is üzték ezt a tevékenységet az Árpád-korban, a rendszeres devalvációval jelentős bevételekhez jutott már akkor is az udvar. Lényegében ez volt a kamara haszna adó (*lucrum camerae*), amely a 14. századig a kincstárnak az éves pénzbeváltásból származó jövedelmét jelentette.¹¹⁰ Ez a jövedelem eredetileg a forgalomban lévő pénzek kötelező beváltásakor szedett illetékből adódott, azonban a beváltás során gyakorlattá vált, hogy a pénzverő kamarák a régi, jobb minőségű pénzért névlegesen azonos értékű, de rosszabb minőségű (kisebb nemesérc tartalmú), azaz devalvált pénzt adtak. I. Károly (1308–1342) pénzügyi reformjai során megszüntette a kötelező beváltást, és azonos értékű pénzeket veretett, ugyanakkor a kincstár bevételekiesésének pótlására (a korábbi megnevezéssel) 1336-tól új állami egyenes adót vezetett be.¹¹¹ Ez az adónem a korszakunkban is megmaradt, de az államháztartásra gyakorolt hatása egyre kisebb lett.¹¹² A magyar uralkodók – ellentétben a francia, a kasztíliai vagy az angol királlyal – lemondtak a pénzrontásról, helyére egy új adót léptettek, amely viszont korszakunkra jelentéktelenné vált. Nem véletlen tehát, hogy előkerült a devalváció kérdése.

A nevezetes 1521. évi magyarországi pénzrontás története jól ismert, ezért nem térek ki rá részletesen, hanem itt annak csak néhány aspektusát vizsgálom.¹¹³ Az 1521 és 1526 között tartó devalvációs időszakban fele értékű ezüst denárokat vertek, amelyeket országgyűlési határozat alapján névértéken kellett elfogadni. A szakirodalomban nem hangsúlyozzák, de lényegében – igaz, utólagos – országgyűlési hozzájárulással történt a devalváció, ugyanúgy, mint a 15. századi Franciaországban vagy az Ibériai-félsziget királyságaiban.¹¹⁴ A devalváció csak

Niederkorn: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II, 1593–1606. (Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 135.) Wien 1993. 400–424., 436–448., 499.

¹⁰⁹ Arthur J. Robnick – François R. Velde – Warren E. Weber: The Debasement Puzzle: An Essay on Medieval Monetary History. The Journal of Economic History 56. (1996) 789–809. Újabbán lásd még Kenyeres I.: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 779–780.

¹¹⁰ Thallóczy Lajos: A kamara haszna (*lucrum camerae*) története kapcsolatban a magyar adó és pénzügy fejlődésével. Bp. 1879. 21–64. Vö. Engel Pál: Kamarahaszna-összeírások 1427-ből. (Új történelmi tár 2. / Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes 2.) Bp. 1989. 3–16.

¹¹¹ Az Anjouk gazdaságpolitikájára és pénzügyigazgatási reformjaira lásd Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.

¹¹² Thallóczy L.: A kamara haszna i. m. 107–143.

¹¹³ Hermann Zs.: Államháztartás i. m.; Gyöngyösy M.: II. Lajos i. m.

¹¹⁴ „Továbbá a királyi felség azokat a pénzeket, amelyeket legutóbb veretni kezdett, veresse tovább, amiből az ő királyi jövedelmeihez nagy pénzösszeget csatolhat hozzá.” 1522. évi dekrétumok. CJH 792–793. Angliában és Aragóniában is csak a rendek engedélyével lehetett devalvációt végrehajtani. James Macdonald: A Free Nation Deep in Debt. The Financial Roots of Democracy. New York 2003. 113–115.

az ezüst váltópénzre, a denárra vonatkozott. A magyar aranyforint értéke tehát – szemben a francia vagy az angol devalváció esetével, ahol az aranypénzeket is „rontották” – változatlan maradt, továbbra is erős valutának számított, a velencei dukáttal volt egyenértékű. A mindennapokban azonban az ezüstalapú váltópénzek forogtak, ebben fizették az alattvalók adóikat, a katonák ebben kapták zsoldjukat, a piacokon, vásárokon ez volt a fő fizetőeszköz, de minden más ügyletben is elfogadták. A devalváció előtt névértéken és valójában is 100 dénár tett ki egy aranyforintot. Amennyiben a fele értékű, devalvált ezüstpénzben számolták át a forintban nominált adósságokat, azok értéke rögtön a felére esett vissza. A terv – amely mögött egyaránt joggal sejthető az ibériai származású, az ottani pénzügypolitikát jól ismerő Szerencsés Imre és üzleti köre, valamint a Thurzó–Fugger szövetség¹¹⁵ – lényegi eleme ezért nem csupán az lehetett, hogy a forgalomban lévő, az új pénzhez képest kétszeres ezüsttartalmú régi pénzek kötelező bevonásával egyszeri, jelentős bevételhez jusson a kincstár. A döntés hátterében az állhatott, hogy a devalváció révén a hitelállomány ezüstpénzben (dénárban) nominált (azaz váltópénzre átszámított) összegét a felére szállítsák le, így tehát egy 100 ezer aranyforintban nevesített hitelt a korábbi névértéken, de ténylegesen 50 ezer aranyforint fémértékű dénárban lehetett volna visszafizetni. Az intézkedéssel a katonai kiadásokat is jelentősen csökkenthették volna, így például a katonák zsoldját fele fémértékű váltópénzben fizették volna ki. Szakirodalmunk meglehetősen negatívan nyilatkozik erről a „pénzreformról”, legfeljebb egyszeri hatását emeli ki némi pozitívumként. A tervnek azonban volt realitása az államadósság és a katonai kiadások konszolidálása kapcsán, sikertelensége valójában a piaci reakciókban rejlett: a nemzetközi gazdasági forgalomba mélyen beágyazódott magyar kereskedelemben ugyanis az érdekelt üzletfelek egyszerűen nem voltak hajlandók elfogadni – legalábbis névértéken – a „rézpénzt”, hiszen ezzel a távósági kereskedelemben használatos dukáthoz viszonyítva jelentős károkat szenvedtek volna. A külföldi szereplők is tiltakoztak az új pénz ellen, mivel az akadályozta nemcsak a kereskedelmet, hanem

¹¹⁵ Göngyössy szerint, a régebbi szakirodalom állítását elfogadva, egyértelműen Szerencsés – aki szorinte ekkor alkincstartóként a pénzügyek tényleges irányítója volt – húzódott meg a nova moneta bevezetésének ötlete mögött. *Göngyössy M.*: II. Lajos i. m. 642–643. Szerencsésnek a szakirodalomban elterjedt, 1520–1525 közöttre datált alkincstartóságáról (lásd például *Soós F.*: Magyarország kincstartói i. m. 61–65.) okleveles adattal nem rendelkezőnk. Archontológia 134. Göngyössy az okleveles adatok hiánya ellenére, elbeszélő források alapján továbbra is bizonyítotttnak látja Szerencsés alkincstartóságát. *Göngyössy Márton*: Az archontológiakészítés lehetőségeiről és hatáiról. Esettanulmány Szerencsés Imre alkincstartósága kapcsán. *Történeti Muzeológiai Szemle* 15. (2017) 143–149. Hermann Zsuzsa a nova moneta bevezetése kapcsán Szerencsés személyével szemben hosszasan érvelt a Fugger–Thurzó érdekszövetség, különösen Thurzó Elek kincstartó értelmi szerzősége mellett. *Hermann Zs.*: Államháztartás i. m. 311–313. Mindkét társaságnak voltak információi – ibériai, angliai vagy francia forrásokból – egy devalváció hasznáról, gyakorlatáról, így nem zárható ki, hogy egyetértettek a pénzrontás tervezetében.

például a külföldi zsoldosok felfogadását és Magyarországra küldését is. Éppen ezért a devalváció időzítése különösen rosszul sikerült, és gazdasági haszon helyett komoly veszteségeket okozott, hiszen az új pénzt az ország jelentős részében nem fogadták el, így a végváriak sem, ezért a kincstárnak sokszor nagyon súlyos pénzváltási felárat kellett vállalnia az aranydukátban való fizetés érdekében. Ezekre számos adatunk van az 1525. évi kincstartói számadásban is.

Összegzés és kitekintés: Jagelló kezdetekre épített Habsburg megoldás?

A korszakban Európa más államaihoz hasonlóan a pénzügyek területén a Magyar Királyság is átalakulóban volt. A magyar „állam” pénzügyi rendszere ugyanolyan volt, mint Európában máshol, nem biztosított elég jövedelmet, de a működőképességhez elegendő forrásokat még elő tudta teremteni. Előtérbe került a rendi adószedés és katonai célú adófelhasználás, azaz a rendeket érdekeltté tették az állam legjelentősebb költségeinek előteremtésében, és Magyarországon a hadakozásba is bevonták őket, ezzel is decentralizálva a hadiköltségek finanszírozását.¹¹⁶ Emellett igyekeztek rendbe tenni a királyi jövedelemkezelést, például mérsékelni az udvar kiadásait, valamint keresték az alternatív finanszírozási lehetőségeket is (hitelfelvételek, devalváció). A Jagellók eladósodása tehát – amelynek voltak előzményei – illeszkedett az európai trendekbe:¹¹⁷ már Zsigmond uralkodása alatt megindult a magyar „államadósság” kialakulása, növekedéséhez pedig a legerősebb, legsikeresebb uralkodónak tartott Mátyás is jelentősen hozzájárult. A Jagellók pedig kész helyzetet örököltek, és maguk sem tehettek mást, mint a hitelek felvételének folytatását, amely teljesen elfogadottnak számított Európa-szerte. A magyar „állam”, azaz az uralkodó hitelezői elsősorban a főurak és prelátusok voltak, akik – a régióra jellemzően – hiteleikért cserébe birtokokat, állami bevételeket kaptak zálogba. Mellettük, ha nem is olyan arányban, mint Nyugat-Európában, megjelentek már a 14. század végétől a firenzei és más itáliai kereskedők, akik rövid távú hiteleket is nyújtottak az uralkodónak. Jelenlétük a 16. század első harmadában is meghatározó, de ezek a firenzei, velencei kereskedők nem voltak elég tőkeerősek, kibocsátó városuk másod-harmadvonalába tartoztak. Nem véletlen, hogy a korszak végén a főként az augsburgi, nürnbergi kapcsolatokkal rendelkező budai kereskedő-polgárok tettek szert komoly hitelezői pozícióra

¹¹⁶ *Martyn Rady*: Fiscal and Military Developments in Hungary During the Jagello Period. *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged Hungary* 9–10. (2009–2010) 92–96.

¹¹⁷ A korszak európai államainak hitelezésére lásd *Kenyeres I.*: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 769–779.

a magyar királyi udvarban. A királyság pénzügyi lehetőségeit jelzi a Fuggerek színrelépése, ők ott voltak jelen, ahol jelentős befektetéseket és üzleteket lehetett kötni a magánfelekkel és a királyi hatalommal egyaránt.

Összességében a királyi székhely, kereskedelmi és gazdasági központ Buda a mohácsi csata előestéjén ugyanúgy nézhetett ki, mint a nyugati államok udvarai és pénzügyi központjai, hasonló szereplőkkel, hasonló ügyletekkel. Megtalálható volt a városban a Fuggerek faktorátusa, a firenzei, velencei cégek lerakatai, valamint a budai német és magyar nagykereskedők szerepe is egyre növekedett. Az általuk nyújtott hitelek nagyságrendje azonban nem érte el a nyugati uralkodói hitelekét. Régiós sajátosság, hogy az igazi nagy hiteleket a számos birtokkal, jövedelemmel rendelkező főurak és prelátusok tudták nyújtani, akik sokszor maguk is fontos szerepet játszottak a hadi költségek előteremtésében, meghitelezésében, de részt vettek a végvárrendszer katonai irányításában is. A Jagellók tehát ugyanazt tették Magyarországon, mint nyugati uralkodórsaik: a lehetőségeikhez mérten igyekeztek biztosítani az egyre növekvő katonai kiadásokat. A végvárak fenntartásának költsége ugyanakkor európai szinten is nagy kihívást jelentett a magyar uralkodóknak. A Jagellókat és pénzügyi kormányzatukat tehát egyáltalán nem kell elmarasztalnunk a pénzügyek és a katonai költségek finanszírozása miatt. A kortársak negatív véleményének értékelésénél figyelembe kell venni, hogy Európa ekkor egy nagy átalakulási folyamat kellős közepén járt, így minden államban hasonló problémákkal szembesültek. Az sem véletlen, hogy éppen ekkor, a 16. század elején kezdődött meg a fiskális-katonai állam kialakulása, és ebbe a folyamatba illeszthető a magyarországi fejlődés is, amely azonban a mohácsi vereség és az azt követő összeomlás után már más irányt vett: a Habsburg Monarchia keretein belül folytatódott.

A mohácsi csata után Magyarországon a Habsburgok színre lépésével, ha nem is azonnal, de mintegy két évtizeddel később, az 1540-es évek közepén-végén már érzékelhető változások történtek a pénz- és hadügyek modernizációja területén. Ebben szerepet játszott, hogy a bécsi Habsburgok mögött a korszak legerősebb hatalmi koncentrációja állt, sok alattvalóval, jelentős bevételekkel, komoly hitel-felvételi potenciállal, de egy igen összetett, éppen ezért lassabban mobilizálható forrásokkal rendelkező birodalommal. A Habsburg Monarchia a nyomasztó fölényben lévő Oszmán Birodalom kihívására reagálva modernizálni kezdte pénz- és hadügyigazgatását, komoly forrásokat tudott mozgósítani saját országaiból is a közös cél, az oszmánok feltartóztatása érdekében.¹¹⁸ A fiskális intézkedések meghatározó részét képezte az összetett birodalom pénzügyeit összehangoló Udvari Kamara felállítása 1527-ben, az egyes tartományok, országok pénzügyeit intéző

¹¹⁸ Újabbán lásd *Kenyeres I. – Pálffy G.: A Habsburg Monarchia i. m.*

országos kamarák létrehozása (Alsó-ausztriai, a Magyar és Cseh Kamara felállítása).¹¹⁹ Megindult a végvárrendszer és a katonai igazgatás átszervezése is, aminek fontos mérföldköve lett a Hadi Tanács 1556. évi felállítása. A pénzügypolitika fontos elemét képezte Magyarországon a zálogolt jövedelmek visszaszerzése, a mentességek megszüntetése, az aktívabb állami adópolitika, és a sokkal jobban ellenőrzött jövedelemkezelés.¹²⁰ A Habsburgoknak jelentős anyagi támogatást nyújtottak az 1540-es évektől a német–római birodalmi rendek (*Türkenhilfe*),¹²¹ fontos volt a spanyol rokonok rendszeres pénzügyi és időszakonként katonai támogatása,¹²² valamint a cseh és osztrák rendek 1541 utáni rendszeres török elleni segélyei.¹²³ A Habsburgok kapcsolataik révén jobban hozzáfértek a nemzetközi hitelekhez is, különösen a dél-német tőkepiacok lehetőségeit tudták kiaknázni.¹²⁴

Jól mutatja ezt az új irányt a bécsi Habsburgok első fennmaradt, a Jagellók 1525. és 1526. évi kincstartói számadásaival összevethető 1543. évi udvari pénztárkönyve (*Hofzahlamtbuch*).¹²⁵ A bevételek igen széles skálán mozogtak: az ebben az évben befolyt 498 ezer rajnai Ft (kb. 306 ezer dukát) bevétel 31%-át az osztrák, a cseh és sziléziai rendek először 1541-ben megszavazott és első alkalommal 1543-ban befizetett segélyei, 13%-át pedig a Német–római Birodalom *Türkenhilfe*-je tette ki. Míg az utóbbit birodalmi gyűléseken szavazták meg rendszertelenül, addig az előbbiekre a Habsburg uralkodó 1543-tól minden évben

¹¹⁹ *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 41.) Wien–München 2004. 122–187.; *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Bd 1/1. Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen. Hrsg. Michael Hochedlinger – Petr Maťa – Thomas Winkelbauer. Wien 2019. 825–927.

¹²⁰ *Kenyeres István*: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle* 45. (2003) 61–92.

¹²¹ *Winfried Schulze*: Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung. München 1978.; *Uő*: Die Erträge der Reichssteuern zwischen 1576 und 1606. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 27. (1978) 169–185.; *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 45.) Göttingen 1993. 449–510.; *Peter Rauscher*: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: *Finanzen und Herrschaft* i. m. 45–83.; *Uő*: Zwischen Ständen i. m. 313–334.

¹²² *Korpás Zoltán*: V. Károly és Magyarország. 1526–1538. Bp. 2008. 69–79., 205–261.

¹²³ *Peter Rauscher*: Comparative Evolution of the Tax Systems in the Habsburg Monarchy, c. 1526–1740: The Austrian and the Bohemian Lands. In: *La Fiscalità nell'Economia Europea Secc. XIII–XVIII. Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Centuries*. *Atti della „Trentanovesima Settimana di Studi“* 22–26 aprile 2007. (Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini“ Prato, Serie II – Atti delle „Settimane di Studi“ e altri Convegni 39). Ed. Simonetta Cavaciocchi. Firenze 2008. 297–299

¹²⁴ *Kenyeres I.*: A fiskális-katonai állam kezdetei i. m. 771–777.

¹²⁵ *ÖStA FHKA Hofzahlamtbücher* Bd. 1. Ezek a számadások – szemben a budai kincstartói számadásokkal – éves zárszámadások, tehát a bevételek és a kiadások típusonként külön szerepelnek benne.

számíthatott. A hitelek 14%-ot tettek ki ebben az évben, az ügyletek között szerepelnek az augsburgi Herwartok 21 907 Ft, míg a Fuggerek 25 ezer rajnai Ft összegű kölcsönei. Angliából 40 ezer dukát segélypénz érkezett, amit 65 ezer rajnai Ft értéken számoltak el. Az udvari pénztár számadása kiadási oldalon is nagyon hasonlít az 1525. és 1526. évi budai kincstartói számadásokhoz: egyaránt tartalmaz udvari és katonai célú kifizetéseket. Az utóbbiak mind a magyarországi hadszíntérre irányultak, összesen több mint 309 ezer rajnai Ft (190 ezer dukát) értékben, ami a kiadások 63%-ára rúgott. Kísértetiesen hasonló összegekkel és katonai költségekkel találkozunk, mint a Mohács előtti Magyar Királyságban. Látható azonban, hogy a cseh, az osztrák és a német–római birodalmi rendek bevonásával sikerült a hadakozáshoz szükséges bevételeket előteremteni, amiben a magyarországi jövedelmek ekkor még – ellentétben a század második felével – lényegében nem játszottak szerepet, ugyanakkor jelentős szerep jutott a délnémet hiteltőkének és a segélypénzeknek is.¹²⁶

A Habsburgoknak tehát pár évtized alatt sikerült azt elérniük, amit a Jagellóknak nem: országaik pénzügyi és katonai erejét centralizálni, jobban kihasználni és ha nem is fiskális-katonai állammá válni, de legalábbis annak irányába elmozdulni.¹²⁷ Ha valamiben késlekedtek a Jagellók, akkor az ezeken a területen történt, bár II. Lajos 1522–1523-ban komoly lépéseket tett a cseh korona országainak aktívabb bevonására a török elleni védelemben. Talán ha több

¹²⁶ A magyarországi jövedelmek ekkor a bevételeknek mindössze 0,4%-át adták. ÖStA FHKA Hofzahl-amtbücher Bd. 1. Az udvari pénztár bevételeire és az azokból tett magyarországi hadi kiadásokra lásd *Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623*. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007) 91–97. Az 1543. évi angliai pénzsegély történetére lásd *Botlik Richárd: I. Ferdinánd (1526–1564) király londoni váltója 1543-ból*. A budai vár és a Magyar Királyság török alóli felszabadulásának tervére nyújtott angol segély történeti háttéréről. Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok 20. (2013) 89–109. A magyarországi jövedelmek emelkedésére és meghatározó szerepükre a 16. század második felében lásd *Kenyeres István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században*. Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.

¹²⁷ *Kenyeres I. – Pálffy G.: A Habsburg Monarchia i. m.; Kenyeres, I.: „Fiscal-Military State” i. m.* Pálosfalvi Tamás felvetette a Magyar Királyság 15. századi berendezkedését vizsgálva, hogy az a 15. század közepétől már domaniális államból fiskális állam lett. *Pálosfalvi Tamás: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. Századok* 154. (2020) 181. Tanulmányában megállapítását a szerző különösebben nem támasztja alá. Meg kell jegyezni, hogy a fiskális állam modellje szerint – ami nem azonos a fiskális-katonai állammal – a középkori domaniális állam után az adózó állam (tax state) típusa következik, és csak ezt követően jön létre a fiskális állam, amely államtípus a modell angolszász megalkotói szerint csak a napóleoni háborúk után alakult ki, bár vannak olyan nézetek is, miszerint a 16. századtól már beszélhetünk róla Európában. A késő középkori magyarországi pénzügyi és adóztatási fejlődés azonban véleményem szerint egyértelműen az adózó állam modelljéhez illeszkedik. A korszak változásai ugyanakkor jobban leírhatók a fiskális-katonai állam modelljével: azzal, hogy a Magyar Királyság a 16. század eleji pénz- és hadügyi változásai, majd a Habsburg Monarchia e területeken véghezvitt modernizációs intézkedései ellenére sem érte el a fiskális-katonai állam fejlődési szintjét a 18. századig. A fiskális állam térségünkbeli kialakulása is csak ezt követően vethető fel. A fiskális államra lásd *Kenyeres, I.: A „Fiscal-Military State” i. m.* 96–97.

idő adatik meg az ifjú Jagelló királynak, akkor létrejöhetett volna egy erősebb magyar–cseh együttműködés, a pénzügyek és a hadügyek reformjára is sor kerülhetett volna, valamint a velencei, pápai és a lengyel udvar támogatásával kiegészülve az oszmán terjeszkedés feltartóztatására realisabb alternatívát lehetett volna felvázolni. Miután Mohács mezején ezek a lehetőségek a király halálával elvesztek, vizsgálatunk szempontjából nem volt realis alternatíva a Habsburg orientációval szemben. A Habsburgoknak az országaik, tartományaik adottságai, a német–római császári cím és az azzal járó támogatások lehetősége, a spanyol rokonság és az újvilági nemesfémek, a bejáratott tőkepiaci kapcsolatrendszer a magyar trónra lépő Szapolyai I. Jánossal szemben lényegesen erősebb háttérrel biztosítottak céljaik eléréséhez. Azonban a Habsburgok minden erőfeszítésével is csak az oszmánok feltartóztatását lehetett elérni. Az Oszmán Birodalom ugyanis olyan erőt képviselt, hogy a Monarchia csak a 17. század végén tudott velük egyenrangú – szövetségi rendszeren alapuló – katonai (és pénzügyi) potenciált felmutatni, ami már elegendő volt az oszmánok Magyarországról való végleges kiszorításához, de a Balkánról történő kiűzésükhöz még ez is kevésnek bizonyult.

THE FINANCES AND MILITARY EXPENSES OF THE HUNGARIAN KINGDOM BEFORE THE BATTLE OF MOHÁCS

István Kenyeres

SUMMARY

The paper explores the extent to which the major criteria of the fiscal-military state, such as the fiscal-military potential, the royal (state) revenues and military spending, and the credit system as a means of upholding military expenditure were in keeping with the general European development in the Kingdom of Hungary in the pre-Mohács period. The first part of the work compares the respective fiscal-military potentials of the Hungarian Kingdom and the Ottoman Empire before the battle of Mohács (1526). Consequently, the revenues of the kings of Hungary are examined from Matthias I (1458–1490) to Louis II (1516–1526), after which the treasury accounts from 1525 and 1526 are analysed. The calculations reveal that some sixty percent of all royal income was spent on the war against the Ottomans. The second part of the paper explores the importance of royal credit, a key element of fiscal policy in early modern Europe, as well as the profits of the debasement/devaluation of the coinage, and the importance of foreign monetary aid. Based on the analysis of the various data, the overall royal income of the Hungarian rulers before 1526 can be put to somewhere between 250 000 and 350 000 gold florins (ducats).

A SZEPESI TÍZLÁNDZSÁS NEMESSÉG TÖRTÉNETE A 13–14. SZÁZADBAN

A középkori magyar nemesi társadalom fejlődése során az országos nemesség mellett – melynek elvi egységét az 1351. évi törvény mondta ki – olyan csoportok is kialakultak, melyek kiváltságaikat csupán feltételekhez, a korabeli források szavaival élve *conditiók*hoz kötötten gyakorolhatták. A társadalom ezen halmazába tartozó, úgynevezett partikuláris nemesség egyik csoportját alkották a szepesi tízlándzsás nemesek, akiknek helyzetét IV. Béla 1243. évi kiváltságlevele szabályozta, mely privilégium egyúttal az első írott forrás a közösség történetére vonatkozóan.¹

A magyar medievisztikának a szepesi tízlándzsás nemességről alkotott képét napjainkig Fekete Nagy Antal – lassan évszázados – koncepciója határozza meg. A Szepesség monográfusa szerint a tízlándzsások ősei azok a kavár eredetű határörök, az úgynevezett *gömörörök* voltak, akik véleménye szerint már a 11. század óta vigyázták a Sajó és a Poprád mentén futó hadiút biztonságát. A jeles levéltáros közvetlen kontinuitást feltételezett a gömöri örök és a tízlándzsás nemesek között, s a keleti eredetű katonai segédnépek jogállásának jellegzetességeit vélte felfedezni az 1243. évi kiváltságlevél egyes pontjaiban (például leányági örökösödés lehetősége), valamint a tízlándzsások későbbi korokban igazolható területi autonómiájában. Helyesen mutatott rá, hogy a tízlándzsás kiváltságok katonai szolgálathoz kötött érvényesülése mintaadóvá vált a tatárjárást követő hadszervezeti reformok idején, ugyanakkor a 14. század elejére veszített jelentőségéből, minek következtében az Anjou-uralkodók már nem adományoztak birtokokat a tízlándzsások jogaival.²

Fekete Nagy Antal koncepciójának egyes elemeit, például a tízlándzsás nemesek jogállására vonatkozó nézeteit a magyar középkorkutatás már megvitatta, s ha kellett, felülbírált, ugyanakkor számos tézise, például a közösségnek a gömörörökkel való kapcsolatáról vagy a csoport területi autonómiájának kialakulásáról és jellegéről alkotott gondolatai napjainkig hatást gyakorolnak a magyar és szlovák kutatásra. Munkámban a tízlándzsás nemesség történetének ezt a három kulcskérdését veszem

¹ A nemesség kialakulására és tagolódására átfogóan lásd *Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig)* (Történelmi Kézírókönyvtár – Magyar történelem 1.) Debrecen 1997. 150–154. IV. Béla 1243. évi privilégiumát: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987.* (a továbbiakban: CDES) II. 88–89.

² *Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Bp. 1934. 253–301. Fekete Nagy munkáját megelőzően csupán Hradszky József paptörténész alkotott szintézist a tízlándzsás nemesség történetéről, munkája azonban több ponton már saját korában is elavultnak számított. *Hradszky József: A szepesi „tíz-lándzsások széke” vagy a „Kisvármegye” története.* (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Millenniumi Kiadványai III.) Lőcse 1895.

górcső alá, mert úgy vélem, e három kérdéskör: a vélt eredet, a társadalmi helyzet és a területi autonómia problematikája határozta meg a közösség különállásának jellegét. A nagy múltú magyar társadalomtörténeti és történeti földrajzi kutatás hagyományait és bevált módszereit követve, a Szepességre vonatkozó Árpád- és kora Anjou-kori forrásanyagra támaszkodva igyekszem bemutatni először a régió korai fejlődését és a helyi határvédelmi rendszer kialakulását, majd kijelölni a tatárjárás után megjelenő tízlándzsás nemesség helyét a korabeli helyi és országos társadalomban. Végül a tízlándzsás falvak kialakulását és településtörténetét nyomon követve kíséreltem meg felvázolni a tízlándzsás szék kialakulásának lehetséges folyamatát.

A Szepesség korai szervezete és a határvédelmi rendszer kialakítása

A Szepesség mint történeti táj az egyik legfontosabb európai vízvázlatzó mentén a Hernád és a Poprád vízgyűjtőjének területét foglalja magába. A 13. század elejéig gyéren lakott őserdő volt, a területén elszórtan fekvő kisebb szláv településgócok nem tömörültek egységes politikai szervezetbe. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medence síkvidéki, az eurázsiai sztyeppén megszokott életmódjának megfelelő területeit szállta meg, s az Északi-középhegység területén sem nyomult tovább a folyóvizek alsó folyása mentén húzódó völgyeknél (Sajó és Bódva völgye) és medencéknél (Gömöri- és Kassai-medence). A magyar központi hatalom kiterjesztése a Felvidék keleti magashegységi területeire csupán a 12. század első felében indult meg. A szállásterület kiterjesztésével párhuzamosan az addig peremvidéknek számító területeken új vármegyéket szerveztek, az azok szomszédságában elhelyezkedő külterületeket pedig gazdasági művelés alá vonták.³

A kutatásban népszerű vélemény szerint a Szepesség vármegyei keretei legkésőbb a 12. század végére ugyancsak kialakultak, mivel 1209-ben már említik a szepesi Szent Márton-prépostságot, és a régészeti kutatás Szepesvár legrégibb rétegeit ugyancsak a 12. század végére keltezi.⁴ A források zöme ezzel szemben egyöntetűen abba az irányba mutat, hogy a terület ekkor még nem alkotott közigazgatási egységet, s jobbára őserdő volt, ahol éppen csak beindult az erdőgazdálkodás.

A tatárjárást megelőző évtizedekben a Szepesség rendre tájnévként fordul elő a forrásokban, csupán 1253-ban említik *ambitus*ként, majd 1255-ben első alkalommal *comitatus*ként.⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a regényes gesztá-

³ Bővebb történeti földrajzi áttekintésre lásd *Fekete Nagy A.*: Szepesség i. m. 9–252.; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és Emlékezet) Bp. 1988. 377–411.

⁴ Minderre összefoglalóan lásd *Zsoldos Attila*: Szepes megye kialakulása. Történelmi Szemle 43. (2001) 19–31.

⁵ 1209: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 68752.; 1217: CDES I. 168–169., 1232: Uo. I. 275., 1251: Uo. II. 258., 1253: Uo. II. 299., 1255:

jában a 12–13. század fordulójának politikai földrajzát megörökítő Anonymus, noha tudomása van a Tátráról (*mons Turthul*) és a Szepes-erdőről (*Silva Zepus*), a Zólyomvár–Gömörvár–Borsodvár–Zemplénvár–Ungvár vonaltól északra csak Sóvárat említi mint számottevő erősséget.⁶ Szepesvár írott forrásban 1249-ben bukkan fel első alkalommal, amikor a prépost elvállalta egy torony felépítését. A munkálatok a következő évtizedekben is elhúzódtak, amit tanúsít, hogy 1270-ben V. István is egy vártorony emeléséért cserébe adományozott birtokot, majd Mutmér prépost 1273. évi végrendeletében egy második torony építésének köteleességét (*opus secunde turris*) is a kanonokokra hagyta.⁷ A szepesi várnagyok az 1260-as évektől jelennek meg a forrásokban, ami arra utal, hogy az erősség a 13. század közepétől kezdve tudta ellátni igazgatási funkcióit.⁸ Véleményem szerint az első vár, melyet a 12–13. század fordulóján emeltek, csupán a szintén akkoriban alapított prépostság védelmét volt hivatott ellátni.⁹

A korszakra vonatkozó okleveles források Anonymushoz hasonlóan ugyan csak azt tanúsítják, hogy a Szepesség ekkoriban még gyéren lakott őserdő volt, s csupán a térség gazdasági hasznosításával és betelepítésével számolhatunk. Adolf prépost 1209-ben azzal a kiváltsággal nyert nagy kiterjedésű erdőbirtokot a Tátraalján és a Poprád mentén, hogy oda népeket telepítsen, s a terület határjárásában említik Izsákfalvát, melynek elnevezése minden bizonnyal az erdőirtással és falutelepítéssel megbízott első birtokosának emlékét tartotta fenn. 1217-ben az uralkodó nógrádi várföldeket adományozott Borch fia Tamásnak cserébe azon szepesi birtokáért, melyet korábban nyert adományba, ahol két falut telepített, melyek azonosak a későbbi Tamásfalvával. Hasonlóan a 13. század első felében, irtott erdő területén jött létre az 1251-ben felbukkanó Szalók és Mátéfalva.¹⁰

Uo. II. 342–344. A vármegyei szervezetre vonatkozó terminológiai készlet áttekintésére: *Kristó Gy.: Vármegyek i. m. 122–144.*

⁶ Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum. – Anonymus, notary of King Bela: The Deeds of the Hungarians. Ed., trans. Martin Rady – László Veszprémy. (Central European Medieval Texts 5.) Bp.–New York 2010. (a továbbiakban: Anonymus) 49., 70. A mára már általánosan elfogadott véleménnyel szemben Hradsky József még úgy gondolta, hogy Anonymus az Abaúj vármegyében fekvő Szepesi környékén, a Bódva mentén húzódó erdőségeket nevezte gesztájában Szepes-erdőnek. *Hradsky József: Szepesvármegye a mohácsi vész előtt.* In: A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve IV. Szepes-Váralja 1888. 6.

⁷ 1249: CDES II. 230.; 1270: *Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori okmánytár I–VII.* Bp. 1878–1920. V. 65.; 1273: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et ed. Ferdinandus Knausz – Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. II. 27–28.

⁸ 1260: CDES II. 457–458.

⁹ Szepesvár legkorábbi építési fázisainak régészeti értékelésére lásd *Michal Slivka: Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei.* In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 86–87. Napjainkra a magyar és szlovák kutatásban is egyre dominánsabb az a nézet, mely szerint a szepesi prépostságot II. András király alapította uralkodása kezdetén, 1209 előtt. Lásd *Peter Labanc: Spišskí prepošti do roku 1405.* Trnava 2011. 19–20.; *Buják Gábor: A szepesi prépost jogállása a középkorban.* In: A Selye János Egyetem nemzetközi doktoranduszkonferenciája. (2016) Tanulmánykötet. Főszerk. H. Nagy Péter. Komárom 2017. 643.

¹⁰ 1209: DL 68752.; 1217: CDES I. 168–169., 1251: Uo. II. 258.

A Hernád és a Poprád völgyében több helynév tartotta fenn a királyi erdőuradalmak jellegzetes szolgálonépeinek emlékét. Az anonymusi Szepes-erdőt kelet-nyugati irányban átszelő út mentén nagyjából féltávon fekszik Daróc, mely eredetileg királyi erdőóvók települése volt. A darócok szervezetének szilárdságát mutatja, hogy a falu lakói századosuk (*centurio*) vezetésével fogatkozó földjeik megtartása érdekében még 1263–1264 folyamán is perre mentek a sümegi szászokkal és a szepesi préposttal. Mivel IV. Béla 1254. évi okleveléből tudjuk, hogy a sümegi szászok királyi pecéekkel (a király vadászkutyaínak gondozóival) éltek együtt, egyértelmű, hogy a Hernád menti falu eredetileg az utóbbiak telepe volt, s minden bizonnyal a pecérek egykori jelenlétére emlékeztet a Poprád menti Hunfalva eredeti, *villa Canis* településneve is. Egy királyi madarász ugyancsak ezen a vidéken, Béla térségében kapott birtokot 1263-ban. Egy 1329. évi oklevélből tudjuk továbbá, hogy Késmárk területe eredendően királyi halászok birtoka volt, ami tanúsítja a Poprád vízgyűjtőjében folytatott vízgazdálkodást.¹¹ A vadászatok során fontos szerepet játszó darócok, pecérek és madarászok jelenléte alapján feltételezhető, hogy a Szepes-erdő a királyi család egyik kedvelt vadászhelye lehetett a korszakban.

Mindezek alapján úgy gondolom, a Szepesség területén a 13. század első felében csupán erdőuradalmi keretekkel számolhatunk, s a térség vármegyei kereteit a tatárjárást követően alakították ki, a felvidéki királyi erdőispánságok átszervezésével egyidejűleg.

Érdemes megjegyezni, hogy a Hernádtól délre fekvő hegyvidék a 13. század első felében még a tornai erdőispánsághoz tartozott. Ezt igazolja IV. Béla 1243-ban kelt, a Tornából feltelepített olasz jóvevények részére (*hospitibus nostris in villa Ollassy de Tornava congregatis et congregandis*) kibocsátott oklevele, mely szerint a helyiek terheit eredetileg öccse, Kálmán herceg szabályozta. Mivel Kálmán az 1210-es években állt a terület élén, szepesi jelenlétének ideje tájékoztat a tornai erdőispánság északi irányú terjeszkedésének időbeni keretei felől.¹² Ezzel szem-

¹¹ 1263: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/3. 137.; 1264: Analecta Scepusii sacri et profani I–IV. Collegit et notis illustravit Carolus Wagner. Posonii–Cassoviae–Viennae 1774–1778. (a továbbiakban: AS) I. 295–296.; 1254: CDES II. 304–305. Hunfalva magyar nevét az újkorban helytelenül a németes *Hundsdorf*-ból magyarosították vissza. A település a 13. században Stepkfalva néven is többször előfordul, ezért felmerült, hogy német elnevezése esetleg a tatárjárást követően beköltöző hospesektől származik. Ezzel szemben ugyanakkor hangsúlyozni szükséges, hogy a németes szóalak, mely végül kiszorítja a Stepkfalva különböző formáit, később jelenik meg a forrásokban, mint a latin *villa Canis* alak, mely már a 14. század elején adatolható, lásd 1318: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae 1980–1987. (a továbbiakban: RDES) II. 162–163.; 1336: DL 68827. Vö. *Fekete Nagy A*: Szepesség i. m. 211–212. 1263: CD IV/3. 128.; 1329: DL 8795. A felsorolt királyi szolgálonépekre bővebben lásd *Kis Péter*: A királyi szolgálonépi szervezet a 13–14. században. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.) Szeged 2010. 16–20.

¹² 1243: CDES II. 84. Kálmán herceg személyére és szepesi jelenlétére bővebben lásd *Font Márta – Barabás Gábor*: Kálmán (1208–1241) Halics királya – Szlavónia hercege. Bp.–Pécs 2017. 31–38.

ben a Szepesség nyugati, Poprád menti területeit, ahogy az a határőrök *gömörör* elnevezéséből egyértelmű, a gömori várispánság vonta felügyelete alá. Zsoldos Attila had- és intézménytörténeti kutatásai során megállapította, hogy ez a rész Gömör vármegye célzatosan határőrizetre berendezett külső területe, úgynevezett *confinium* volt.¹³ Bár a határőrök története a források hiánya miatt sűrű homályba burkolódzik, bizonyos jelenségek és folyamatok közvetett módon felvázolhatóak.

Annak kapcsán, hogy mikor került sor a Szepesség nyugati területeinek határvédelmi célzatú megszervezésére, mindenképp szükséges figyelembe venni Ila Bálint azon meglátását, mely szerint a *gömörör* elnevezés csakis azután rögzülhetett, hogy a *Gömör* akár mint földrajzi, akár mint közigazgatási terminus, már bevett fogalom-má vált.¹⁴ Gömörvárát azonban csak Anonymus említi elsőként, s hiteles oklevélben is csupán 1216-ban bukkan fel először a gömori várispánság. Gömör vármegye szerkezetét ugyanakkor meghatározta, hogy déli és északi területei jelentősen elkülönültek, amire alapozva a kutatás régóta azzal számol, hogy a vármegyei szervezet korán kialakult a Gömöri-medencében, s onnan folyamatosan terjeszkedett északi irányba, a hegyvidék felé.¹⁵ Annak a határvédelmi rendszernek a kialakítását ugyanakkor, melynek lenyomata a Szepesség későbbi településföldrajzában tükröződik, álláspontom szerint csak elhúzódó hadiállapot vagy állandó hadikészültség indokolhatta. Mindez úgy vélem az 1190-es évek első felében állt be.

III. Béla király ugyanis, kihasználva az orosz fejedelmek csatározásait, 1188-ban kiterjesztette hatalmát Halics fölé, melyet két évig tudott függésben tartani, majd miután a Krakói Hercegség beavatkozása miatt hódításait feladni kényszerült, az uralkodó expanziós törekvései – immár nem először – az Adria felé irányultak.¹⁶ Tekintve, hogy Halics lengyel támogatással rázta le magáról a magyar uralmat, egyértelműnek tartom, hogy III. Bélának mindenképp szüksége volt az északi határok megerősítésére és a Krakói irányába vezető fő távolsági útvonal biztosítására, már csak azért is, hogy ne érje váratlanul egy esetleges hátbatámadás az idő alatt, míg Velence ellen harcol a dalmát városok birtokáért. Mivel a Poprád völgyén át természetes és viszonylag könnyen járható utak vezettek Lengyelország déli területeire, elengedhetetlen volt a Szepesség Hernádtól északra terjedő területeinek katonai célzatú megszervezése. A gömori örök kitelepítésének ideje tehát jól meghatározható a hadtörténeti kronológia alapján, s ugyancsak III. Béla korára mutat a *confinium*

¹³ Zsoldos A.: Szepes i. m. 29. Az intézmény jellegére lásd még: Uő: *Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről.* Századok 134. (2000) 99–116.

¹⁴ Ila Bálint: Gömör megye I–IV. 2. kiadás. Bp. 1976. I. 33.

¹⁵ Anonymus 70.; 1216: CDES I. 159–160. Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. II. 457–479.; Ila B.: Gömör i. m. I. 85–86.; Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 386–389.

¹⁶ A halicsi eseményekre bővebben lásd Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged 2005. 179–187.

központi települése, Szentlászló plébániaegyházának titulusa. A lovagkirály szentté avatására ugyanis éppen III. Béla kezdeményezésére került sor 1192-ben, így a László nevére felszentelt egyházat is legkorábban ekkor alapíthatták.¹⁷

Fekete Nagy Antal szerint a tízlándzsások 1243. évi privilégiumában írásba foglalt és az azt követő adománylevelekben garantált kiváltságok, többek között a leányági örökösödés szabályozása, majd a tízlándzsás székben testet öltő önálló közigazgatás, egyöntetűen párhuzamba állíthatóak az Árpád-kori Magyarországon élő keleti eredetű, katonai feladatokat ellátó népelemek (székelyek, besenyők, kunok) jogi és társadalmi helyzetének jellegzetességeivel. Minderre alapozva Fekete Nagy úgy foglalt állást, hogy a Szepességbe kitelepült gömöri örök maguk is valamely keleti eredetű katonai segédnéphez tartoztak, az Anonymusnál feljegyzett nemzetségi hagyományokra épített érvei szerint konkrétan a kavarokhoz.

Gömör vármegye területén a tornai részek szomszédságában található Kecső falu egy részének Székelyszög elnevezése, illetve a Turóc völgyében fekvő, írott forrásban azonban csak későn, 1427-ben felbukkanó Lévárt település neve bizonyítja katonai segédnépek egykori jelenlétét.¹⁸ Ami a Szepesség területét illeti, egy 1460. évi, a szepesi Szapolyai-uradalomhoz tartozó falvakat felsoroló oklevélben előforduló Székelyfalva (*Zekelfálwa*) helynév minden bizonnyal a Szepesvárátlól délkeletre fekvő Szék településsel azonosítható, s így hasonló következtetések levonására alkalmatlan.¹⁹

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon a Szentlászló (*Csütörtökhely*) közvetlen szomszédságában fekvő, forrásainkban a késő Árpád-kortól fel-felbukkanó *villa balistarii/sagittarii* azonos kategóriába sorolható-e az országszerte megfigyelhető s a peremterületeken jellemzően a határvédelemhez kapcsolódó *Lövő* helynevekkel. A települést 1310-ben az akkor már jobbára németajkú környezete *Schiücenfeldt* néven ismerte, s később ennek magyarosított formája, a *Sucföldre* szorította ki a régi elnevezéseket. Elterjedt vélemény szerint a 13. század végén gyakorta feltűnő csütörtökhelyi Detre íjász birtoka volt, s nevét is a birtokos foglalkozása után kapta volna, ennek ugyanakkor éppen az a tény mond ellent, hogy amikor a település első alkalommal bukkan fel egy 1289. évi határjárás során, konkrétan meghatározzák azt a határjelet, amely az íjászok földjét (*terram Balistarum*) elválasztja Detre fiainak birtokától.²⁰

¹⁷ 1263: villa Sancti Ladislai – CD IV/3. 137.; 1280: Civitas Sancti Ladislai Regis – DL 1029. Szent László kanonizációjára lásd *Thoroczkay Gábor*: László király szentté avatása. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 219–229.

¹⁸ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 138., 140.; *Györffy György*: A székelyek eredete és településük története. In: *Uő*: A magyarság keleti elemei. 2. kiadás. Bp. 2014. 16.; *Uő*: Történelmi földrajz i. m. II. 514.; *Ila B.*: Gömör i. m. II. 952.

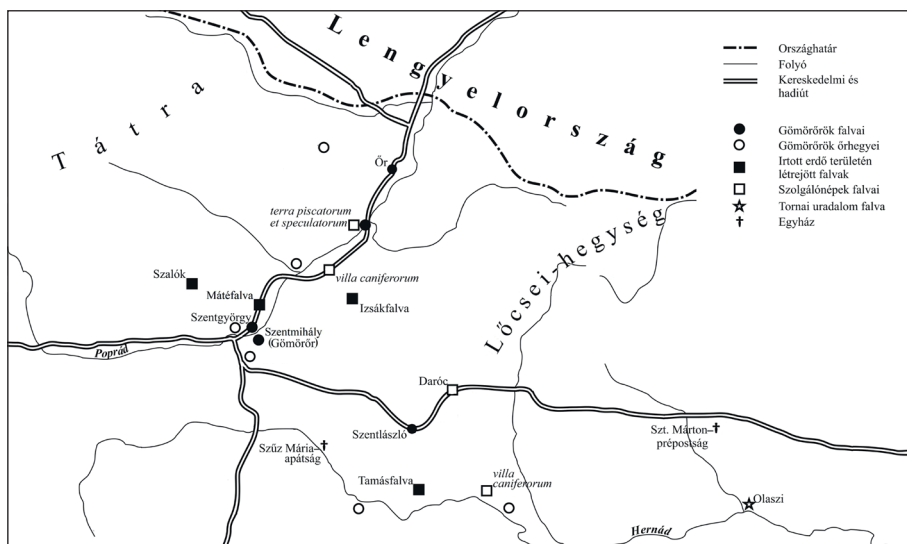
¹⁹ 1460: DL 15524. Értelmezésére lásd *Csánki D.*: Történelmi földrajz i. m. I. 267. Hradsky az adatra alapozva székely határőrök helyi telepét feltételezte: *Hradsky J.*: Szepesvármegye i. m. 7.

²⁰ 1289: in descensu montis est meta terrea, que diuidit terram Balistarum et Folcus a terra filiorum Detrici – Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1. (1229–1499) Szerk. Bártfai Szabó László.

A település a 14. században mind *villa Sagittarii*, mind a németes *Schütz* alakban megjelenik, mely helynevek a korai határvédelem szervezetéhez kapcsolódóan szinte mindenütt megtalálhatóak a Kárpát-medence peremterületein, ezért lehetséges, hogy a település archaikus, a határvédelmi funkciókhoz kötődő elnevezését tartotta fenn.²¹ Mivel a székely határőrök gömöri jelenléte igazolható, valószínűnek tartom, hogy egykor a Szepességben is a közülük kitelepített őrök védték a határt.

A gömörőrök korai települési rendjére, még ha annak felvázolása teljes egészében nem is lehetséges, a 13. századi helynévi anyag alapján következtethetünk. Bár adataink szegényesek, a korabeli oklevelek értékét felbecsülhetetlenné teszi, hogy a határjárások alkalmával egyes települések archaikus névváltozatai mellett több örhegy (*mons castrispeculationis*) elhelyezkedését is feljegyezték. Ezek összetartozását erősíti, hogy utóbbiak gyakran katonaszentek tiszteletére felszentelt templomok titulusaiból képzett helynevek mellett bukkannak fel. (1. térkép)

1. térkép A Szepesség szervezete a 13. század első felében

Forrás: A szerző saját munkája.

Bp. 1919. (a továbbiakban: Csáky I/1.) 19–20. Vö: *Veszprémy László*: Anonymus gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. *Hadtörténelmi Közlemények* 106. (1993) 12. 19. sz. jegyz.

²¹ 1310: Villa Balistarii, alias Schüccenfeldt circa Quintum Forum – AS II. 73.; 1311: villa Balistary – RDES I. 403.; 1349: Henchmanus de Villa Sagittarii – Supplementum analectorum terrae Scepusiensis (a továbbiakban: SS) II. Collegit et brevibus notis illustravit Michael Schmauk. *Szepesváraljae* 1889. 103–104.

A gömöri ispáni vár a Sajó mentén magaslott, kissé délre a Murány torkolatától. Az észak-dél irányú főútvonal a folyó vonalát követte annak forrásvidékéig, majd az Alacsony-Tátra keleti oldalán futott tovább, s miután átkelt a Hernádon, a Poprád mentére annak éles, északkeleti irányú kanyarulatánál csatlakozott fel, ahol egyesült a zólyomi országrészből érkező fő távolsági útvonallal. A Poprádon kialakított átkelőnél két falu keletkezett, a folyó jobb partján Szentmihály, vele átellenben a bal parton pedig Szentgyörgy. A két település fekvése és maga a tény, hogy a központi Szentlászlóhoz hasonlóan egy-egy közkedvelt katonaszentről vették nevüket, kétségtelenné teszi, hogy a falvakat katonai célzattal, kimondottan az átkelő felügyeletére alapították. Mindezt tovább erősíti, hogy Szentmihály azonosítható azzal a Gömörőr nevű faluval, melyet a 13. század második felében is emlegetnek a források. Mindezt egybeeső fekvésükön túl az is igazolja, hogy a település első név szerint ismert bírāja (*iudex*), bizonyos Gellért, 1275-ben még gömöriként, 1276-ben viszont már szentmihályiként tűnik fel az oklevelekben.²² A Poprád vonalát követő hadiút a Lomnic torkolatánál egy rövid szakaszon átkelt a folyó jobb partjára, majd a későbbi Késmárk területén tért vissza a bal partra, s haladt tovább Őr felé. Egy 1329. évi oklevélből tudjuk, hogy Késmárk eredetileg örök és halászok földje volt.²³ Őr felett a hadiút elágazott, s míg az egyik vonal a Szepesi-Magurán át Krakkó felé vezetett, addig a másik a Poprád mentén haladt tovább. Egy 1275. évi oklevél Őr kapcsán az örök két települését is említi a lengyel határ mentén, mivel azonban a falu későbbi topográfiája nem mutatja jelét több településrésznek, azonosításuk bizonytalan.²⁴ Elképzelhető, hogy a forrás fogalmazása annak emlékét tartotta fenn, hogy a helyi örök a kettéágazó hadiút külön ágait egyaránt felügyelték. Szentmihály déli határában a főút leágazott délkelet felé, Szentlászló irányába, ahonnan ez az út keletre, Eperjes felé haladt kereskedelmi főútvonalként. Fekvésének köszönhetően Szentlászló vált a határörök központi telepévé, mivel a Szepesi-medence és a Hernád völgye határán összeköttetést biztosított a Szepesség kisebb tájegységei között.

Őrhegyeket a Poprád mentén Szentmihály és Szentgyörgy mellett, a Lomnic torkolatánál és Őr szomszédságában, a Hernád mentén pedig Létánkőn túl, a későbbi Igló határában említenek forrásaink. A hagyomány szerint a lőcsei németek Létánkőn letek menedékre a mongol támadás idején, ezért alapítottak itt a 13. század végén karthauzi monostort. Maga az elnevezés egyébiránt – amint a monostor alapítólevelében is feljegyezték – annyit jelent, mint *látókő*, ami arra utal, hogy az ilyen magaslatokon

²² 1275: RDES I. 245–246.; 1276: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképtár (a továbbiakban: DF) 280299.

²³ 1329: de terris quondam speculatorum et piscatorum, quas populi de foro Caseorum iam suis excolunt, araturis – DL 8795.

²⁴ 1275: ex parte Polonie ultra duas villas Sepculatorum – RDES I. 245–246.

lesállásokat alakítottak ki.²⁵ Ennek kapcsán érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az ismert őrhegyek túlnyomó többsége valamilyen folyóvíz mentén, később is jelentős átkelők mellett található, így valószínűsíthető, hogy az e pontokon állomásozó örök feladata a folyami átkelők felügyelete volt. Ezen túlmenően a megerősített magaslatok némi védelmet nyújthattak a vidék lakosságának a tatárjárás idején.

Az 1241–1242. évi tatárjárás során a Szepesség és a területén kialakított védelmi vonal jelentős pusztítást szenvedett el. A Közép-Európára támadó mongol hadak jobb szárnya Dél-Lengyelország feldúlása után a Poprád menti hadiúton tört be a Magyar Királyság területére. A régió földrajzi adottságaiból adódóan a hegyvidéki folyók völgye volt a közlekedés természetes útvonala, így a tatár seregek legkönnyebben a Poprád vonalán haladva nyomulhattak be a Szepességbe, s a területet gyakorlatilag akadálytalanul pusztították végig.²⁶

A tízlándzsás nemesség helye az Árpád-kori magyar társadalomban

Az ország újjáépítése során IV. Béla hozzájárított a felvidéki királyi erdőispánságok átszervezéséhez, minek következtében a Magyar Királyság peremterületein új vármegyék jöttek létre, s e nagyívű közigazgatási reform egyik elemeként került sor a Szepesség magasabb szintű igazgatási kereteinek kialakítására is. Érdemes megjegyezni, hogy az uralkodó figyelme 1243. május-június folyamán konkrétan erre a területre irányult, legalábbis erre utal, hogy a hónapforduló idején három olyan oklevelet is kibocsátott, melyek ezzel a régióval kapcsolatos intézkedéseket szentesítettek: május 31-én adta ki Olaszi már említett kiváltságlevelét, június 2-án rendelkezett a koronára háramlott pelsőci uradalom újbóli eladományozásáról,

²⁵ Szentmihály: DF 253789. (helynév megadása nélkül a szomszédos Poprádszásza határjárásában); Szentgyörgy: CDES II. 362.; Lomnic-torkolat: DL 68754., DL 68800., DL 70453.; Ör: DL 71268.; Létánkő: SS I. Notationibus, ex veteri ac recentiore Hungarorum historia depromtis, auctore Joanne Bárdosy. Leutchoviae 1802. 434.; Igló: DL 74851. A Létánkő látóköként való értelmezése mellett szól, hogy a Szepesség németajkú lakossága *Schauberg*ként is ismerte, amint azt a kora újkori helyi krónikákban is lejegyezték, lásd AS II. 8. Értelmezésére: *Hradszky J.*: Szepesvármegye i. m. 15. A nyelvészeti kutatás szerint azonban a *Létán-* előtag szláv személynévből is származhat: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Szerk. Kiss Lajos. Bp. 1988. (a továbbiakban: FNESz) II. 30.

²⁶ *Fekete Nagy A.*: Szepesség i. m. 51–61.; *Peter Jackson*: The Mongols and The West, 1221–1410. 2. kiadás. London–New York 2014. 58–86. A mongol dúlás súlyosságát mutatja IV. Béla 1249. évi oklevele, mely szerint Mátyás szepesi prépost azért kérte II. András birtokadományainak megerősítését, mert az egyház oklevelei a tatárok pusztítása során megsemmisültek: CDES II. 230. Mindezt a régészeti kutatás is megerősíti, a káptalani templom 13. század közepére datált falszakaszain ugyanis súlyos, nagy kiterjedésű tűzvész nyomait azonosították. Minderre lásd *Magdaléna Janovská*: Katedrála sv. Martina v Spišskej Kapitule. In: Terra Scepusiensis – Terra Christiana 1209–2009: Spišský hrad, Spišská kapitula: dve centá v dejinách Spiša. Ed. Mária Novotná. Levoča 85–86.

majd június 7-én kollektív kiváltságokat adományozott a szepesi tízlándzsás nemességnek.²⁷

Az első kérdés, amit a tízlándzsások immár forrásokkal nyomon követhető történetével kapcsolatban fel kell tenni, hogy milyen viszony fűzhette őket a Szepes-erdőt a 13. század első felében felügyelő gömörörökhöz. A hazai szakirodalom Fekete Nagy Antal nyomán közvetlen kontinuitással számol, ezzel szemben a szlovák kutatásban megfogalmazódott egy olyan, a forrásoknak ellentmondó és érezhetően tendenciózus koncepció is, mely szerint a tízlándzsások a halicsi háborúban felemelkedett szláv katonai elit utódai voltak, akik semmilyen kapcsolatban nem álltak az egykori határvédelmi szervezettel.²⁸ A gömöri örök a tatárjárás során szinte teljesen elvéreztek, amit bizonyít, hogy a mongol pusztítást követően a volt *confinium* egykori településstruktúrája teljesen átrendeződött, ugyanakkor nincs okunk megkérdőjelezni, hogy maradékaik a szepesi nemesség első tagjai lettek. Hogy a tízlándzsás nemesség alapja magyar nyelvű volt, bizonyítja, hogy a tízlándzsás falvak nevei zömében magyar névadással keletkeztek, ugyanakkor a 13–14. századi oklevelekből ismert személynévanyag alapján megállapítható: a tízlándzsás nemesség soraiban nyugati jövevények és szlávok egyaránt jelen voltak. 1248-ban Prim német *hospes* földet vásárolt Henriktől és fivéreitől, egyúttal vállalta a tízlándzsások hadikötelezettségeit. 1255-ben IV. Béla a tízlándzsásoknak előírt katonai szolgálat fejében megerősítette Michelet és rokonai igényét négy ekealjnyi földbirtokra. A birtokos nevéből annak francia származására következtethetünk, s a névadó egy 1274. évi oklevélben valóban gall ragadványnévvel (*Myculith Gallicus*) bukkan fel.²⁹ Mindezzel kapcsolatban ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy az etnikai hovatartozás kérdése a középkorban aligha befolyásolta a csoport közösségtudatát, mivel az elsősorban a közösen élvezett kiváltságokon és közösen viselt terheken alapult.

A szepesi nemesek 1243. évi adománylevelében biztosított kiváltságok két csoportba oszthatók: az egyik a katonai szolgálatot és az abból fakadó kondíciókat szabályozó, a másik az igazságszolgáltatási autonómiát biztosító rendelkezéseket tartalmazza. IV. Béla oklevele, noha régtől fogva birtokolt kiváltságok megerősítését hangoztatja, (*eandem, quam ab antiquo habuerunt, conservare volentes libertatem*), több szempontból is egy új rendszer alapjait vetette meg. A kiváltságlevél első három pontjában az uralkodó mentesítette a szepesi nemeseket az adók, valamint a szepesi határ- és vásárvámok megfizetése alól; ugyanakkor elrendelte, hogy négy nemes, akik együttesen nyolc ekealjnyi földet bírnak, egy felszerelt katonát

²⁷ 1243: CDES II. 84., 85–88., 88–89. Az észak-magyarországi erdőispánságok átalakítására bővebben lásd *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) Bp. 1993. 39–50.

²⁸ *Martin Homza*: Ku genéze spíškých kopijníkov. Historický Zborník 16. (2006) 13–35.

²⁹ 1248: CDES II. 202.; 1255: CDES II. 342.; 1274: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 2518. sz.

tartoznak a király seregébe küldeni. A szolgálattal függ még össze a kiváltságlevél hatodik pontja, mely szerint fiági magszakadás esetén a leányutód vagy az özvegy új ura örökölheti a birtokot, vállalva az azzal járó katonai kötelességeket.³⁰

A szepesi nemesek katonai szolgálatának szabályozása az egyik első lépése volt IV. Béla nagyívű hadszerkezeti reformjának, amelyben az uralkodó a tatárdúlás tanulságait levonva korszerű páncélos haderő létrehozását tűzte ki célul. Mivel azelőtt a magyar társadalomnak csak egy szűk rétege, a leggazdagabb főemberek rendelkeztek a nehézfegyveres hadviseléshez szükséges anyagi erőforrásokkal, Béla király kezdettől fogva a középrétegek megerősítésére törekedett, ezért a fejenkénti hadba vonulás helyett a közösségek kollektív kötelességeként határozta meg a katonaaállítását. Mindez még akkor is jelentős minőségi fejlesztést jelentett, ha esetenként a haderő létszámának csökkentésével járt együtt. Noha az 1243. évi privilégium alapján egy tízlándzsás telke két ekealjnyinak felelne meg, a fennmaradt források között egyaránt van példa két, három, illetve négy ekealjnyi földadományra is.³¹ Az adományozott földterület nagyságát befolyásolhatták többek között a földbirtok és tartozékainak minősége, állapota vagy kihasználhatósága és természetesen az adományos honorálandó érdemei. Két ekealjnyi, azaz 240 holdnyi földbirtok elegendő volt egy nagycsalád eltartásához, s négy tízlándzsás család birtokainak együttes jövedelme lehetővé tette, hogy egy jól felszerelt katonát küldjenek a király seregébe, s nem melleleg, az adó- és vámmentesség is a korszerű hadviseléshez szükséges anyagi hátteret volt hivatott biztosítani.

A szepesi nemesek esetében alkalmazott rendszer később mintaként szolgált a turóci jobbágyfiúk helyzetének szabályozásakor. 1248-ban IV. Béla még öt ekealjnyi földet adományozott egy turóci családnak, melyért azok a jobbágyfiúkhöz hasonlóan fejenként (*singuli in exercitibus regiis ad capita*) voltak kötelesek hadakozni, a király egy 1255. évi okleveléből ugyanakkor már arról értesülünk, hogy a turóci jobbágyfiúk létszámát 40 főben határozták meg, és közülük hat család tartozott egy páncélos katonát (*unum pancerratum*) a király seregébe küldeni.³²

A Szepesség és a zólyomi országrész népei között fellelhető párhuzamok nem csupán a hadviselés területére szorítkoznak. Közismert tény a magyar

³⁰ 1243: CDES II. 88–89. Vö. *Hradszky J.*: Kisvármegye i. m. 24.

³¹ Két ekealjnyi földadományra lásd RA 2814. sz. (1255), DL 26733. (1273), RA 2599. sz. (1274), Hazai okmánytár I–VIII. Kiad. Nagy Imre et alii. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 230–232. (1278). Három ekealjnyi földadományra: CDES II. 262. (1256); négyre: Uo. II. 342. (1255), Uo. II. 347. (1255), Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Bp. 2008. (a továbbiakban: RD) 122. sz. (1280).

³² A szepesi nemesek katonai kötelezettségeinek szabályozására a tatárjárást követő hadszerkezeti reformok kontextusában lásd *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 22–26.; 1248: CDES II. 214.; 1255: Uo. II. 331–332. Mindehhez kapcsolódóan lásd még *Veszprémy László*: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 4. sz. 3–12.

középkorkutatásban, hogy a 13. század társadalmi változásait az okleveles források változó terminológiai készlettel tükrözik vissza, s ahogy egy-egy fogalom gyakorta több réteggel kapcsolatban is előfordul, úgy egy-egy csoport vonatkozásában is a legkülönbözőbb terminusok jelennek meg a forrásokban. Mindez a szepesi tízlándzsás nemesség történetében is meghatározó körülmény, hiszen forrásaink hol jobbágyfiúknak, hol nemeseknek nevezik őket.

Hradszky József e kérdést még azzal kerülte meg, hogy leszögezte: az 1243. évi kiváltságlevél egyértelműen nemeseknek szól, s a gazdasági kiváltságok említik azok jobbágyait, melyek fölött szintén csak nemesek rendelkeztek. A régi szepesi helytörténeti irodalom egyöntetűen akként foglalt állást, hogy a tízlándzsás nemesek a szepesi várjobbágyok felső rétegéből váltak ki, s ennek emlékét őrzi az elő-előforduló jobbágyfiú elnevezés.³³ A 20. század első felében zajló, az Árpád-kori magyar társadalom fejlődését boncolgató vitákban a *filii iobagionum* és a *nobiles* viszonyrendszere immár az egyik legvitatottabb kérdéssé vált. Mályusz Elemér a turóci jobbágyfiúk helyzetének vizsgálatakor úgy foglalt állást, hogy a két fogalmi kategória nem vált el egymástól egyértelműen, s viszonylag jól követhető életpályákon mutatta be, hogy a jobbágyfiúk és a nemesek kiváltságai és kötelességei azonosak voltak, legfeljebb mértékükben tértek el.³⁴ Mályusz módszerével közelítette meg a szepesi tízlándzsások kérdését Váczy Péter, aki a korabeli fogalmak hajlékonyságával magyarázta a terminológia párhuzamosságát.³⁵ Ezt a felfogást követte kutatásai során Fekete Nagy Antal is, továbbá rámutatott arra, hogy a turóci népek birtokadomány alapján előírt katonai szolgálatát a szepesi tízlándzsások mintájára rendelték el, s egyenesen Mihály zólyomi és szepesi ispánban vélte felfedezni a közvetítőt.³⁶ A szakirodalmi viták során felmerült gondolatokat később Mályusz kísérelte meg összhangba hozni a köznemesség kialakulásáról alkotott szintézisében. Felfogása szerint, mivel IV. Béla a tatárjárást követő hadszervezeti reformok során nehézfegyverzetű haderő létrehozására törekedett, a reform évtizedeiben a *nobilis* jelző az illetén hadviselést folytató és annak anyagi feltételeit megteremteni képes birtokosokra vonatkozott, köztük azokra is, akik a birtokadományt és a kiváltságokat a hadakozásért cserébe feltételelesen kapták.³⁷ Mályusz és Váczy eredményei nyo-

³³ Hradszky J.: Kisvármegye i. m. 14–15. Lásd még Förster Jenő: Szepes vármegye a tatárjárás előtt. Közlemények Szepes Vármegye Múltjából VII. (1915) 6.; Bal Jeromos: Szepesvára története. (A Szepes-megyei Történelmi Társulat Évkönyve XIII.) Lőcse 1914. 20–21.

³⁴ Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. 3. kiadás. Bp. 2014. 150–154.

³⁵ Váczy Péter: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság. Századok 61–62. (1927–1928) 361–379.

³⁶ Fekete Nagy Antal: Az országos és particularis nemesség tagozódása a középkorban. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Szerk. Bakács István János. Bp. 1937. 160–171.; Uő: Szepesség i. m. 257–265.

³⁷ Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76. (1942) 277–301. Kritikájára lásd Zsoldos Attila: „Elégge nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg 1997. 15–16.

mán Bónis György azt hangsúlyozta, hogy a Felvidéken oly gyakran előforduló jobbágyfiúi intézmény a várjobbágyságot pótolta azokban a vármegyékben, melyeket erdőuradalmakból szerveztek át a tatárjárást követő évtizedekben, s ahonnan ebből kifolyólag hiányzott a klasszikus várszervezet és annak hivatásosan katonáskodó rétege. Felfogása szerint azonban a szepesi tízlándzsás nemesek sosem voltak igazi jobbágyfiúk, mivel semmilyen kapcsolatuk nem volt Szepesvárával, míg a zólyomi országrészben a turóci és lipthói jobbágyfiúkat az erdőuradalom területén létesített várak köré telepítették. A terminológiai párhuzamok ügyében úgy foglalt állást, hogy a szepesi nemesekre csupán analógiaként használták a jobbágyfiú-formulákat, valójában ők voltak az első kisbirtokosok, akik a nemesség soraiba jutottak.³⁸ Szűcs Jenő ugyancsak a hadszervezeti reformok összefüggésében állította párhuzamba a szepesi tízlándzsások és a zólyomi országrész népeinek helyzetét, hangsúlyozva: a jobbágyfiúkra egy idő után alkalmazott *nobilis* jelző a királyi zászló alatti hadba vonulás kiváltságának tükröződése a terminológiában.³⁹ Hasonló következtetésre jutott Györffy György, aki a lipthói jobbágyfiúk helyzetét akként jellemezte, hogy azok árvai, szepesi és turóci társaikhoz hasonlóan szabad jogállású fegyveresek voltak, akik a 13. század második felében nyert birtokadományaik révén *serviens*-nemesi kiváltságokhoz jutottak.⁴⁰

A *fili iobagionum* és a *nobiles* fogalmak egymáshoz való viszonyáról alkotott, a fentiekből láthatóan korántsem egyértelmű képet és annak a szepesi tízlándzsás nemesekre vonatkozó helytállóságát nagyban megkérdőjelezi egy forrás, melyre a korábbi kutatás nem fordított kellő figyelmet.

III. András 1300. július 8-án kelt oklevelében, melyet a szepesi nemes jobbágyfiúk ispánjának címzett (*Andreas dei gracia rex Hungarie fideli suo . . . comiti nobilium filiorum iobagionum de Scepus pro tempore constituto*), úgy rendelkezett, hogy Ipoly mesternek, a szepesi Szent Márton-egyház olvasókanonokjának rokonságát azok minden birtokával együtt a szepesi jobbágyfiúk közösségéből kivéve a szepesi katonáskodó nemesek közösségébe emeli (*de numero et consorcio filiorum iobagionum de Scepus pure et simpliciter eximendo in cetum et societatem exercituancium nobilium de Scepus duximus transferendos*). A király egyúttal meghagyta, hogy az adományosokat a jobbágyfiúk ispánja a jobbágyfiúk kötelességeivel vagy bármilyen más ürügy okán zaklatni ne merészelje, mivel azt akarja, hogy a királyi zászló alatt katonáskodó szepesi nemesek kiváltságainak örvendjenek (*Fidelitati tue firmiter et distincte precipiendo mandamus, quatenus prefatos fratres et cognatos magistri Ipoliti lectoris aut heredes ipsorum, racione filiorum iobagionum vel alia occasione*

³⁸ Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. 365–373.

³⁹ Szűcs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 23.

⁴⁰ Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. IV. 47.

aliquali molestare seu impetere non presumptmas; cum ipsos et heredes ipsorum illa velimus gaudere libertate illoque potiri honore, quo alii exercitantes nobiles de Scepus sub vexillo regio militantes gratulantur.)⁴¹

A forrás szerint tehát a szepesi jobbágyfiúk és a szepesi nemesek két külön, egymástól jól elkülöníthető csoportot alkottak. A korszakra vonatkozó egyéb oklevelek tükrében mindez nehezen értelmezhető, s így voltak ezzel már egy évszázaddal az események után is. Ipoly kanonok rokonságába tartozott, s az 1300. évi oklevélben is említik azt a Danust, kinek egyik leszármazottja, Helbrand fia Márton a 14. század végén sokáig elhúzódó pereskedésbe bonyolódott Réti birtokának ügyében. A per során Márton először azért mutatta be III. András oklevelét, hogy bizonyítsa tízlándzsás nemes voltát, ellenfelei azonban megtagadták az okiratot, mondván, III. András uralma nem volt törvényes, ezért birtokadományja és az abban foglalt kiváltságok nem érvényesek. Figyelemre méltó, hogy a per további szakaszában Márton ellenfelei olyan értelmezést kívántak adni az 1300. évi oklevélnek, hogy abban III. András igaz nemesség címén (*nomine verorum nobilium*), tehát teljes nemesi kiváltságokkal tette meg adományát. A pernek végül Bebek Detre nádor 1397. évi ítéletlevele vetett véget, melyben Márton kezén hagyta a birtokot, mivel a tízlándzsás nemesek kiálltak társuk mellett.⁴²

Az idézett forrás szükségessé teszi, hogy a *filii iobagionum* és a *nobiles* fogalmak viszonyrendszerét újfent mérlegre helyezzük. Mivel a szepesi nemeseket első ízben az 1243. évi kiváltságlevélben említik, III. András 1300. évi adománylevele pedig az utolsó forrás, mely a tízlándzsások jogainak adományozását rögzíti, célszerűnek tűnik, hogy a rendelkezésre álló adatokat e két sarokpont között, az időrendet követve tételesen összegyűjtsük.

Az 1243. évi kiváltságlevelet a szepesi nemesek részére bocsátották ki. 1248-ban, amikor Prim földet vásárolt Henrik comestől, csupán arról esik szó, hogy vállalja a birtokkal járó katonai szolgálatot. Az 1255-ből ismert három tízlándzsás adomány a szepesi jobbágyfiúk katonai szolgálatát említi, s utal azok kiváltságlevelére. File comes 1256. évi adománylevele a szepesi jobbágyok szolgálatát és privilégiumát említi. 1262-ben András szepesi jobbágyfiú földjeit vásárolják meg rokonai. 1274-ben Roland ispán a szepesi katonáskodó nemesek szabadságaival felruházott királyi népeket iktat be az elnyert birtokba. 1278-ban tamásfalvi szlávok nyerik el a szepesi nemesek kiváltságait. 1279. december 13-án kelt oklevelében Erzsébet anyakirályné birtokot és a szepesi nemesek kiváltságait adományozza Fülöp sasvári íjásznak, azonban Domokos királynéi tárnokmester ugyanazonnap,

⁴¹ 1300: DF 219431.

⁴² 1397: DF 220251. A forrás elemzésére bővebben lásd *Zsoldos Attila: A nemesség határán*. Turul 72. (1999) 118–122.

ugyanezen birtokadomány ügyében kelt oklevele a szepesi jobbágyfiúk szabadságait említi. Erzsébet királyné 1280. évi, Fülöp íjász rokonainak ügyében kelt oklevele maga is jobbágyfiúknak nevezi az adományosokat. Lodomér érsek egy szintén 1280. évi, a szepességi Létánfalván kelt oklevelében szepesi nemeseknek titulálja a színe elé járulókat. 1293-ban III. András szepesi jobbágyfiúkat emel az országos nemesség soraiba. Ezt követően a fent részletezett 1300. évi oklevél már egy helyen említi a szepesi jobbágyfiúkat és a szepesi katonáskodó nemeseket, s egyértelművé teszi, hogy két külön csoportról van szó. A *filii iobagionum de Scepus* mint társadalmi csoportot jelölő fogalom ezt követően végérvényesen eltűnik a forrásokból, s a továbbiakban csak szepesi nemesekről hallunk. A későbbi korokban rögzült *tízlándzsás* elnevezés 1326-ban bukkan fel először, amikor a szepesi káptalan kanonokja a szomszédosok, többek között zsigrai illetőségű tíz lándzsa alatt szolgáló nemesek jelenlétében (*presentibus [...] nobilibus sub decem lanceis constitutis de Sygra*) és közreműködésével járta be egy birtok határait.⁴³

Amint az a felsorolt adatokból is látszik, bár az 1243. évi kiváltságlevelet szepesi nemesek részére adták ki, az 1250–1260-as években e terminus egyáltalán nem fordul elő, s egészen az 1270-es évek közepéig a szepesi jobbágyfiú megjelölés dominál, majd ekkor ugyanezen réteg tagjaira alkalmazni kezdik a szepesi katonáskodó nemes kifejezést. Fülöp íjász példája bizonyítja, hogy a két fogalom 1280 körül még szinonim volt, alig két évtized múltán viszont a nemes megjelölés kizárólagossá vált a tízlándzsásokra vonatkozóan, megkülönböztetve őket a jobbágyfiúktól. Figyelembe véve a terminológiai változások időszerűségét, véleményem szerint két olyan fejleményre érdemes tekintettel lenni, melyek arra befolyással lehettek.

Az 1267. évi törvény kimondta a királyi *serviensek* és a nemesség azonosságát, s ezáltal a hagyományos *serviensi* kiváltságok nemesi szabadságjogokká váltak.⁴⁴ Mivel a szepesi tízlándzsások a legalapvetőbb nemesi kiváltságok birtokában voltak (királyi zászló alatti hadakozás, mentesség az ispán joghatósága alól), elképzelhető volna, hogy a *szepesi katonáskodó nemes* terminus egyre hangsúlyosabbá válása az 1270-es évek első felétől kezdve nem több, mint igazodás az országos viszonylatban bekövetkezett változásokhoz. Amennyiben azonban figyelembe vesszük a sokat hangoztatott turóci és lipői párhuzamokat, óvatosságra int, hogy IV. Béla már

⁴³ 1248: CDES II. 202.; 1255: Uo. II. 342., 347.; RA 2814. sz.; 1256: CDES II. 362.; 1262: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. III. 26–28.; 1274: RA 2599. sz.; 1278: HO VI. 230–232.; 1279: RD 117. sz.; RDES I. 489.; 1280: RD 122. sz. 1280: DL 1029.; 1293: Uo. 1360.; 1326: Uo. 84 781.

⁴⁴ Minderre bővebben lásd *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 125–136.

1254-ben a turóci nemesek hadi kiváltságaival tett birtokadományt.⁴⁵ A turóci és liptói analógiákkal és azok megfeleltetésével kapcsolatban ugyanakkor érdemes figyelemmel lenni egy másik, a terminológiai tendenciákkal egyidejűleg végbement változásra. A zólyomi és a szepesi ispáni tisztséget ugyanis 1254 és 1271 között rendre ugyanazok a személyek, a Balassa család ősei viselték, majd a két méltóság együttes előfordulására az utolsó adat 1273-ból ismeretes.⁴⁶ A Szepességet földrajzi elkülönülése révén nem lehetett integrálni az organikus egységet képező zólyomi uradalomba, mindazonáltal figyelemre méltó, hogy a két régió együttes igazgatásának ideje átfedésben van azzal a két évtizeddel, amikor a szepesi jobbágyfiú terminus teljességgel kiszorítja a szepesi nemes megjelölést. Mivel a tatárjárás után a két terület egyaránt jelentős átszervezésen ment keresztül, nem elképzelhetetlen, hogy különböző regionális társadalomtörténeti jelenségek, melyek között bizonyos hasonlóságok tagadhatatlanul jelen voltak, azonos terminológiai készllettel tükröződnek vissza a vonatkozó időintervallumban.

Noha kétség sem férhet ahhoz, hogy a tízlándzsás nemesek, valamint a turóci és liptói jobbágyfiúk katonai kötelezettségét ugyanazon elv alapján szabályozták, s bizonyosnak tűnik, hogy a szepesi nemesek szolgálatának körülményeit vették alapul a zólyomi hadakozók helyzetének rendezése során, mégis kérdéses, hogy a sokat hangoztatott párhuzamok mennyiben állják meg a helyüket a további kiváltságok tükrében. A szepesi nemesek kiváltságainak ugyanis sarokpontja volt, hogy mentesek a szepesi ispán joghatósága alól, s fiági magszakadás esetén a leányág is örökölhette, amennyiben az új családfő vállalta a katonai kötelezettségeket. Ezzel szemben források bizonyítják, hogy Liptóban és Turócbán a zólyomi ispán határozottan gyakorolta joghatóságát a jobbágyfiúk felett, s a leányág még feltételesen sem örökölhette a szolgálat fejében nyert birtokot.⁴⁷ Tekintve, hogy a tízlándzsások 1243. évi kiváltságlevelében foglalt rendelkezések fele az igazságszolgáltatási kiváltságokat részletezi, s hogy a leányági örökösödés szintén az ő sajátosságuk, kijelenthető: az egyetlen közös vonás, mely a szepesi nemesek és a turóci, valamint liptói jobbágyfiúk társadalmi helyzetében megfigyelhető, az pusztán az alapelv, hogy az adománybirtok és a kiváltságok érvényesülése katonai szolgálathoz kötött. Mindezek alapján Bónis György azon gondolatmenetét tartom követendőnek, mely szerint a tízlándzsás nemesek társadalmi helyzete nem feleltethető meg a turóci és

⁴⁵ 1254: RA 1023. sz. – Datálása kapcsán vö. *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. 54. Lásd még 1263: RA 1356. sz.; 1266: RA 1494., 1496–1499. sz.

⁴⁶ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 205–206. Lásd még *Zolnay László*: A „Balassák” és a Felvidék. (Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez.) In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk. Csorba Csaba. H. n. [Miskolc] 1985. 83–169. A zólyomi uradalomra lásd *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 39–45.

⁴⁷ Lásd *Mályusz E.*: Turóc i. m. 156., 184–186.

liptói jobbágyfiúkával, s a rájuk egy ideig alkalmazott jobbágyfiú-formula csupán sablon, melynek alkalmazása – véleményem szerint – azzal állhat összefüggésben, hogy a zólyomi és szepesi régiókat az 1250–1270-es években együtt irányították.

A probléma megnyugtatóbb tisztázásához természetesen szükséges volna a turóci és liptói jobbágyfiúk helyzetének behatóbb vizsgálata is, amit azonban jelen dolgozat keretei nem tesznek lehetővé. III. András 1300. évi oklevele továbbá egyértelműen bizonyítja, hogy a tízlándzsás nemességtől minden tekintetben független jobbágyfiúi réteg a Szepességben is jelen volt, ugyanakkor feltűnő, hogy szepesi jobbágyfiúkkal a későbbiekben nem találkozunk a forrásokban. Éppen ezért azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy a két csoport elkülönülésének hátterében olyan, a közösségen belül lezajló társadalmi fejlődés áll, melybe a korunkra maradt források nem nyújtanak betekintést. Megjegyzendő még, hogy a *filiius iobagionum* kifejezés a 13. századi magyar társadalomtörténet más területein is rendre felbukkan, ezért a kifejezés pontos értelmezése hangsúlyozottan kontextusfüggő.⁴⁸ Mindez azonban ugyancsak abba az irányba mutat, hogy az egyes csoportok párhuzamba állításakor a kétségtől nyilvánvaló hasonlóságok mellett a különbségeket is súlyuknak megfelelően kell figyelembe venni.

A tízlándzsás falvak településtörténete és a tízlándzsásszék kialakulása

A tízlándzsás nemesek a későbbi korokban területi autonómiával is rendelkeztek, s a tízlándzsás szék, avagy kora újkori nevén a *Kisvármegye* egészen 1802-ig megőrizte önállóságát, amikor azonban területét beolvasztották Szepes vármegyébe. Fekete Nagy Antal szerint, bár a későbbi forrásokból csupán egyetlen tízlándzsás székről vannak információink, a tatárjárás előtt még kettőnek kellett léteznie. Úgy gondolta, hogy a Hernád-medence keleti felében is volt egy közigazgatási körzet, s állítása igazolására több olyan oklevélre hivatkozott, melyek Szepesvárától délkeletre fekvő Szék nevű településre vonatkoznak. Elmélete szerint ez a szék azért bomlott fel, mert az általa a tízlándzsások közvetlen elődeinek vélt gömöri őrök a tatárjárás során oly nagy vérvesztéssel szenvedtek, hogy később már nem tudták belakni. A területi autonómia korai eredeztetése és annak a gömörörökhöz fűződő kapcsolata melletti érvként hangsúlyozta továbbá, hogy a szék-rendszer mint közigazgatási forma a keleti eredetű katonai segédnépek jellegzetessége volt a középkori Magyar Királyságban.

⁴⁸ Bővebben lásd *Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 29–44.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szék-rendszer az ország bármely területén egy adott közösség igazgatszolgáltatási autonómiájából kifejlődött területiális szervezet volt, s végleges kialakulásuk jellemzően a 14–15. század folyamán mutatható ki.⁴⁹ Mivel a tízlándzsás nemesek a tatárjárást követően kaptak ilyen jellegű kiváltságokat, a tízlándzsás szék keletkezésével is csupán ezt követően számolhatunk. A gömörörök a Szepesség vármegyei kereteinek kialakítását megelőzően a gömöri várispánság kötelékében vigyázták a határvidéket. A határörök helyzetére már Szent László úgynevezett II. törvénykönyvének utolsó cikkelyei is vetnek némi fényt, továbbá a vasi örök 1270. évi kiváltságlevele szerint az őrnagy viszonylag széles bíraskodási jogkörrel rendelkezett, mindez ugyanakkor nem tévesztendő össze a területi alapon működő önálló közigazgatással.⁵⁰ Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az 1243. évi kiváltságlevél nem említ semmilyen területi alapú autonóm szervet, s még csak nem is utal annak létre. Mindez annak fényében válik különösen jelentőssé, hogy a szepesi szászok 1271. évi kiváltságlevele többször következetesen területi értelemben alkalmazza a *provincia* kifejezést, a bíraskodási kiváltságok részletezésekor pedig Lőcsét annak fővárosaként (*civitas provincie capitalis*) említi, hangsúlyozva mindezzel a közösség különállásának területi jellegét.⁵¹

Megjegyzendő továbbá, hogy pusztán egy település elnevezéséből hasonne-vű közigazgatási szerv létrehozását indokolatlan, ugyanis *-szék* utótagú helynevek nemcsak azokon a területeken fordulnak elő, ahol valaha szék-alapú közigazgatás működött, hanem szerte az egész Kárpát-medencében. A nyelvészeti kutatás szerint az ilyen helynevek jelentős része a magyar *szik* kifejezésre vezethető vissza, s az adott település környezetének természeti adottságaira, elsősorban annak vízenyős jellegére utal. Hogy a Fekete Nagy által hivatkozott Szék helynév is ebbe a kategóriába tartozik, abból válik egyértelművé, hogy szláv *Szlatvin* elnevezésének jelentése 'ingovány, posvány'. A szláv elnevezés már a késő középkorban adatolható, az tehát bizonynyal párhuzamos a magyar helynévadással.⁵²

⁴⁹ Bővebben lásd *Bónis György*: Magyar jog – székely jog. (Kolozsvári Tudományos Könyvtár 1.) Kolozsvár 1942. 48–51.; *Györffy György*: A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században. In: *Uő*: A magyarság keleti elemei i. m. 352–359.

⁵⁰ László II/15–18.: *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege) Bp. 1904. 170–171.; 1270: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV. Bearb. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien 1955–1985. I. 380–382. Lásd még *Zsoltos A.*: Várjobbágyság i. m. 61.

⁵¹ 1271: Vysady miest a mestečiek na Slovensku I. (1238–1350). Ed. Ľubomír Juck. Bratislava 1984. (a továbbiakban: VMMS I.) 55–56.

⁵² FNEsz II. 540., 587. A település környezetének természeti adottságaira lásd a falu 1284. évi határjárását: DF 272247. A szláv népnyelvi helynévi adatot: 1525: DL 32190.

Az 1243. évi kiváltságlevél elrendelte, hogy a tizlándzsás nemesek maguk választhassák bírójukat, egyúttal tiltotta a szepesi ispánnak, hogy az ügynevezett nagyobb büntettek kivételével ítélkezzen felettük és jobbágyaik felett, avagy *descensusra* kényszerítse őket.⁵³ A tizlándzsás törvényszék a 14. század elejétől adatolhatóan rendre Csütörtökhelyen gyűlt össze, egyetlen kivétel egy 1464. évi alkalom, amikor a törvényszék oklevelét Késmárkon keltezték. Csütörtökhely annak ellenére őrizte meg a tizlándzsások közösségében betöltött központi funkcióit, hogy még az Árpád-kor végén teljesen elnémetesedett. A település eredeti neve egyháza titulusa nyomán Szentlászló volt, majd 1292-ben első alkalommal említik Csütörtökhelyként, nap szerint utalva a hetivására, amely a 13. század második felében beköltöző német vendégeknek köszönhetően lendült fel. A helyi németeket egy 1278. évi határjárás említi először, majd a települést a szepesi szászok kiváltságainak 1317. évi megerősítésekor már a németjogú falvak között sorolják fel.⁵⁴

Sajnálatos módon a középkor évszázadaiból nem maradt fenn olyan írott forrás, amely említene a tizlándzsás nemesek székét, vagy azt, hogy mely települések tartoztak a tizlándzsások joghatósága alá. A legrégebbi ilyen jellegű dokumentum egy 1587. május 6-án kelt adójegyzék, mely szerint a tizlándzsás nemesek székét a 16. század végén tizenöt település: Ábrahámfalva, Bethlenfalva, Csontfalva, Czengov, Filefalva, Gánfalva (Gánócz), Édesfalva (Hadusfalva), Ószelec (Hozelec), Hisfalva (Kissócz), Komárfalva és Primfalva (Komarócz Horkával), Lökfalva, Mahálfalva, Miklósfalva, Pikfalva és Szentandrás alkotta.⁵⁵ A felsorolt települések közül Czengov ekkor fordul elő első alkalommal írott forrásban,⁵⁶ mivel azonban a többi helység története írott források mentén visszavezethető az Árpád-korig, a tizlándzsás falvak korai településtörténete a 13–14. századi oklevelek adataira építve felvázolható.

1280-ban Lodomér esztergomi érsek a Szepességben tartózkodott, s a Létánfalván színe elé járuló széki nemeseknek (*nobiles de Zeek*) engedélyezte, hogy saját öröklött birtokukon (*in propria ipsorum hereditate*) egyházat építsenek, mivel a Szent László-egyház majd egy mérföldnyire van, s a távolság miatt nem tudnak részt venni az istentiszteleteken.⁵⁷ Hogy a szövegben emlí-

⁵³ 1243: CDES II. 88–89.; *Hradszky J.*: Kisvármegye i. m. 24.

⁵⁴ 1263: SS I. 96–97.; 1278: HO VI. 230–232.; 1292: Csáky I/1. 21–22.; 1317: VMMS I. 89–90. A településre bővebben lásd *Fekete Nagy A.*: Szepesség i. m. 191–195.

⁵⁵ *Taxatio Nobilium Sedis Decem Lanceatorum Comitatus Scepusiensis die 6. Maii 1587.* – *Hradszky J.*: Kisvármegye i. m. 184–188.

⁵⁶ Feltételezik, hogy a Sümeg és Tamásfalva között fekvő Csingóval lehet azonos: *Miroslav Števík*: K počiatkom multiethnicity stredovekého Spiša. In: *Zeszyty sądecko-spiiskie – Sandecko-spiiské Zošity* 4. Nowy Sącz 2009. 41.

⁵⁷ 1280: DL 1029. Értelmezésére lásd *Fekete Nagy A.*: Szepesség i. m. 76. 90. jegyz.

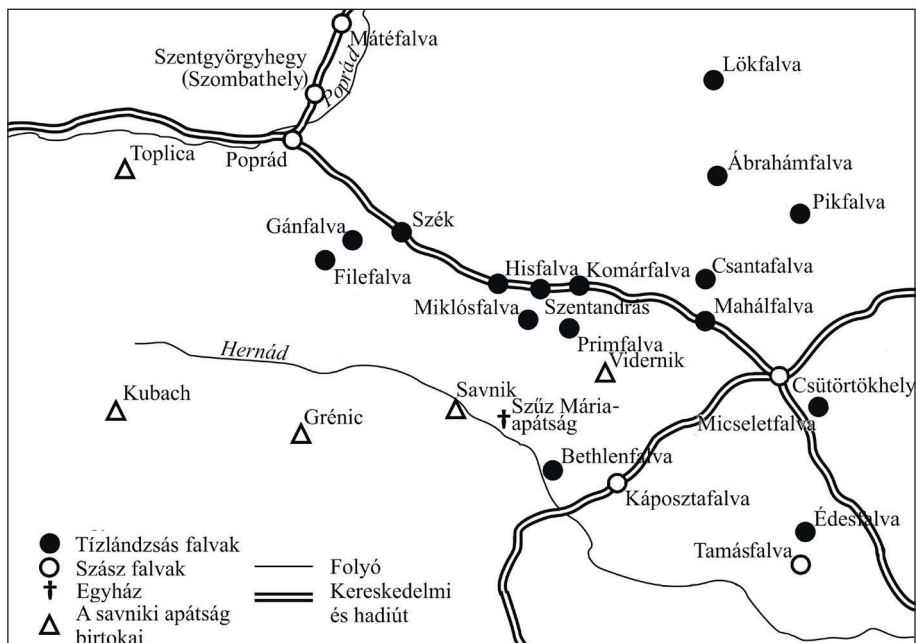
tett Szék nem értelmezhető területi közigazgatási szervként, bizonyítja, hogy a forrás örökölt birtokként utal rá. A jelzett település a 13. században *Salz* néven is felbukkan, s mivel az 1280. évi határjárása említ egy *aqua Zek* nevű vízfolyást, vélhető, hogy az elnevezések a szikesedés során feldúsuló sóra utalhatnak, így etimológiájuk megfeleltethető a fentebb említett helynévtípusával.⁵⁸ A késő középkorban a német helynévből származtatható *Hozelec* elnevezés állandósult, melyet az 1899. évi helynévrendezéskor *Ószelecre* változtattak. A helynév az 1240-es évektől kezdődően a Szepesi-medence Csütörtökhelytől nyugatra fekvő, egészen a Poprád vonaláig terjedő déli sávját jelölte. IV. Béla ezen a területen hasította ki azokat a birtokokat, melyeket katonai szolgálathoz kötve a tízlándzsásoknak adományozott.

Az első vonatkozó adat 1248-ból származik, amikor Prim német hospes földet vásárolt az említett Salz birtokon (*in Sulz*), melyen később a birtokszerző után nevét elnyerő Primfalva kialakult. Bizonyosan ezen a birtoktömbön alakult ki Komár-, Miklós-, Hisfalva és Szentandrás, mivel e települések Szék és Primfalva között helyezkednek el. Szentandrás az egyetlen tízlándzsás falu, melyet nem névadója, hanem temploma után neveztek el, s a település centrális fekvéséből bizonyosnak tekinthető, hogy egyháza azonos azzal, melynek alapítására a nemesek 1280-ban engedélyt nyertek Lodomér érsektől. IV. Béla 1256-ban Szék területén (*in Sceek*) adományozott birtokot File ispánnak, aki Filefalva névadója lett, s a két település között alakult ki, tehát szintén az egykor egységes birtoktestről szakadt le Gánfalva is. Feltételezhetően ugyanerről a tömbről szakadtak le a legdélebben fekvő tízlándzsás falvak, Bethlen- és Édesfalva. A tízlándzsás falvak egy kisebb csoportja a Lőcsei-hegység nyugati előterében alakult ki. Szentlászló (Csütörtökhely) északnyugati szomszédságában keletkezett Mahálfalva, tőle északra pedig Csanta-, Ábrahám- és Pikfalva. A legészakibb tízlándzsás település Lökfalva volt, melynek János apostol tiszteletére felszentelt temploma érdekes módon nem a csütörtökhelyi Szent László-, hanem a ménárdfalvi Szent Szervác-plébániaegyház alá tartozott,⁵⁹ ami alapján feltehető, hogy eredendően nem tízlándzsás telepként jött létre. A felsorolt falvaktól némileg elkülönülve, Csütörtökhely délkeleti szomszédságában fekszik Micseletfalva, mely ugyancsak tízlándzsás telepből fejlődött faluvá. (2. térkép) E települések kialakulásának és önállósodásának szemléltetésére táblázatba gyűjtöttem össze a birtokok és az azokon létrejött független települések első említésének időpontjait, a források adta lehetőségek szerint. (1. táblázat)

⁵⁸ 1280: DL 70452.

⁵⁹ 1308: RDES I. 252.

2. térkép A 14. század elejére kialakult tizlándzsás falvak

Forrás: A szerző saját munkája.

A részletes településtörténeti elemzés alapján a tizlándzsás falvak korai fejlődése a következőképpen vázolható fel: a tatárjárást követő évtizedekben IV. Béla király birtokokat adományozott a Szepesi-medence ritkásan lakott középső területén. Az átlagosan három ekealjnyi birtokokon a földesúr udvarháza és a jobbágyok kunyhói kaptak helyet, művelésük lehetővé tette egy-egy nagycsalád eltartását, s megteremtette az anyagi fedezetét annak, hogy négy család egy korszerű felszereléssel ellátott katonát küldjön a királyi haderőbe, amint azt az 1243. évi kiváltáslevél elrendelte. A 13. század végére azonban, ahogy a családok gyarapodtak és nőtt a vidék népessége, az egykor egységes birtoktömb széttöredezett, s abból önálló falvak váltak le. A kisnemesi birtokok arculata a 14. század elejére öltött tényleges települési jelleget. Erre utal például, hogy az 1320-as években kelt oklevelek több ízben említik Ábrahámfalván az alsó utcát (*platea inferior*), melynek megkülönböztető jelzője kezdetleges utcahálózat meglétét sejteti.⁶⁰

⁶⁰ 1323: DL 13472.; 1326: DL 26739.

1. táblázat Tízlándzsás birtokok, illetve települések első említése

Település neve (1587)	Birtok első említése	Település első említése
Ábrahámfalva		1286: DL 38876.
Bethlenfalva	1260: CDES II. 452–453.	1311: RDES I. 366.
Csantafalva ⁶¹	1272: RA 2501. sz.	1272: RA 2501. sz.
Édesfalva	1317: VMMS I. 86–87.	1329: DL 71631.
Filefalva	1256: CDES II. 362.	1308: DF 280292.
Gánfalva		1308: RDES I. 261–262.
Hisfalva		1324: DL 40443.
Komárfalva	1270: DL 26733.	1294: HO VIII. 342–343.
Lökfalva	1306: CD VIII/1. 206–207.	1308: RDES I. 252.
Mahálfalva	1260: CDES II. 452–453.	1272: RA 2501. sz.
Miklósfalva		1305: Csáky I/1. 33–34.
Pikfalva		1286: DL 38876.
Primfalva	1248: CDES II. 202.	1312: RDES I. 422.
Szék (Salz)	1248: CDES II. 202.	1280: DL 1029.
Szentandrás		1310: DF 280759.
Misceletfalva ⁶²	1255: CDES II. 342.	1314: RDES I. 531–532.

A későbbi korokban tízlándzsás jogállás szerint élő falvak tehát a 14. század elejére alakultak ki, a forrásokban ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy már ekkor önálló közigazgatási egységbe tömörültek volna. Azok az adatok, melyek a százszok esetleges térnyeréséről tanúskodnak a tízlándzsás falvakban, éppen ellene szólnak e lehetőségnek. 1306-ban Goblin löcsei német polgár felvásárolta fél Csantafalvát, 24-ből összesen 12 telket, majd 1308-ban ugyanő Gánfalva jelentős részét is megvette, 24 telekből pontosan 18-at. Ennél is beszédesebb, hogy Primfalva 1317-ben a százsz provinciát alkotó falvak lajstromában szerepel.⁶³ Az 1243. évi kiváltságlevél középkori megerősítései ugyancsak hallgatnak a tízlándzsás szék létéről.⁶⁴

A szepesi helytörténeti irodalomban Hradsky József nyomán 1394 terjedt el a tízlándzsás szék első említésének idejeként. Hradsky Bebek Detre nádornak a már említett, valójában 1397-ben kelt ítéletlevelére hivatkozott, mely azonban nem autonóm közigazgatási szervet említ, csupán Szentlászlóra (Csütörtökhelyre) vonatkozóan jegyzi meg, hogy ehelyütt ülésezik a tízlándzsások törvényszéke (*Zenthlazlo*

⁶¹ A település elnevezése a kora újkorban hasonulás útján módosult Csontfalvára, s az 1587. évi taxatióban már így szerepel.

⁶² A település neve a kora újkorban Mecsdedélfalvára módosult, s noha az 1587. évi adójegyzékben nem szerepel a tízlándzsás szék települései között, névadó birtokosa már 1255-ben is a tízlándzsások kiváltságaival kapta adományba földjét, s a 18. századi források már feltűntetik a tízlándzsás falvak sorában, lásd *Nomina Nobilium Onus Insurrectionis Generalis Supportantium*, die 19-ma et 20-ma Junii Anno 1727. In: *Hradsky J.*: Kisvármegye i. m. 200–203.

⁶³ 1306: RDES I. 207.; 1308: RDES I. 261–262.; 1317: VMMS I. 89–90.

⁶⁴ A kiváltságlevél későbbi átirásaira átfogóan lásd a szövegkiadások kommentárjait: CDES II. 88.; RDES I. 364.

possessio [...] locus sedis iudicarie nobilium comitatus Scepusiensis decem lanceatorum).⁶⁵ A nádor ítéletlevele azon évtizedes pereskedések végére tett pontot, melyek a Lőcsei-hegység déli előterében fekvő Réti falu birtokjoga miatt törtek ki, s melynek főszereplője az a Helbrand fia Márton volt, akinek felmenői Ipoly mester szepesi olvasókanonok rokonságába tartoztak, s ahogy arról fentebb szó esett, III. András királytól 1300-ban nyerték el a tízlándzsások kiváltságait. Az elhúzódozó, több szálon is futó pereskedés 1397-ben végül úgy ért véget Detre nádor színe előtt, hogy a tízlándzsás nemesek kiálltak Márton mellett, s letették az esküt arra vonatkozóan, hogy ősei mindig teljesítették a tízlándzsások katonai kötelességeit.

A település további sorsa ugyanakkor érdekes következtetések levonására kínál lehetőséget. 1412-ben az addigra már elhunyt Márton fia, János eladta Réti faluban öröklött birtokát a szepesi káptalannak, és Zsigmond király még az év végén utasította is a jászói konventet, hogy iktassa be a káptalan a birtokba.⁶⁶ Évekkel később azonban, 1417. május 17-én kelt oklevelében az uralkodó a káptalan kérésére kivette a birtokot a tízlándzsás nemesek joghatósága és azon feltételes állapot alól, melyben a néhai Márton tulajdonában volt (*a dictorum decem lanceatorum iurisdictione et ab omni condicionaria servitute quibus ipsa per dictum qondam Martinum [...] subiecta et annexa fuisset*), s abba a szabadságba helyezte vissza, mellyel az ország igazi nemesei és a káptalan egyéb birtokai is rendelkeznek (*iurisdictioni et libertati quibus dicti nostri regni Hungarie verorum nobilium ac eiusdem capituli cetere possessiones gaudent et pociuntur reincorporare et reannectere dignemur*).⁶⁷ Fontos kiemelni, hogy Zsigmond király az oklevélben a tízlándzsások ispánjának, alispánjainak és officialisainak tiltja meg, hogy az érintett birtok kapcsán a tízlándzsás nemesek szokása és joghatósága szerint (*more et iudicio dictorum decem lanceatorum nobilium*) eljárjanak. Noha a szöveg nem említi konkrétan a tízlándzsás széket vagy bármilyen területi szervet, álláspontom szerint a rendelkezésben már tetten érhető a közösség önrendelkezésének területisége. Amennyiben ugyanis feltesszük, hogy Réti a korábbiakban a tízlándzsás szék területének részét képezte, érthetővé válik, hogy miért kellett kiszakítani régi jogállásából még évekkel azután is, hogy egyházi kézre került, s hogy az uralkodó miért a kollektív közösséget képviselő tízlándzsás vezérkarhoz intézte tiltó felszólítást.⁶⁸ Mindezek alapján úgy vélem, a tízlándzsás nemesek területi autonómiája a 14–15. század fordulójára intézményesülhetett.

⁶⁵ Hradszky J.: Kisvármegye i. m. 9. Vö. Zsigmondkori oklevéltár I–XIV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp. 1951–2020. I. 5068. sz.

⁶⁶ 1412: DF 272309., DF 273781.

⁶⁷ 1417: DF 221168., DF 272324.

⁶⁸ Vö. Zsoldos Attila: Nemes, szepesi nemes, aranyadó. Történelmi Szemle 51. (2009) 423–424., 426–427.

Megjegyzendő ugyanakkor, s óvatosságra int, hogy tízlándzsás nemesek éltek a Szepesség egyéb területein is, s birtokoltak olyan településeken, melyek sosem tartoztak a későbbi szék kötelékébe. IV. László király 1278-ban tamásfalvi szlávokat ruházott fel a tízlándzsás nemesek kiváltságaival. 1280-ban Erzsébet anyakirályné körtvélyesi birtokosokat erősített meg tízlándzsás jogállásukban. A közelben fekvő Kázmérfalva névadója 1274-ben nyerte adományba birtokát a tízlándzsás nemesek jogaival és kötelességeivel. Érdeemes megjegyezni, hogy a kézmárfalvi nemesek még a 15. században is a tízlándzsás szék előtt pereskedtek a szomszédos, csépánfalvi nemesekkel szemben. Nem kevésbé jelentős, hogy 1397-ben a Márton mellett esküt tevő nemesek között olyan személy is volt, aki a vármegye keleti felében fekvő Petrócról származott.⁶⁹ Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a tízlándzsás szék a késő középkorra kettős természetűvé vált: egyrészt eredeti funkciójának megfelelően törvényszékként működött, mely a Szepesség összes tízlándzsás jogállású lakosa felett joghatóságot gyakorolt, másrészt területiális szervvé vált, mely ugyanakkor csupán azt a Szepesi-medencében fekvő néhány falvat foglalta magába, melyek eredendően is tízlándzsás jogállású birtokból fejlődtek településsé.

Tanulmányomban az Árpád- és Anjou-kori magyar társadalom egyik regionális csoportja, a szepesi tízlándzsás nemesség helyzetének főbb jellegzetességeit kívántam bemutatni, mérlegre téve a tárgyról mindmáig utolsóként szintézist alkotó Fekete Nagy Antal koncepcióját, mely napjainkig komoly hatást gyakorol a közösségről alkotott tudományos képre. Ennek során három olyan kérdéskört állítottam a középpontba, melyekről a korszakra vonatkozó forrásanyag teljességre törekvő feldolgozása után és a magyar társadalomtörténeti kutatás eredményeinek tükrében szükségesnek vélem, hogy új megvilágításba kerüljenek.

1. A Poprád menti hadiút védelmét ellátó gömöri örök és a szepesi tízlándzsás nemesség közötti kontinuitás abban a formában, ahogy Fekete Nagy Antal vélte, nem igazolható. A gömörörök kavár származtatása pusztán Anonymus nyomán nem kellően megalapozott, a kitelepülés irányát tekintve legfeljebb a határörök székely eredete tehető fel. Mivel a határvédelmi szervezetet a tatárjárás megsemmisítette, a határörök jelentős részének pusztulásával kell számolnunk,

⁶⁹ 1278: HO VI. 230–232.; 1280: HO VI. 272–273.; 1274: DF 272599. A keltezetlen oklevél 15. század közepére történő hozzávetőleges datálását az alapján lehet meghatározni, hogy az azt kiadó pikfalvi Imre fia Márton 1449 (DL 75093.) és 1467 (DF 263827.) között volt a szepesi lándzsásnemesek ispánja.; 1397: DF 220251.

így maradékaikat legfeljebb bevonhatták a tízlándzsás nemesség soraiba, de a közösség szerveződésére domináns hatást nem gyakorolhattak.

2. A tízlándzsás nemesség szervezetét IV. Béla király alakította ki, összhangban a mongol pusztítást követően megindított, korszerű haderő létrehozását célzó reformokkal. A korabeli adatok egyértelműen igazolják, hogy a közösség etnikai szempontból heterogén volt, tagjai között magyarok mellett német, francia és szláv jövevények egyaránt megtalálhatóak. Kiváltságaik katonai szolgálathoz kötött érvényesülése a 13. század középső harmadában mintául szolgált a zólyomi uradalom hadakozó népeinek korszerűbb átszervezéséhez, ugyanakkor a hadakozó nemesek és a szintén katonáskodó jobbágyfiúk jogi és társadalmi helyzete között határozottan több különbség figyelhető meg. A jobbágyfiú kifejezés alkalmazása a tízlándzsás nemességre az 1250–1270-es években átmenetinek tekinthető, s a két terület időleges, de nem rendszerszintű együttes irányításával hozható összefüggésbe. III. András 1300. évi adománylevele Ipoly szepesi olvasókanonok rokonsága részére egyértelműen tanúsítja, hogy a tízlándzsás nemesség társadalmi rangja magasabb volt a jobbágyfiúkénál.

3. A tízlándzsás nemesség területi autonómiája Fekete Nagy álláspontjával ellentétben nem lehetett a gömörörök öröksége, egyrészt, mert a határörök nem rendelkeztek területi önkormányzatisággal, másrészt, mert a területi autonómia az önálló igazságszolgáltatáson alapult, melyet a szepesi nemeseknek az 1243. évi kiváltságlevél biztosított első ízben. A tízlándzsás nemesek számára IV. Béla a Szepesi-medencében adott birtokokat, melyek eredendően egy nagy tömbhöz tartoztak, majd a 13. század végére fokozatosan leszakadtak arról, és önállóvá váltak. A birtokok a 14. század elejére vettek fel határozottan települési jelleget, ekkor azonban több faluban is német dominancia mutatható ki, mely a későbbiekben végül átmenetinek bizonyult. A tízlándzsás törvényszék a vármegye összes tízlándzsás jogállású lakosa felett joghatóságot gyakorolt, ugyanakkor azokból a településekből, ahol nemcsak elszórtan laktak tízlándzsás nemesek, hanem a település kezdeteitől fogva tízlándzsás jogállású birtokból fejlődött ki, autonóm közigazgatási egység alakult ki. Ennek legkorábbi egyértelmű bizonyítéka egy 16. század végi adójegyzék, kialakulását azonban a források alapján a 14–15. század fordulóján már feltételezhetjük.

THE HISTORY OF THE „TEN-LANCE” NOBILITY OF SZEPEŠ
IN THE THIRTEENTH AND FOURTEENTH CENTURIES

by Péter Galambosi

SUMMARY

The „ten-lance” (*decem lanceati*) nobility belonged to the group of particular or conditional nobility, which meant that their privileges, fixed by a charter of King Béla IV in 1243, were dependent upon certain conditions. The paper presents three main themes in the history of the Szepes lancers in the thirteenth and fourteenth centuries. It explores the situation of the so-called *gömörörök* in the early organisation of the Szepesség, in whom research in the past century thought to have discovered the forerunners of the Szepes nobility. Then, based on their letter of privilege and the surviving charters regarding the lancer community, it describes their legal status, refining the parallels that have been proposed with other social groups in previous research. Finally, by presenting the settlement history of the lancer villages, it outlines the emergence of the lancer seat (*sedes decem lanceatorum*), which allowed the judicial autonomy of the group to assume a territorial character.

AZ ANGOL HADSEREG MEGOSTROMOLJA BUDA VÁRÁT

A Hounslow Heath-i hadgyakorlatok II. Jakab uralkodása idején (1685–1688)¹

Az 1683 és 1699 között zajló magyarországi visszafoglaló háború során a császári hadsereg oldalán külföldi önkéntesek is részt vettek a hadjáratokban, köztük számos angol, skót és ír személy. A brit-szigeteki önkéntesek, akik közül sokan katonatisztek és előkelő származásúak voltak, elsősorban hadi ismereteket és tapasztalatokat igyekeztek szerezni a hadszíntéren. A legnagyobb számban Buda 1686. évi visszafoglalásakor voltak jelen, amelyről aprólékos feljegyzéseket és hadinaplókat készítettek. Mindez egybeesett a londoni udvar és II. Jakab angol király (1685–1688) érdekeivel, aki az egyik legfontosabb feladatának a hadsereg megerősítését tekintette. A cél elérésében kiemelkedő szerep jutott a magyarországi háborúnak is. Az angol hadsereg II. Jakab uralkodása alatt minden évben többhetes hadgyakorlatokat tartott Hounslow Heathen, s ezeken a hadszíntérről frissen hazatért angol tisztek tapasztalatait is figyelembe vették, 1687-ben pedig már a teljes táborozást Buda előző évi ostroma alapján szervezték meg. A tanulmány elsődleges célja II. Jakab hadseregszervező tevékenységének, motivációinak és a Magyarországra utazó önkéntesek angliai katonai jelentőségének a vizsgálata, végső soron pedig a hadgyakorlatok menetének és eredményességének a feltárása.

Az angol, skót és ír állandó hadseregek megalakulása és jellegzetességeik

1642 és 1660 között, a polgárháború és a Köztársaság éveiben, a hadsereg meghatározó szerepet játszott a Brit-szigetek életében. A katonák és a tábornokok, Oliver Cromwell-lel (1599–1658) az élükön, az ország mindenható urai voltak, akiket különadókból kellett eltartani. Mindez hosszú évtizedekre megalapozta a parlament és a lakosság ellenszenvét bármiféle állandó hadsereggel szemben. Az 1660-ban „utazásairól” hazatérő II. Károly király (1660–1685) a történelekből teljesen más következtetést vont le, és jogosan féltette a hatalmát, döntéshozói függetlenségét, de a testi épségét is egy olyan országban, ahol pár évvel korábban még eltörölték a királyság intézményét és kivégezték az uralkodót. A Stuart-restaurációval (1660) megörökölt, fegyelmezett és ütőképes cromwelli hadsereg

¹ A tanulmányban szereplő dátumokat a Gergely-naptárhoz igazítottam, a személynevek esetében pedig az Oxford Dictionary of National Biography-ban (ODNB) található névformákat vettem alapul.

(*New Model Army*) azonban mind II. Károly, mind a parlament számára veszélyforrást jelentett, amelytől mihamarabb meg kellett szabadulni. Ezt 1660 decemberére sikerült elérni. Az egykor rettegett és diktatúrát kiépítő hadsereg katonái, akik egy évvel korábban még valószínűleg kardélre hányták volna a hazatérő Károlyt, hagyták magukat feloszlatni. A parlament az utolsó shillingig kifizette az elmaradt zsoldjukat és megkönnyítette számukra a beilleszkedést a polgári életbe, de sokan külföldre utaztak és más uralkodók hadseregeihez csatlakoztak.²

A *New Model Army* feloszlatásával elhárult ugyan a veszély, hogy a tábornokok újfent magukhoz ragadják a hatalmat, azonban törvényi szempontból a királyt semmi sem akadályozta abban, hogy egy új hadsereget állítson fel. A gyakorlatban az uralkodó a parlament által megszavazott éves jövedelméből annyi katonát tarthatott hadrendben, amennyit a pénzügyi keretei lehetővé tettek. II. Károly ennek megfelelően nem is késlekedett. 1661 tavaszára létrejött Anglia első állandó hadserege két gyalogezreddel és két vértesezreddel, amelyek mind a mai napig az angol uralkodók házi ezredeinek számítanak (*Household Division*). II. Károly szakított tehát az angol királyok régi gyakorlatával, miszerint békeidőben csupán egy kicsiny, katonai értékkel nem rendelkező, ceremóniális testőrséget tartanak fenn (*Yeoman of the Guard*). Az ezt megelőző évszázadokban kizárólag háborúk idejére toboroztak hadsereget, amelyet a béke megkötésével azonnal feloszlattak.³

A kezdeti négy Angliában állomásozó ezreden kívül, amelyek összlétszáma 3500–4000 fő volt a hadsereghez tartoztak még az angliai (1000–1500), valamint a dunkirki (Dunkerque) és a tangeri helyőrségek (2000–3000) katonái is. II. Károly uralkodásának utolsó éveire az utóbbi két támaszpont megszűnt, az észak-afrikai Tangert védő katonákat pedig kivételesen nem eresztették szélnek, hanem besorolták az angliai hadseregbe (1684), amelynek a létszáma ennek köszönhetően 6000 főre nőtt.⁴ Az angol hadsereghez félhivatalosan hozzátartoztak a más országok szolgálatában álló „kölcsonézredek” is, amelyek mindaddig nem zavarták a parlamentet, amíg angol földre nem léptek. Ilyen volt az 1662–1668 között fennálló portugáliai brit kontingens (3000 fő), amellyel II. Károly a portugál szövetségét segítette sikeresen a spanyolok elleni függetlenségi háborúban (1640–1668). A háború lezárultával ezt az egységet feloszlatták. Ugyanilyen minőségben szolgáltak angol, skót és ír ezredek Franciaországban (1672–1678, *French Brigade*)⁵ és az Egyesült Tartományokban is. Ez utóbbi volt a hosszú életű

² *John Childs: The Army of Charles II. London 1976. 10–11.; Roger Burrow Manning: An Apprenticeship in Arms. The Origins of the British Army 1585–1702. Oxford 2006. 265–266.*

³ *Tim Harris: Restoration. Charles II and his Kingdoms, 1660–1685. London 2005.; Childs, J.: The Army of Charles II i. m. 1–20.*

⁴ *Childs, J.: The Army of Charles II i. m. 13.*

⁵ *John Childs: The British Brigade in France, 1672–1678. History 69. (1984) 384–397.*

Anglo–Dutch Brigade, amely az angol tisztikar kiképzőiskolájának is számított,⁶ és rövid megszakításokkal 1585–1782 között létezett. Ezeket az egységeket ugyan a franciák és a hollandok képezték ki, szerelték fel és fizették, azonban szükség esetén az angol uralkodók bármikor hazarendelhették őket. Erre a Stuart-restauráció alatt három alkalommal került sor: 1665-ben a második angol–holland háború (1665–1667), 1685-ben Monmouth herceg, azaz II. Károly törvénytelen fiának (1649–1685) a lázadása, valamint 1688-ban a holland támadás alkalmával. Ezeknek az alakulatoknak köszönhetően egy olyan harcedzett emberanyag állt állandó jelleggel az angol uralkodók rendelkezésére, amely mindaddig egy fontba sem került számukra, amíg haza nem rendelték őket.⁷

Az udvari hadseregen túl Anglia katonai erejét erősítették a helyi lakosokból szerveződött vidéki és városi milíciák is (*militia*). Az 1661. és 1662. évi milícia-törvények (*Militia Acts*) értelmében a király szabadon rendelkezhetett velük, így szükség esetén a hivatásos hadseregen túl a milíciák is Károly rendelkezésére álltak. Teljesen más kérdés volt azonban a harcértékük és a megbízhatóságuk. A hivatásos katonához képest képzetlen, rosszul felszerelt és vezetett emberek voltak, az egységeik élén pedig helyi befolyásos vezetők álltak. A parlament a milíciákat teljességgel elegendőnek tartotta a közrend fenntartására, akiket háború esetén plusz pénzügyi ráfordításokkal az ország védelmére is alkalmassá tehettek, tehát szerintük semmiféle szükség nem volt a király magánhadseregére. A különféle nézőpontokat félretéve a milíciák legfőbb haszna abban rejlett, hogy háború esetén könnyen kiképezhető és felszerelhető utánpótlást jelentettek a megnövekvő hivatásos hadsereg számára.⁸

Az angol hadsereg mellett az ír és skót királyságok is rendelkeztek saját állandó haderővel, amelyek elkülönültek egymástól, és nem volt szabad átjárás közöttük. A skót udvari hadsereg II. Károly uralma alatt megmaradt kicsiny, kb. 2500 főt kitevő alakulatnak, miközben az írországi királyi haderő létszáma 7500 fő körül mozgott, tehát évtizedekig nagyobb volt angol társánál (minőségileg azonban messze elmaradt attól).⁹ Az angol, skót és ír hadseregek részeit alkották az úgynevezett Tüzérségi vagy Hadmérnöki Hivatalok (*Ordnance Office*), amelyek

⁶ John Carswell: *The Descent on England. A Study of the English Revolution of 1688 and its Background*. New York 1969. 21.

⁷ Ráadásul így anélkül támogathatták a katonai szövetségeseiket, hogy Angliát háborúba sodorták volna. Ilyen alakulatok, Cromwell egykori veterán katonái küzdöttek a spanyolok ellen a portugál restaurációs háborúban (1640–1668), miközben Anglia Európában nem viselt háborút Madriddal. De ugyanez érvényes az 1678-ig fennálló French Brigade-re, miután 1674-ben Anglia kilépett a holland háborúból (1672–1678). Childs, J.: *The Army of Charles II* i. m. 170–172.; John Childs: *The Army, James II, and the Glorious Revolution*. London 1980. 1.

⁸ Harris, T.: *Restoration* i. m.; Childs, J.: *The Army of Charles II* i. m. 22.

⁹ Childs, J.: *The Army of Charles II* i. m. 196–209.; Childs, J.: *The Army, James II* i. m. 56.

parancsnokai (*Master of the Ordnance*) voltak felelősek a fegyverzet, különösen az ágyúk és a muskéták, valamint a katonai raktárak és az erődítmények karbantartásáért és állapotáért. Az ide tartozó hadmérnökök és tüzérek képzett személyek voltak, akik a hivatal vezetőjének feleltek.¹⁰ Az angol hadsereghez köthető adminisztrációs feladatokat a hadügyi államtitkár végezte (*Secretary at War*), aki 1683-ig valóban a nevéhez hűen, a vezénylő tábornok oldalán részt vett a hadjáratokban. 1683-tól a tevékeny William Blathwayt (1649–1717) kinevezésével a hivatal egyre több hatáskört ragadott magához, mind fontosabb szerephez jutva a hadsereg életében. A hadügyi hivatal a hadsereghez köthető rutin ügyintézését végezte, mint a menetparancsok kiadását, az útvonal és a szálláskörzetek meghatározását, a haditörvények meghozatalát vagy például a kinevezések ellenjegyzését.¹¹

A király új magánhadserege a méreteiből adódóan nem jelentett komoly fenyegetést a parlamentre, azonban II. Károlynak ez nem is állt szándékában. A katonák óvták a királyi család biztonságát egy esetleges összeesküvés vagy felkelés idején, valamint létrejött egy olyan udvari hadsereg, amely ceremoniális funkciókat látott el és reprezentálta az uralkodó hatalmát. A király katonái rendfenntartói szerepkörrel is bírtak, és tevékenyen kivették a részüket az útonállók elleni harcokból (sokszor több rendbontást okozva, mintsem megoldva). Emellett a királyi testőrség háború esetén a kibővítendő hadsereg magját alkotta. II. Károly számára abból a szempontból is előnyös volt a hadsereg fenntartása, mivel így lehetősége nyílt tiszti kinevezésekkel jutalmazni a hozzá hű embereket. Egy kisméretű udvari hadsereg létezését végül hallgatólagosan a parlament is elfogadta, elismerve a király jogos igényét testőrezredek fenntartására. Károly és a kormányzati hivatalok ennek megfelelően szándékosan kerültek a baljós „hadsereg” (*Army*) megnevezést, helyett a „Testőrség és helyőrségek” (*Guards and Garrisons*) volt használatban. II. Károly hadserege nem volt népszerű a lakosság körében, tagjai azonban Cromwell katonáival ellentétben nem folytak bele a politikába, nem fejtettek ki nyomásgyakorlást, és alávetették magukat a polgári hatalomnak.¹²

Ennek ellenére a parlament állandó gyanakvással tekintett II. Károlyra és a hadseregére. Külön fenyegetésként értékelték a katolikusok beszívargását a

¹⁰ John William Fortescue: *A History of the British Army I–XIII*. London 1910. I. 311–312.; Gerald Edward Aylmer: *The Crown's Servants. Government and Civil Service under Charles II, 1660–1685*. Oxford 2002. 43–44.; Childs, J.: *The Army of Charles II i. m.* 109–111. Bővebben lásd Howard C. Tomlinson: *Guns and Government. The Ordnance Office under the Later Stuarts*. London 1979. 9.

¹¹ Childs, J.: *The Army of Charles II i. m.* 94–100.; Gertrude Ann Jacobsen: *William Blathwayt. A Late Seventeenth Century Administrator*. New Haven 1932.; Barbara C. Murison: *Blathwayt, William (bap. 1650, d. 1717)*. Oxford Dictionary of National Biography. Oxford 2004. (<https://bit.ly/3pSjedH>, letöltés 2020. júl. 25.)

¹² J. R. Western: *Monarchy and Revolution. The English State in the 1680s*. London 1972. 121–139.; Childs, J.: *The Army of Charles II i. m.* 20.

hadseregbe, ám a parlament aggodalma többnyire megalapozatlan és túldimenzionált volt. Ugyan mind a tiszti, mind a közlegényi állományban megtalálhatóak voltak katolikus vallású katonák, a számuk mindvégig elenyésző volt (2–5%). 1666-ban a nagy londoni tűzvészt követően az Alsóház úgy találta, hogy a pusztítás okozói katolikusok is lehettek, ezért rákényszerítették a királyt, hogy tisztítsa meg a hadsereget a pápistáktól. Ennek következtében 1667 szeptemberében az összes katolikus tisztet és közkatonát elbocsátották a hadseregből. Pontos számok nem állnak rendelkezésre, azonban pár száz fő veszíthette el ekkor a kinevezését. A király a régi hűséges katonák egy részét pénzügyi segélyben részesítette, azonban a többség, különösen a kiforgatott közlegények végleg elveszítették a megélhetésüket. Közülük többen külföldre utaztak: Franciaországba, az Egyesült Tartományokba vagy a császári haderőbe. Az indulatok lecsillapodásával azonban a katolikusok visszaszivárogtak a hadseregbe, amit 1678-ban az úgynevezett „pápista összeesküvés” során a parlament nyomására egy újabb elbocsátási hullám követett.¹³ Az ügy lecsengése után a katolikus katonák újfent visszatértek, II. Jakab uralma alatt (1685–1688) viszont már nem történtek további kiforgatások. Jakab ugyan sok katolikus tisztet nevezett ki, ami által számarányuk enyhén megnőtt, azonban a parlament és a lakosság félelmei ellenére az angol hadsereg mindvégig megmaradt protestánsnak.¹⁴

A kicsiny angol hadsereg háborúk esetén távolról sem bizonyult elegendőnek, ezért a parlament által megszavazott adókból új ezredekett állítottak fel. Ez történt a második (1665–1667) és a harmadik angol–holland háborúban (1672–1674), valamint 1677–1678-ban Franciaország ellen, majd II. Jakab uralma alatt 1685-ben Monmouth herceg lázadásakor. Ilyenkor egész Európából hazasereglettek az addig mellőzött tapasztalt tisztek és katonák, hogy az angliai toborzás kiegészítéseképpen feltöltsék az új angol ezredekett, de hazarendelték a külföldön szolgáló „kölcsönezredekett” is. Mindezen intézkedéseknek köszönhetően az angol hadsereg létszáma teljes háborús készség idején körülbelül 30 000 főre emelkedett. Érdemes ezt a számot összevetnünk a kor más hadseregeivel, figyelembe véve, hogy Anglia a geopolitikai „elszigeteltségéből” kifolyólag kivételes helyzetben volt Európában. A sokkal kisebb, igaz, a birodalom felé jelentős kitettséggel rendelkező Dánia 1690-ben 32 000, Hessen 1688-ban 10 000, míg az Egyesült Tartományok a holland háború (1672–1678) keserű tapasztalatait mérlegelve 40 000 katonát tartott

¹³ A pápista összeesküvésről és az azt követő kizárási válságról lásd *Borus György*: A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681. *Aetas* 24. (2009) 3. sz. 5–19.

¹⁴ 1688-ban Orániai Vilmos inváziós hadseregében jóval nagyobb volt a katolikusok létszáma és aránya, mint II. Jakabéban bármikor. Lásd *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 21–23., 26–29.; *John Miller*: Catholic Officers in the Later Stuart Army. *The English Historical Review* 88. (1973) Nr. 346. 35–53.

hadrendben. XIV. Lajos Franciaországa 1666-ban békeidőben 90 000, az 1680-as években pedig már 100 000–150 000 katonát sorakoztatott fel.¹⁵

A parlament még nyílt háborúk esetén is gyanakvó maradt, hogy a király valójában a saját hatalmát kívánja megerősíteni és a megnövekedett hadsereget nem külföldön szándékozik bevetni, hanem a saját belpolitikai céljaira felhasználni és abszolutisztikus módszerekkel kormányozni. Emiatt és a gazdaságra nehezedő adóterhek eltörlése érdekében a háborúk lezárultával az újonnan felállított ezredek minduntalan feloszlatták, a hadsereg létszáma pedig visszaesett a békebeli keretekre. Ez alól egyedül 1685 jelentett kivételt, amikor II. Jakab a királyi koronára áhítozó Monmouth ellen mozgósította az országot, majd a felkelés leverését követően továbbra is hadrendben tartotta a felállított ezredek. A hadsereg tartós kibővítését Jakab azzal indokolta, hogy Monmouth herceg lázadása során bebizonyosodott: a kicsiny angol haderő és milícia elégtelen az ország védelmére. A hadsereg felduzzasztását végül maga a parlament tette lehetővé, mivel jóval nagyobb éves jövedelmet szavazott meg II. Jakabnak, mint elődjének. Emellett évtizedek óta rendületlenül emelkedtek a vámokból származó uralkodói bevételek, miáltal az uralkodó komoly pénzügyi nehézségek nélkül tudta fenntartani a megnövekedett létszámú hadsereget (20 000 katoná). 1688-ban a holland fenyegetés árnyékában ráadásul újabb ezredállítási hullám indult, valamint az Anglo–Dutch Brigade-et is visszahívták, ami azonban felemás eredményekkel zárult. Ennek köszönhetően 1688 novemberére egy 25 000 fős, bárhol bevethető haderő állt II. Jakab rendelkezésére, ezen felül további 5000 fő helyőrségekben, 5000 fő pedig kiképzés alatt állt. Az ír és skót hadseregek sem maradtak ki, az ő esetükben azonban jóval kisebb volt a növekedés. Az előbbi 1688-ra 9000, utóbbi 3000 főre gyarapodott.¹⁶ Mindezt már nem lehetett fenntartani a parlament adói nélkül, a testület összehívására azonban Orániai Vilmos (1650–1702) 1688. évi támadása miatt nem kerülhetett sor.

¹⁵ *John Stoye*: Europe Unfolding 1648–1688. Oxford 2000. 161., 237–238.; *Olaf van Nimwegen*: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. Woodbridge 2010. 352.; *John A. Lynn*: The Wars of Louis XIV 1667–1714. London–New York 2013. 50–51.; *John Childs*: Nobles, Gentlemen and the Profession of Arms in Restoration Britain 1660–1688: A Biographical Dictionary of British Army Officers on Foreign Service. London 1987. p. XI.; *Uő*: The Army of Charles II i. m. 186.; *Uő*: The Army, James II i. m. 5.

¹⁶ *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 4.

II. Jakab és a hadseregfejlesztési tervek

II. Jakab előszeretettel foglalkozott a hadsereget és a haditengerészetet érintő kérdésekkel, és rengeteg időt szentelt nekik. Fiatalon Henri de La Tour d'Auvergne (1611–1675), azaz Turenne francia marsall alatt szolgált, majd 1658-ban, a dűnék csatájában, később pedig a második és a harmadik angol–holland háborúban is részt vett, ahol nagy személyes bátorságról tett tanúbizonyságot. Tehetséges és fáradtságot nem ismerő adminisztrátor volt, akinek a Tüzérségi Hivatalban bevezetett újításait bő száz évvel később Napóleon ellenfele, Wellington herceg (1769–1852) is nagyra értékelte.¹⁷ Uralkodóként az egyik legfontosabb célja a vérszegény és alulméretezett angol haderő megerősítése volt, amelyben a testvéréhez hasonlóan a királyi hatalom támaszát látta.¹⁸ A kevésre tartott és alacsony harcértékkel bíró milíciákat (kivéve a hatékony és nélkülözhetetlen londonit) teljesen háttérbe szorította, különösen amelyeknek a helyi vezetőiben nem bízott meg.¹⁹ A hadsereg megerősítésekor azonban nemcsak mennyiségi, hanem minőségi javulást is szeretett volna elérni, amiben fontos szerepet szánt a török elleni magyarországi hadszíntérnek.

II. Jakab az angol királyok részéről korábban nem látott érdeklődéssel követte a magyarországi háború híreit. Orániai Vilmossal váltott leveleiben rendszeresen megvitatták a hadszíntér fejleményeit, amelyekben gyakran hangot adott abbéli óhajának, miszerint nagyon várja a következő posta megérkezését a legfrissebb hírekkel.²⁰ Az angol uralkodót a személyes érdeklődésén, kíváncsiságán és a háború nyugat-európai diplomáciai kapcsolatokra kifejtett hatásán túl a magyar hadszíntér katonai vonatkozásai, valamint azok angliai és írországi hasznosítása foglalkoztatták a leginkább. Az 1680-as évekre, miután a hosszú háború folyamán (1593–1606) sikerült taktikai és haditechnikai fölényt kivívni, a császári haderő számbelileg és a felvonultatott hadianyagok mennyisége terén is kiegyenlítette

¹⁷ Fortescue, J. W.: *A History of the British Army* i. m. I. 300–301.

¹⁸ R. H. Whitworth: 1685. James II, the Army and the Huguenots. *Journal of the Society for Army Historical Research* 63. (1985) Nr. 255. 130–137.

¹⁹ John Miller: The Militia and the Army in the Reign of James II. *The Historical Journal* 16. (1973) 659–679.; Childs, J.: The Army, James II i. m. 10.; Whitworth, R. H.: 1685. James II i. m. 130–131.

²⁰ „I have received yours of the 12th [1683. október] by which am very glad to find you think that some considerable place in Hungary will be besieged by the Christians and that the Turks are under so great a consternation which makes me long for the next German letters.” – The National Archives, State Papers (a továbbiakban: TNA SP) 8/3 Part 2., fol. 164r.; További esetek: TNA SP 8/3 Part 2., fols. 158–159., 160–161., 210., 288–289.; TNA SP 8/4, fols. 9–10., 13–14., 15–16., 51–52., 70., 71–72., 73., 74., 75., 77., 84., 95–96., 97., 98., 101., 102.; A londoni császári követ is hasonlóan nyilatkozott: „Er hoffte bald etwas Gutes aus Ungarn zu vernehmen.” – Österreichisches Staatsarchiv Haus- Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA), Großbritannien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 23., fol. 69v. – Windsor, 1687. jún. 23. Dominik Andreas von Kaunitz (1655–1705) követjelentése.

a török hadsereggel szembeni lemaradását. A visszafoglaló háborúban a császári hadsereg a legkorszerűbb haditechnikát és harceljárásokat alkalmazta,²¹ miközben a török haderő jelentős kihívásokkal szembesült az állam fokozódó decentralizálódása, az elégtelen katonai szervezettség, a tűzfegyverek (különösen az ágyúk) rossz minősége vagy akár az európai hadtudományi vívmányok ismeretlensége miatt.²² Ennek ellenére a magyarországi hadszíntéren nem csupán a császári, de a török haditechnikára és harceljárásokra is figyelemmel voltak a kortársak, köztük a háborúban részt vevő angol, ír és skót katonatisztek és hadmérnökök.²³

1685-től a király személyes parancsára minden évben fiatal angol hadmérnökök utaztak Magyarországra, hogy tapasztalatokat és tudást szerezzenek, valamint aprólékos feljegyzéseket készítsenek a hadszíntéren látottakról. A király utasítására 1685. augusztus 8-án, tehát rögvést a Monmouth-féle rebellió leverését követően küldte meg az államtitkár Sunderland earlje (1641–1702) az angol Tüzérségi Hivatal vezetőjének, Dartmouth bárónak (1647–1691)²⁴ az erre vonatkozó első parancsok egyikét, amelynek az indoklásában a következő állt: „elengedhetetlen és nagy szükség mutatkozik arra, hogy a király alattvalói közül bizonyos személyek képzettek és hozzáértőek legyenek a hadmérnöki mesterségben, és ezáltal bármikor készen álljanak a király szolgálatára.”²⁵ Dartmouth a királyi óhajnak megfelelően intézkedett, és 1685-től minden évben kijelölt valakit a magyarországi hadműveletekben való részvételre. 1686-ban a magyar történetírás számára is jól ismert Jacob Richards (1663/1664–1703) utazott el Magyarországra.²⁶

²¹ A császári hadsereg ostromtechnikájától és képzett hadmérnöki gárdájáról lásd *Domokos György*: A várak jelentősége és a császári seregek ostromtechnikája a felszabadító háborúban. In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó Jolán. (Studia Agriensia 14.) Eger 1993. 73–84.; *Uő*: Várépítéset és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. *Hadttörténelmi Közlemények* 99. (1986) 47–110.; *Czigány István*: Buda visszavívása. Hadmérnökök, térképészek Buda alatt. Bp. 1986.

²² A kérdést számos tanulmány keretében Ágoston Gábor járta körül szemléletesen. Lásd *Gábor Ágoston*: Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550–1750: The Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation. In: *European Warfare, 1350–1750*. Eds. Frank Tallet – D. J. B. Trim. Cambridge 2012. 111., 130–134.; Továbbá (a teljesség igénye nélkül): *Uő*: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. *Történelmi Szemle* 34. (1992) 173–198.; *Uő*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle* 37. (1995) 465–485.

²³ *Tóth Tibor*: The British and Irish volunteers' Perception of the Ottoman and Christian Armies during the Great Turkish War in Hungary (1683–1699). *Études sur la Région Méditerranéenne – Méditerranéi Tanulmányok* 28. (2019) 7–18.

²⁴ George Legge, 1st Baron of Dartmouth, aki 1682–1688 között állt a hivatal élén.

²⁵ TNA War Office (a továbbiakban: WO) 55/334, fol. 22v. – Az indoklás Jacob Richards hadmérnöki kinevezési levelében található, amellyel egyszerre a magyarországi utazására is parancsot kapott. A tanulmányban szereplő angol és német nyelvű idézetek és hivatkozott szövegrészek a szerző fordításai.

²⁶ Gyakorlatilag a Buda 1686. évi ostromát taglaló összes fontosabb történeti munka megemlíti a nevet. A legfontosabbak: *Károlyi Árpád* – *Wellmann Imre*: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.; *Kropf Lajos*: A Budavára 1686-iki ostrománál jelen volt angol önkéntesek. *Magyar Történelmi Tár* 17. (1894) 1. sz. 135–147.; *Markó Árpád*: Angol katonák Budavár visszavívásánál 1686-ban. *Magyar*

Az erről szóló és fentebb idézett döntés 1685. augusztus 8-án született meg a királyi udvarban,²⁷ október 27-én pedig a pontos utasításokat (*instructions*) is kiállították a számára.²⁸ Richardsot 1687-ben Edward Clarke hadmérnök váltotta, akinek az utazásáról szóló hivatalos döntés 1687. április 8-ai,²⁹ míg a parancslevél három héttel későbbi, 1687. április 29-ei keltezésű.³⁰ 1687-ben Clarke-kal tarthattott Magyarországra Talbot Edwards hadmérnök, azonban Edwards 1687. június 17-én kibocsátott parancslevelében nem szerepelt célország, csupán egy „külföldi utazás”.³¹ Végezetül 1688. március 5-én Richard Burton hadmérnök kapta utasításba, hogy az elkövetkező hadjárat idejére utazzon Magyarországra.³²

Az egyenesen a királyi udvartól érkező parancsok alapján a Magyarországra utazó hadmérnököknek a következő szempontokat kellett figyelembe venniük a tanulmányútjuk során: „az elkövetkező hadjárat idejére utazzon Magyarországra és csatlakozzon a császár hadseregéhez, ahol figyelje meg és jegyezze le, hogy hogyan szervezik meg a menetoszlopaikat, a táborozást, a csatarendjüket, a hadgyakorlataikat, az ágyútréningjüket, az ostromaknáikat és az ágyúütegeiket, a circum- és contravallációs védműveiket, az erődépítéset, az öntődéiket, a hadieszközeiket és gépeiket, vagy bármi mást, amit hasznosnak gondol az utazása során.”³³ Az összes fellelt, Magyarországra vonatkozó hadmérnöki parancslevél ezeket a szempontokat sorolta fel. Utazásuk során tehát a hadmérnököknek szakszerű feljegyzéseket kellett készíteniük. Ezekre vonatkozóan Jacob Richards 1685. október 27-én kiállított instrukciói tovább finomítanak: „Minden nap eseményéről naplót kell vezetned, azaz a hadsereg meneteléséről és elszállásolásáról, hogy milyen rendben

Katonai Szemle 7. (1937) 2. sz. 211–216.; *Szakály Ferenc*: Önkéntesek Budavár visszavívásánál. Bevezető. In: Budavára visszavétele 1686-ban. Egy ismeretlen angol kortárs beszámolója. Szerk. Faragó Tamás. Bp. 1986. Az ostromról készített hadinaplójának kiadásai: Magyar Történelmi Ökmánytár, londoni könyv- és levéltárakból. 1521–1717. Közzéteszi Simonyi Ernő. Pest 1859. 221–273.; Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk. Szakály Ferenc. Bp. 1986. 235–244. Jacob és testvére John Richards későbbi sorsáról lásd *Tóth Tibor*: John Richards angol hadmérnök útinaplója a Balkán-félszigetről és Magyarországról (1700). *Lymbus* (2019) 415–450.

²⁷ TNA WO 55/334, fol. 22v.; TNA SP 44/164, pp. 246–247.

²⁸ British Library (a továbbiakban: BL), Stowe Manuscripts (a továbbiakban: MS) 447, fol. 1r.

²⁹ TNA WO 55/334, fol. 94r.; TNA SP 44/164, p. 386.

³⁰ TNA WO 51/35, fol. 168r.

³¹ „as the bearer Talbot Edwards for some time past applied himself to those studies in order to the making himself capable to serve us for the future as an engineer, and we intending [...] to make unto him some allowance for his encouragement to travel into *foreign parts* and perfect himself in the said studies.” [Az szerző fordítása.] – TNA WO 55/334, fol. 47v.; TNA SP 44/164 pp. 330–331. – Valószínűleg az ő úticélja is Magyarország volt, azonban erre bizonyítékkal nem rendelkezünk, csupán a körülmények alapján feltételezhető. Jacob Richards gyakorlatilag teljesen megegyező szövegű kinevezésében ugyanez a célország nélküli megfogalmazás szerepelt. Lásd TNA WO 55/334, fol. 22v.

³² TNA WO 55/335, fol. 13v.; TNA SP 44/165, p. 22. – Utóbbi nyomtatásban: *Calendar of State Papers Domestic: James II I–III*. Ed. E. K. Timmings. London 1972. (a továbbiakban: CSPD James) III. 151.

³³ TNA SP 44/164, p. 386. – Sunderland államtitkár levele Dartmouthnak, amelyben felhatalmazta arra, hogy a levélben említett hadmérnököket (Edward Clarke) utasítsa a magyarországi utazásra.

menetelnek, a táborhelyeik gyalogezredek és lovaszászlóaljok szerinti kialakításáról, továbbá arról, hogy hogyan támadnak meg egy várat vagy táboroznak le, és készítsd el lehetőleg minél több város és erődítmény alaprajzát a látképükkel együtt, ahogyan erre alkalmas lesz, de előtte kérj rá engedélyt öcsászári felségétől vagy a hadseregeit vezénylő tábornokoktól.”³⁴ Az instrukciókban volt még egy fontos kitétel, miszerint „nemcsak Magyarországon, hanem az odavezető utadon is”.³⁵ A parancsok értelmében tehát szinte minden hadászati és haditechnikai kérdésre tekintettel kellett lenniük, gyakorlatilag messze túllépve egy hadmérnöktől elvárt tudás kereteit. Ebből is látható, hogy az angol udvar és hadvezetés nem csupán a hadmérnöki, de az általános katonai ismeretekre is igényt tartott.

A feljegyzések készítése azért is jelentős, mivel ennek köszönhetően nemcsak azon kevés hadmérnöknek és katonatisztnek nyílt lehetősége megismerni a modern (császári) hadviselés rejtelseit, akik Magyarországra utaztak és tapasztalatokat szereztek, hanem mindazon katonáknak is, akik a kérdéses kéziratokat vagy nyomtatott kiadványokat áttanulmányozták. Ugyan ezek korántsem helyettesíthetik a helyszíni tapasztalat- és ismeretszerzést, azonban mégis hasznosak lehettek és egyfajta tankönyvként szolgálhattak más tisztek és hadmérnökök számára. Utóbbi különösképp érvényes Jacob Richards Buda visszafoglalásakor vezetett ostromnaplójára, amelyet 1687-ben nyomtatott formában kiadtak és széles körben hozzáférhetővé tettek. A kiadvány megjelentetését II. Jakab támogatta,³⁶ aki – mint tudjuk – maga is előszeretettel olvasott hadszíntéri jelentéseket és Richards naplójából saját kéziratos példánnyal is rendelkezett.³⁷ A Magyarországra érkező hadmérnökök közül egyedül Richards feljegyzéseit sikerült megtalálni, Edward Clarke írásainak a hollétéről nincsenek ismereteink.³⁸ Valószínűleg Edwards és Burton is készítettek ilyeneket, azonban erre még nem sikerült bizonyítékot találni.

³⁴ BL Stowe MS 447, fol. 1r.

³⁵ BL Stowe MS 447, fol. 1r.

³⁶ *Childs, J.*: Nobles, Gentlemen i. m. p. XII.

³⁷ Richards naplójának eredeti kéziratáról (BL Stowe MS 448) két egykorú másolat is készült (BL Harley MS 4989 és King's MS 226), amelyek szintén a British Libraryben találhatóak. A másolatokban igen érdekes, hogy a Harley-példány legelső oldalán egy idegen (a másolóétól eltérő kéz) által, ismeretlen időpontban készített lakonikus megjegyzés szerepel, miszerint a kézirat korábban Jakab király tulajdonában volt („This did belong to King James”). A kézirat pontos története nem ismert, így az állítást sem bizonyítani, sem alátámasztani nem tudjuk, azonban a körülményeket ismerve teljességgel elképzelhető, hogy Jakab király is rendelkezett saját példánnyal Richards ostromnaplójából. Ebből a szempontból érdekes, hogy a King's-gyűjteményben újonnan felfedezett másolat eredetileg III. György király (1760–1820) tulajdonában volt, emiatt erről a példányról is elképzelhető, hogy egykoron II. Jakabnak készült.

³⁸ Edward Clarke is készített hadinaplót az 1687. évi magyarországi hadjáratról, amiről pénzügyi elszámolása alapján tudunk. TNA WO 51/35, fol. 168r. – Az irat kelte: 1688. jan. 8.; Ezenkívül az elvégzett munkáért járó kifizetés is bizonyítja. TNA WO 51/36, fol. 122r.

1685 és 1688 között a hadmérnökökön kívül több tucatnyi angol, ír és skót katonatiszt vett részt önkéntesként a magyarországi török elleni háborúban, akik 1686-ban Buda ostromakor, majd a rákövetkező évben a dél-magyarországi hadjárat során minden alkalmat megragadtak, hogy katonai ismereteket és tapasztalatokat szerezzenek. Nincs nyoma annak, hogy a hadmérnökökhöz hasonlóan különleges feladattal bízták volna meg őket, azonban 1686-ban és 1687-ben számos aprólékos hadszíntéri beszámolót küldtek el a rokonaiknak és a barátaiknak, de az angol államtitkároknak és II. Jakabnak is. 1686-ban Jacob Richards ostromnaplóján kívül az ír főúr, William Stewart, azaz Mountjoy vikomt (1650–1692), az ír hadsereg Hadmérnöki Hivatalának főparancsnoka – az udvar kérésére – rendszeresen beszámolt Buda ostromáról Charles Middleton (1647–1719) államtitkárnak és II. Jakabnak.³⁹ 1687-ben ezt a feladatot a fiatal John Cutts (1661–1707) vette át,⁴⁰ de rajta kívül az 1687. évi eseményekről Edward Clarke hadinaplója is a londoni udvar rendelkezésére állt, nem is beszélve a közkézen forgó különféle sajtótermékekről és angol követi beszámolókról.⁴¹

Nem tudni azonban, hogy az angol, skót és ír katonák, valamint katonatisztek II. Jakab parancsára vettek-e részt a magyarországi háborúban, vagy épp ellenkezőleg, ők maguk kérvényezték az uralkodó jóváhagyását az utazáshoz. A kérdés ugyan egyéni szinten fontos, azonban II. Jakab álláspontja mindvégig ugyanaz maradt: az angol tiszteknek hasznos elutazniuk Magyarországra, és részt kell venniük a törökök elleni háborúban. Jól illusztrálja mindezt, hogy 1686-ban a saját fiát, a 15 éves James Fitz-Jamest (1670–1734) is elküldte a magyar hadszíntérre tapasztalatokat szerezni, majd a hazatérését követően hercegi rangra emelte és az angol hadsereg ezredesévé nevezte ki.⁴² A tisztek és katonák elutazását a londoni udvar azzal is megkönnyítette, hogy a mustrák során nem vették figyelembe a hiányzásukat, így a fizetésüket a távollétük ellenére is folyósították.⁴³

³⁹ BL Add MS 41842, fols. 24–40.

⁴⁰ *Tóth Tibor*: John Cutts hadijelentései az 1687. évi hadjáratról. A Harsány-hegyi csata és Kolozsvár elfoglalása. Fons 26. (2019) 63–86.

⁴¹ A témáról bővebben: *Tóth Tibor*: Az angol követek és a brit és ír önkéntesek szerepe a magyarországi visszafoglaló háborúval kapcsolatos hírek közvetítésében (1685–1688). In: Közvetítő rendszerek, médiumok és hatalomgyakorlás a kora újkori Európában. Szerk. B. Székely Dorottya Piroska et al. Bp. 2021. 256–299.

⁴² *Stuart Handley*: Fitzjames, James, Duke of Berwick upon Tweed (1670–1734). Oxford Dictionary of National Biography. Oxford 2004. (<http://www.oxforddnb.com/view/article/9610>, letöltés: 2017. júl. 25.)

⁴³ Ezekről az önkénteseknek kiállított menlevelek tanúskodnak. TNA SP 44/69, p. 210. További erre vonatkozó, hasonló tartalmú menlevelek: TNA SP 44/164, pp. 339–340. – Oliver St George menlevele; TNA SP 44/164, p. 404. – Claus Leple; TNA SP 44/165, p. 33. – St Albans herceg; TNA SP 44/165, p. 46. – Ercole Garimberti; CSPD James, II. 322. – Thomas Belasyse.

Hounslow Heath katonai jelentősége és az első táborozás története (1685)

Hounslow Heath⁴⁴ évtizedek óta az angol hadsereg egyik gyülekezési pontjának számított, ahol már az angol polgárháború éveiben is több szemlét tartottak,⁴⁵ 1685-ig azonban a táborhely kiválasztásakor még Blackheath és Putney Heath élveztek előnyt. II. Károly 1678-ban Hounslow Heathen, 1684-ben pedig Blackheathen rendezett szemlét. Utóbbin majdnem a teljes angol hadsereg, körülbelül 6500 fő vett részt. Hounslow Heath fő táborhelyé tétele II. Jakab döntése volt, mivel félúton helyezkedett el a windsori királyi kastély és Whitehall között, ahonnan könnyedén elérhette a tábort. Emellett Hounslow stratégiai jelentőségű helyszín volt, ahol több fontos útvonal keresztezte egymást, így Anglia bármely szegletét könnyedén meg lehetett közelíteni. Fontos megemlíteni, hogy 1685 előtt elsősorban szemléket és mustrákat rendeztek, a hetekig tartó hadgyakorlatokra II. Jakabot megelőzően egyik angol király sem vállalkozott. II. Károly uralkodása alatt ugyan sor került különféle csatákat és ostromokat megjelenítő, elsősorban reprezentatív célokat szolgáló katonai gyakorlatokra. (Ilyen volt például, amikor Windsorhoz közel Maastricht 1673. évi ostromát mutatták be 1674-ben, amelyben Jakab és Monmouth a támadók főparancsnokaiként szerepeltek.) Ezek az ostromelőadások azonban rövid ideig tartottak és méreteikben eltörpültek az 1686–1687 közötti hadgyakorlatokhoz képest.⁴⁶ Emellett európai viszonylatban sem egyedülálló jelenségről van szó, hiszen többek között a holland, a svéd és a francia hadseregek is szerveztek nyári szemléket és különféle katonai gyakorlatozásokat. Tudjuk, hogy a külföldi példákat II. Jakab is figyelemmel követte. 1686-ban Edward Clarke hadmérnököt küldte el megfigyeléseket végezni a holland és francia hadseregekbe (a következő évben pedig Magyarországra utazott).⁴⁷

⁴⁴ Az egykoron 1600 hektár kiterjedésű mezei jellegű területből mára mindössze néhány tucat hektár maradt beépítetlen. Hounslow ma London egyik külső kerületének (borough) számít, ahol a windsori királyi kastély és Hounslow Heath közé beékelődött a Heathrow repülőtér.

⁴⁵ *Trevor Royle: Civil War. The Wars of the Three Kingdoms 1638–1660.* London 2005. 269., 405., 446.

⁴⁶ TNA Admiralty Papers (a továbbiakban: ADM) 77/2, sine fol. – London newsletter, 16th September 1684.; *W. C. Cunningham: The Military Encampments of James II on Hounslow Heath.* Hounslow and District History Society 1964. 2.; *Childs, J.: The Army of Charles II i. m. 67–68.; Childs, J.: The Army, James II i. m. 96–97.; John Childs: General Percy Kirke and the Later Stuart Army.* London–New York 2014. 117.

⁴⁷ TNA WO 51/33, fol. 107.; TNA WO 55/334, fol. 56v.; A hollandok 1686-ban Nijmegenről egy mérföldnyire, Mockherhidénél rendeztek hadgyakorlatokat, amelyeken Frigyes Vilmos (1620–1688) brandenburgi választó is részt vett. Lásd *Journal of the Hon. John Erskine of Carnock, 1683–1687.* Ed. Walter Macleod. Edinburgh 1893. 201–202.; *John Childs: Armies and Warfare in Europe 1648–1789.* Manchester 1982. 76.; *Uő: Warfare in the Seventeenth Century.* London 2001. 101.; *Van Nimwegen, O.: The Dutch Army i. m. 352–354.*

II. Jakab hadgyakorlatai során a több ezer királyi katona feltűnése és hetekig tartó szokatlan jelenléte nagy riadalmat keltett. Többen attól féltek, hogy a király London és a parlament megfélemlítésére gyűjtötte egybe a katonákat. Ez ugyan nem zárható ki, II. Jakab pedig kétségkívül a hatalma reprezentálására is felhasználta a táborot, azonban az első és legfontosabb célja a katonák gyakorlatoztatása volt.⁴⁸ A táborban felállított kápolnákat úgyszintén a hadsereg katolizálásának egyik eszközeként értelmezték,⁴⁹ és bár Jakab remélte, hogy a katonái közül többen megtérnek a katolikus egyházhoz, erre tömegesen sosem került sor. A kezdeti féltelmek és rosszallások elmúltát követően a hadgyakorlatok egyre inkább társasági eseménnyé váltak, egy útikönyv pedig egyenesen a londoni látványosságok közé sorolta, mint felkeresendő helyszínt. A tisztek és nemesek sátraiban a gyakorlatok szüneteiben mindig nagy összejövetelek és fényűző étkezések zajlottak. A londoni előkelők, tehetős polgárok, de a külföldi követek is rendszeresen kilátogattak megfigyelni a gyakorlatozó katonákat. Köztük volt a londoni császári követ, Dominik Andreas von Kaunitz (1655–1705) is, akit a király a saját sátrában vendégelt meg.⁵⁰ A társasági eseményeket tehát Jakab is szorgalmazta. Fából egyemeletes „pavilonokat”, kilátóhelyeket építtetett, amelyeket nemcsak a királyi pár, de más előkelők is igénybe vehettek.⁵¹ Idősebb Willem van de Velde holland festő (1610/11–1693) művei alapján ítélve, aki legalább kilenc ceruzarajzot készített az 1687. évi táborozásról, minimum kettő, de lehetséges, hogy három ilyen pavilon volt a táborban.⁵²

1685-ben június elején vette kezdetét a gyülekezés Hounslow Heathen,⁵³ azonban gyakorlatozás helyett egészen július közepéig – Monmouth lázadásának a katonai leveréséig – hadművelleti bázisul szolgált a királyi hadsereg számára. Többek között ide irányították a Hollandiából hazarendelt három skót kölcsönrezredet, de az újonnan felállított angol regimenteket is, amelyeket itt képeztek ki, ellenőriztek le és soroltak be a hadsereghez.⁵⁴ Mindebben II. Jakab is részt vett, aki személyesen ellenőrizte az ezredek minőségét.⁵⁵ 1685-ben Orániai Vilmosnak

⁴⁸ Childs, J.: *The Army, James II* i. m. 96.

⁴⁹ TNA SP 8/1 Part 2., fol. 75v.

⁵⁰ ÖStA HHStA, Großbritannien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 23, fols. 69r., 75rv. – Windsor, 1687. jún. 26. és júl. 4. (?) Kaunitz követjelentései. Az idézett részlet a július 4-ei jelentésben olvasható németül.

⁵¹ Walton Clifford: *History of the British Standing Army 1660–1700*. London 1894. 527.; Fortescue, J. W.: *A History of the British Army* i. m. I. 303–304.; Cunningham, W. C.: *The Military Encampments of James II* i. m. 5.; Childs, J.: *The Army, James II* i. m. 37., 40., 97.; Uő: General Percy Kirke i. m. 118.

⁵² M. S. Robinson: *The Willem van de Velde Drawings in the Boymans-van Beuningen Museum Rotterdam*. Rotterdam 1979. 78–79., 330–345.

⁵³ TNA WO 5/1, pp. 114., 116., 125., 142., 190., 194–195., 199–201., 204., 212., 219., 227–231., 233., 237–238., 240., 244.; TNA WO 5/2, pp. 48–49.

⁵⁴ TNA WO 5/1, pp. 114., 125., 142.; Cunningham, W. C.: *The Military Encampments of James II* i. m. 3.; Childs, J.: *The Army, James II* i. m. 97.

⁵⁵ TNA WO 4/1, fols. 7v–8r. – Whitehall, 1685. szept. 7. William Blathwayt levele Beaufort earl-jének.

írott egyik levelében arról számolt be, hogy nagyon elégedett az eddig látottakkal és az ezredek állapotával, azonban sietnie kell vissza Hounslow-ra megnézni, hogy a terepet megfelelően előkészítették-e a katonák számára.⁵⁶ A források nem szólnak arról, hogy ágyúk is érkeztek volna a táborba, de ekkor még nagymérvű hadgyakorlatok sem zajlottak, csupán alapkiképzés és szemlék. Ezek közül az utolsóra valószínűleg 1685. augusztus 22-én került sor, majd állandó szálláshe-lyeikre rendelték a katonákat.⁵⁷

Az 1686. évi hadgyakorlatok

1686-ban már merőben más képet mutatott a tábor, amelyet alaposan előkészítettek és megszerveztek. Lehetséges, hogy a táborozással állt összefüggésben az ezévben megjelent gyakorlatozási kézikönyv, valamint a hadbíróságok munkarendjének a finomhangolása is.⁵⁸ 1686-ban a királyi udvar kezdeményezésére és jóváhagyásával képekkel illusztrált nyomtatvány jelent meg a Hounslow Heath-i táborozásról, amely olyannyira pontosnak tűnik, hogy még az ágyúk számát is helyesen ábrázolták rajta.⁵⁹ Egyben ez az egyik legfontosabb, levéltári adatokkal is alátámasztott forrásunk az 1686. évi eseményekre vonatkozólag, amely alapján tudjuk, hogy Hounslow Heathen többek között külön katonai kórház,⁶⁰ hadbíróság, tábori pékség és sörfözde működött, valamint árusokat és kereskedőket hívtak meg, akiknek előírták, hogy csakis jó minőségű és megfelelő árú portékát szabad kínálniuk.⁶¹ Emellett aprólékosan ügyeltek a katonák és a lovak ellátására, valamint arra, hogy mindig elegendő sátor, lópor, csákány, ásó, lapát stb. álljon rendelkezésre.⁶²

1686-ban a tábor megnyitására június 4-én került sor,⁶³ ahova ezúttal 28 háromfontos ágyú is érkezett a londoni Towerből.⁶⁴ A hadgyakorlatokon részt vevő

⁵⁶ TNA SP 8/3 Part 2., fols. 286r., 288v. – Whitehall és Windsor, 1685. aug. 28. és 31. II. Jakab levelei Orániai Vilmosnak.

⁵⁷ *Cunnington, W. C.*: The Military Encampments of James II i. m. 4.

⁵⁸ *Clifford, W.*: History of the British Standing Army i. m. 46.; *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 92.

⁵⁹ The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath. Wherein is Contained the Several Exerciseings, Marchings, Facings, Detachments, and Firings. London 1686. sine p.

⁶⁰ Méghozzá egy téglából felépített, 36 méter hosszúságú és 6 méter szélességű, 90 ágyval ellátott. The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p.

⁶¹ TNA SP 8/1 Part 2., fols. 75r–76r.; TNA WO 26/6, pp. 58–59., 70–71., 79–82., 83–85.; TNA WO 30/17, pp. 49–51.

⁶² TNA WO 47/15, fols. 102v., 104v.; TNA WO 55/334, fols. 104v., 106v., 107v.

⁶³ The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p. Máshol június 7. szerepel. Lásd *Cunnington, W. C.*: The Military Encampments of James II i. m. 4. A hivatalos menetparancsok alapján a gyalogság többségének június 6-án kellett táborba szállni, azonban az első egységek már néhány nappal korábban megérkeztek. Lásd TNA WO 5/2, pp. 170–176., 199–200., 202–217., 222–229., 231–239., 246–262.

⁶⁴ TNA WO 55/334, fol. 61v.; TNA ADM 77/3, sine fol. – London newsletter, 1st July 1686.; The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p.; *Theatrum Novum*

katonák számáról eltérő adatok állnak rendelkezésre. Létszámuk 11 000–13 000 fő közé tehető, tehát majdnem a teljes angol haderő jelen volt,⁶⁵ de 600 skót gyalogos is érkezett.⁶⁶ Az első pár hétben csupán a gyalogság és a tüzérség szálltak táborba, a lovasságot egy hónappal későbbre, július 4-re és 5-re rendelték a helyszínre.⁶⁷ A katonák sátrait szabályos utcák szerint alakították ki, három párhuzamos vonalba osztva őket. Az egyes ezredek katonái együtt táboroztak, akik mögött a saját tisztjeik, legvégül pedig a tüzérség szállása helyezkedett el.⁶⁸ Ezzel a korban bevett gyakorlatnak igyekezettek megfelelni, miszerint a mezei hadjáratok során az ezredeket eleve olyan rendben táboroztatták, amely egyúttal a csatarendnek is megfelelt. Mindez kivételes eseménynek számított az angol hadsereg életében. Sok esetben az egy ezredhez tartozó, de egyébként szerteszét állomásozó századok most gyűltek össze először huzamosabb időre, így összeszokhattak és közös alaki gyakorlatokat hajthattak végre. De a katonák egybehívásával és bivakoltatásával (szabad ég alatti táboroztatásával) a tábori élet nehézségeit is megismerhették.⁶⁹

1686 júliusában a lovasság megérkezését követően több héten keresztül különféle hadgyakorlatok és szemlék zajlottak.⁷⁰ Július 8-án Jakabnak először volt alkalmja a teljes hadsereget csatarendben megsemlélni, ezt követően három sortüzet – az ágyúkat is beleértve – adtak le meghatározott sorrendben. A király ezúttal is nagyon elégedett volt a látottakkal, és erről Orániai Vilmosnak is beszámolt.⁷¹ A július 8-ai azonban valószínűleg csak a főpróbája volt a két nappal később megrendezett nagysemlének, amelyről már német nyelvű nyomtatványok is közöltek híreket. Ezek értesítéseit a levéltári források is alátámasztják. A király mellett jelen volt Modenai Mária (1658–1718) királynő, II. Károly özvegye, Bragança Katalin (1638–1705) és Anna dán hercegnő (II. Jakab lánya, a későbbi angol királynő), akik az ebédjüket abban a török sátorban fogyasztották el, amelyet 1683-ban Francis Taaffe (1639–1704) ír származású császári tábornok zsákmányolt a magyar hadszíntéren,

Politico-Historicum. Das ist: Eine gründliche und ausführliche Erzählung Alles dessen Was sich in dem 1686. Jahr auff diesem kugelrunden Welt-Gebäu an allen Orten und Enden zu Wasser und Land denck- und schreibwürdiges zugetragen und begeben hat. Würzburg É. n. 297.; Theatrum Europaeum I–XXI. Frankfurt am Main 1691. XII. 1050.

⁶⁵ TNA WO 26/6, p. 103.; BL Additional (a továbbiakban: Add) MS 15897, fol. 86r.

⁶⁶ *Cunnington, W. C.*: The Military Encampments of James II i. m. 4–5.

⁶⁷ TNA SP 8/4, fol. 1r. – Windsor, 1686. jún. 25. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak; The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p.

⁶⁸ Mindennek ábrázolása és összefoglalása: The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p.

⁶⁹ *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 97.

⁷⁰ TNA ADM 77/3, sine fol. – London newsletter, 6th July 1686.

⁷¹ The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p.; TNA SP 8/4, fol. 2r. – Windsor, 1686. júl. 9. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak.

és küldött el ajándékba II. Károlynak.⁷² Az étkezést követően, amelyen tokaji is kerülhetett a poharakba, a királyi társaság először elkocsikázott a három mérföld (4,5–5 kilométer) hosszúságban felsorakozott hadsereg előtt. A csatarendben a két szélén a lovasság, középen pedig a gyalogság és a tüzérség helyezkedett el. Miután megsejlelték a katonákat, kocsijukkal megálltak a számukra felépített páholy-nál, ahonnan Modenai Mária, Bragança Katalin és a kíséretük végignézte, ahogy a király a hadserege élén elmenetel előttük. Estefelé az összes ágyúból és puskából háromszoros díszlövést adtak le, majd az udvar visszatért Windsorba.⁷³

Július 16-án a hadsereg főparancsnoka, a francia származású Louis de Duras, azaz Feversham earl (1641–1709) irányítása alatt a katonákat két csoportra osztották, akik két ellenséges hadsereg módjára két órán keresztül szakadatlan tüzeltek egymásra (kétséggkívül nem éles lőszerral, üres töltetről lehet szó). Augusztus 1-jén a hadsereg újfent csatarendbe állt, és különféle hadmozdulatokat végeztek, ahol a gyalogezredek közé dragonyosakat helyeztek, majd sortüzeket adtak le. Négy nappal később a gyalogság egyedül hagyta el kis távolságra a tábort, ahol háromnegyed órán keresztül sortüzeltek. Másnap, augusztus 6-án a király is jelen volt a táborban, ahol újabb szemlék és lögyakorlatok következtek. Augusztus 8-án ismét két részre tagolták az ezredek, amelyek a július 16-ai gyakorlathoz hasonlóan csatarendben legalább fél óráig tüzeltek egymásra. Mindkét csapattest esetében a széleken a lovasság, középen pedig a gyalogság és a tüzérség helyezkedett el, a zászlóaljak közé két ágyút állítva. Nem tudjuk milyen gyakorisággal, de szokványos fegyverhasználati és alaki gyakorlatokat is tartottak. A hadsereg gyakorlatoztatásában II. Jakab is részt vett, aki legalább hetente kétszer a táborban tartózkodott.⁷⁴

Az 1686. évi hadgyakorlatok során II. Jakab aggodalmát fejezte ki a szokatlanul heves esőzések miatt,⁷⁵ azonban június elején, a tábor nyitányakor már

⁷² 1683-ban Taaffe II. Károlynak eredetileg hadi méneket szeretett volna ajándékozni, azonban a lengyel lovasok gyorsabbak voltak a zsákmányolásban, és csak egy szép török sátrat, valamint néhány török fegyvert tudott Londonba küldeni. Lásd Count Taaffe's Letters from the Imperial Camp, to his Brother the Earl of Carlingford here in London: Giving an Account of the Most Considerable Actions, Both Before and at the Raising of the Siege at Vienna, Together with Several Remarkable Passages Afterward, in the Late Victorious Campaign Against the Turks in Hungary. With an Addition of Two Other Letters from a Young English Nobleman, a Volunteer in the Imperial Army. London 1684. 33.

⁷³ TNA SP 8/4, fol. 4rv. – Windsor, 1686. júl. 26. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak; TNA ADM 77/3, sine fol. – London newsletter, 1st July 1686. Érdekes, hogy pontosan ugyanez a közlés szerepel a következő helyeken is: Theatrum Europaeum I–XXI. Frankfurt am Main 1691. XII. 1050.; Mercurii Relation, oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen von unterschiedlichen Orthen. Littera II, Num 32. 10. Augusti. 1686.; *Cunnington, W. C.*: The Military Encampments of James II i. m. 6.

⁷⁴ The Royal Encampment of His Majesties Forces on Hounslow-Heath i. m. sine p.; *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 96.; Report on the Manuscripts of the Marquess of Downshire I–III. Ed. E. K. Purnell. London 1924. I. 95., 179.

⁷⁵ A kezdeti rossz időjárásról mások is beszámoltak: *Purnell, E. K.*: Report on the Manuscripts of the Marquess of Downshire i. m. I. 177., 179. – 1686. jún. 13. Rupert Browne és Owen Wynne levelei William Trumbull párizsi angol követnek. Az említett részlet a 177. oldalon olvasható.

elégedetten írta Orániai Vilmosnak, hogy az utóbbi pár napban jó idő volt, így a talaj felszáradt és készen áll a hadsereg fogadására.⁷⁶ Az eső és a rossz időjárás nemcsak a gyakorlatokat és a szemléket hiúsíthatta meg, hanem a katonák egészségére is hatással volt. Ezzel kapcsolatban június 4-én Jakab arról írt a holland stadtholdernek, hogy a katonák jó bőrben vannak és mindössze négyen haltak meg,⁷⁷ majd pár hét múlva, július 26-án megerősítette neki, hogy egy hónapja senki sem halt meg, és a tábori kórházban is nagyon kevesen vannak. Július utolsó és augusztus első napjaiban azonban ismét hideg és csapadékos idő érkezett. A nagy esőzések miatt 2-3 vértesezred kénytelen volt a környező településekre vonulni, a táborban pedig vízelvezető árkokat kellett ásni.⁷⁸ Újfent betegségek ütötték fel a fejüket, és a katonák közül néhányan életüket veszítették.⁷⁹ A rossz körülmények augusztus 15-16-án a tábor feloszlására készítették az uralkodót, pár nap múlva pedig az összes katona elhagyta Hounslow Heathet.⁸⁰

Az 1687. évi Hounslow Heath-i hadgyakorlatok: az angol hadsereg megostromolja Buda várát

Az 1687. évi táborozás volt mind közül a leggrandiózusabb. Narcissus Luttrell (1657–1732) angol történétíró, politikus és naplóiíró értesüléseit, miszerint a gyalogságnak 1687. június 17-én, míg a lovasságnak július 2-án nyílt meg a tábor,⁸¹ a hadügyi államtitkár által kiállított menetparancsok is alátámasztják.⁸² Az előző évhez hasonlóan legalább 10 000–11 000 katona volt jelen.⁸³ A menetparancsok közötti lehetséges átfedések miatt nem lehet megállapítani, hogy pontosan hány ágyú érkezett a táborba, azonban legalább 26 háromfontos és 6 mozsárágyú is jelen volt.⁸⁴ Ezenfelül a Tüzérségi Hivatalban kikísérletezett új ágyútalálmányokat is bevetettek, sajnos nem tudni, milyen sikerrel.⁸⁵ A tábori kórház, sörfőzde, pékség és más létesítmények továbbra is üzemeltek, de a király és a tisztek számára ezúttal

⁷⁶ TNA SP 8/3 Part 2., fol. 339r. – Whitehall, 1686. jún. 4. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak.

⁷⁷ TNA SP 8/4, fol. 2r. – Windsor, 1686. júl. 9. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak.

⁷⁸ TNA SP 8/4, fol. 4rv. – Windsor, 1686. júl. 26. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak.

⁷⁹ *Cunnington, W. C.*: The Military Encampments of James II i. m. 5.

⁸⁰ TNA ADM 77/3, sine fol. – London newsletter, 31st July 1686.; *Narcissus Luttrell*: A brief historical relation of state affairs from September 1678 to April 1714 I–VI. Oxford 1857. I. 383.; *Cunnington, W. C.*: The Military Encampments of James II i. m. 9.

⁸¹ *Luttrell, N.*: A brief historical relation i. m. I. 405.

⁸² TNA WO 5/2, fols. 178–181., 186–188., 191.; TNA WO 5/3, pp. 3–9., 11–15., 18–24. A menetparancsok alapján a gyalogság kisebb részének már június 12-re, de a döntő többségnek június 18-ra kellett a táborba érkeznie.

⁸³ *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 97.

⁸⁴ TNA WO 55/334, fols. 98v., 103v.; CSPD James II, Nr. 538. (<https://bit.ly/3gtlyTj>, letöltés 2022. jan. 25.)

⁸⁵ TNA WO 55/334, fol. 103v.

egy kápolnát is felépítettek, amely akkora volt, mint a londoni.⁸⁶ Természetesen felállították a királyi sátrat is,⁸⁷ amely valószínűleg ugyanaz a kényelmes török sátor lehetett, amelyet Jakab az előző években használt, vagy esetleg egy újabb, amelyet szintén Taaffe küldött ajándékba. A császári tábornoknak 1685 nyarán sikerült végre egy arab és három török lovat zsákmányul ejtenie, de egy újabb török sátrat és különféle fegyvereket is elküldött a hamburgi követen keresztül II. Jakabnak.⁸⁸ Emellett a király több tokaji borszállítmányt is kapott Magyarországról: 1686-ban Berwick kérésére Taaffe öt kisebb hordót küldött,⁸⁹ majd 1688-ban a bécsi angol követ, Carlingford (?–1690) indított útjára egy szállítmányt a királynak.⁹⁰

A hadgyakorlatok híre ezúttal is elért a tengeren túlra. Egy német nyelvű nyomtatott hírlevél arról számolt be, hogy július 8-án az uralkodó a táborban tartózkodott, amikor a Filips Norte-i (az olvasat bizonytalan) csatát mutatták be, július 10-én pedig Sedgemoor, azaz a Monmouth elleni győztes csata, a jövő héten pedig Buda elfoglalása lesz a terítéken, amikor is a mozsarakból bombákat és gránátokat lőnek majd.⁹¹ Egy másik német nyelvű nyomtatvány szerint 1687. augusztus 14-én általános szemlére került sor.⁹² Mindezt más forrásokkal nem tudjuk teljes mértékben alátámasztani, azonban július 10-én valóban sor kerülhetett a hadsereg teljes szemléjére, mivel arról Luttrell is beszámolt.⁹³ Ezenkívül tudható, hogy június 22. és 24. között általános hadgyakorlatokat szerveztek.⁹⁴ Június 22-én a király is jelen volt, majd az udvar és az összegyűltektől szórakoztatására ünnepélyes tűzijátékokat rendeztek.⁹⁵ A következő hírünk már magától Jakabtól származik, aki július 14-ei levelében arról írt Orániai Vilmosnak, hogy az időjárás nagyon meleg, és reméli, hogy így marad, mert az jól fog tenni a tábornak és az aratásnak.⁹⁶

Július második felében következett az 1687. évi hadgyakorlatok igazi különlegessége, amikor Buda visszafoglalásának a példáján keresztül az angol katonák

⁸⁶ Mercurii Relation, oder wochentliche Reichs Ordinari Zeitungen von unterschiedlichen Orthen. Littera Hh. Num 31. 2. Aug. 1687.

⁸⁷ BL Add MS 72595, fol. 114r. – London newsletter, 28th May 1687.

⁸⁸ BL Add MS 41824, fol. 274r. – Hamburg, 1685. aug. 3. Peter Wyche követjelentése Middletonnak; BL Add MS 41825, fol. 19v. – Hamburg, 1685. szept. 14. Peter Wyche követjelentése Middletonnak.

⁸⁹ BL Add MS 41826, fols. 91r., 112v. – Hamburg, 1687. ápr. 4. és máj. 16. Peter Wyche követjelentései Middletonnak.

⁹⁰ BL Add MS 41842, fol. 131r. – Bécs, 1688. szept. 9. Carlingford követjelentése Middletonnak.

⁹¹ Ordentliche wochentliche Post-Zeitungen dises 1687. Jahrs den 9. Augusti. Num. 32.

⁹² Ordentliche wochentliche Post-Zeitungen dises 1687. Jahrs den 2. Augusti. Num. 31.

⁹³ Luttrell, N.: A brief historical relation i. m. I. 408.

⁹⁴ TNA WO 51/35, fol. 53r.

⁹⁵ TNA WO 51/35, fol. 26v.

⁹⁶ TNA SP 8/4, fols. 63r., 64r. – Windsor, 1687. júl. 14. és aug. 1. II. Jakab levelei Orániai Vilmosnak.

több héten keresztül a modern várívás módszereit sajátították el.⁹⁷ Minderről már igen korán döntés született, mivel ezzel állhat kapcsolatban, hogy 1687 februárjára Holcroft Blood hadmérnök elkészítette a budai ostrom, valószínűleg Jacob Richards eredeti tervrajzának három másolatát,⁹⁸ amelyeknek nyáron Hounslow Heathen vehették hasznát. Magáról a hounslow-i mezőn földből felhúzott budai várról keveset tudni. A Dunát talán a közelben húzódó kicsinyke Crane folyó idézte meg, azonban nem lehet tudni, hogy a kiterjedt mezőségen pontosan hol építették fel az erődöt. A vár küllemére vonatkozólag az egyik legjobb forrásunk Willem van de Velde ceruzarajzai és a hozzájuk fűzött értelmező megjegyzései. Van de Veldt többek között II. Jakab pártfogolta, aki 1687-ben minden bizonnyal a király megbízásából tartózkodott a táborban. A hadgyakorlatokról készített rajzait még Hounslow Heathen bemutatta a királynak, ez igazolja pontosságukat és megbízhatóságukat.⁹⁹

A Hounslow Heathen megépített budai vár nem lehetett nagy kiterjedésű,¹⁰⁰ amelyről a különféle beszámolóknak és van de Velde rajzainak köszönhetően rendelkezünk ismeretekkel. A holland művész egyik rajza a vár belsejéről készült, megelevenítve a július 31-ei gyakorlatokat. Ezek szerint nemcsak a falakat és bástyákat (legalább kettőt) építették meg földből, amelyekre ágyúkat helyeztek, hanem előtte mély árkot húztak, de tisztán kivehetők a fedett út és az azt védő gyalogos katonák is. Tudva, hogy a hadgyakorlat Buda visszafoglalását volt hivatott megidézni, valamint, hogy az angol önkéntesek kizárólag az ostrom északi szakaszán voltak jelen, nagyon valószínű, hogy a budai vár északi, körülbelül a bécsi kapu és az esztergomi rondella közötti bástyáit és kurtináit igyekeztek földhányásokból megformálni. A bástyák közül az egyik különösen nagy volt, emiatt talán az esztergomi rondelláról lehet szó. Az ezredeikkel Hounslow Heathen több, Buda ostromát megjáró angol katonatiszt önkéntesnek is jelen kellett lennie, mint Oliver St George, Thomas Belasyse, Francis Negus vagy Powis márki fia William Herbert, akik minden bizonnyal segítették a megvalósítást. Ezt a célt

⁹⁷ A vár bevételének hírére 1686 őszén Nápolyban is eljátszották Buda ostromát, azonban az nem egy hadgyakorlat, hanem elsősorban egy népiünnepély képét öltötte magára. Lásd *Kelényi B. Ottó*: A török Buda a keresztény Nyugat közvéleményében. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 5. Szerk. Némethy Károly – Budó Juszti. Bp. 1936. 70.

⁹⁸ TNA WO 51/33, fol. 201r.

⁹⁹ Van de Velde rajzait a rotterdami Boijmans Van Beuningen múzeumban őrzik, és 1979-ben jó minőségű kiadás is készült róluk. Lásd *Robinson, M. S.*: The Willem van de Velde Drawings i. m.; A londoni National Army Museumban egy további van de Velde-rajz tekinthető meg, azonban nem tudni, hogy az az 1687. vagy az 1689. évi hadgyakorlatokról készült-e. Lásd <https://bit.ly/3nWEvIH>, letöltés 2021. aug. 25.

¹⁰⁰ Egy szemtanú a Kent megyei Sheerness tengerparti városka/falu nagyságával hasonlította össze, amit ma nehéz értelmezni. Emellett az is elképzelhető, hogy az ott létesített haditengerészeti bázisra utalt. *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 96.

szolgálhatták Holcroft Blood térképmásolatai, valamint Jacob Richards 1687-ben megjelent budai ostromnaplója is, amelyről nehéz elképzelni, hogy legalább néhányan ne olvasták volna a táborban.

A több hetes ostromgyakorlatokat követően július 31-én szervezték meg az általános rohamot,¹⁰¹ amelyen éles löszert valószínűleg nem, de annál több üres töltetet használhattak, mivel a holland rajzoló hatalmas füstfelhőket is megjelenített. Néhol láthatóak azonban a lövedékek röppályái, ami bonyolít a kérdésen. A megoldás az lehet, hogy éles löszert használatára kizárólag kiürített állások ellen került sor. A képek alapján a támadók előző hetekben kiépített sáncai, közelítő árcai, védett ütegállásai és talán a palisádjaik, azaz cölöpsoraik is beazonosíthatók, a várakon pedig galériát, tehát átjárót készítettek, de a roham során gyakorolták a védállások – talán a logement – kiépítését, valamint a fáradt csapatok friss egységekkel történő leváltását is. Az erőd sikeres elfoglalását követően július 31-én maga II. Jakab lépett a legyőzött vár területére, hogy megvizsgálja azt.¹⁰² A táborozás további részében azonban már nem került sor nagymérvű hadgyakorlatokra. A király augusztus 5-én még a sátrában ebédelt,¹⁰³ majd hat nappal később kiadták a táborbontásra vonatkozó parancsot, hogy augusztus 13-16. között minden ezred hagyja el a mezőt és vonuljon téli szállásra.¹⁰⁴

1687-ben a hadgyakorlatok egyik további eleme a pontonhíd építése volt, amelyhez a hajók július első felében futottak be a táborba.¹⁰⁵ Ezeket az angol Tüzérségi Hivatal még az előző években vásárolta külföldön, de 1687-ben hat új pontonhajó, valamint puskák és más hadianyagok is érkeztek az Egyesült Tartományokból.¹⁰⁶ A hajókat augusztus 14-én Barking Crooknál (nem tudni hol lehet), valószínűleg a Hounslow-hoz közel található Crane folyón állították fel.¹⁰⁷ A fennmaradt források alapján ez lehetett az első alkalom, hogy az angol hadsereg II. Jakab uralkodása alatt pontonhidat épített, amelyre ugyancsak külföldi példák alapján kerülhetett sor. Nincs rá bizonyíték, de a budai ostromgyakorlat miatt kézenfekvő a feltételezés: ezt is magyarországi tapasztalatok alapján valószínűsítették meg. Buda 1686. évi visszafoglalásakor mind a császári, mind pedig a bajor választó csapatai vertek ugyanis hidat a Dunán, amelyeket az angol önkénteseknek és hadmérnököknek lehetőségük volt szemügyre venni.

¹⁰¹ Luttrell szerint erre július 29-én került sor. Lásd *Luttrell, N.*: A brief historical relation i. m. I. 410.

¹⁰² *Robinson, M. S.*: The Willem van de Velde Drawings i. m. 78–79., 330–345.

¹⁰³ TNA SP 8/4, fol. 66r. – Windsor, 1687. aug. 5. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak.

¹⁰⁴ TNA WO 5/3, pp. 3–24.

¹⁰⁵ TNA WO 55/334, fol. 101v.

¹⁰⁶ TNA WO 47/15, fol. 87v.; TNA WO 51/34, fol. 136r.; A vásárlásról Albeville márkí (1626–1694) hágai angol követ is beszámolt: BL Add MS 41814, fol. 239v. – Hága, 1687. máj. 27. Albeville követjelentése Middletonnak.

¹⁰⁷ TNA WO 55/334, fol. 120r.

Az 1688. évi rövid táborozás

Az 1688. évi táborozás nagyon rövid ideig tartott, mivel azt a váltakozóan nagyon forró és viharos nyári időjárás, majd az ebből fakadó járványos megbetegedések gyakorlatilag ellehetetlenítették. A nehézségeket tovább súlyosbította, hogy az illetékes hatóságok a katonák ellátását sem tudták olyan jól megszervezni, mint az előző években.¹⁰⁸ A katonai tábor a szokásosnál eleve jóval később nyílt meg, mivel csak július első hetében kellett a csapatoknak megérkezniük,¹⁰⁹ a tábort pedig augusztus 18. és 20. között ürítették ki.¹¹⁰ Az előzetes tervek alapján körülbelül 10 000 katona lehetett jelen,¹¹¹ azonban az 1685. évihez hasonlóan alig tudni valamit az eseményekről, amelyeket a holland katonai fenyegetés is beárnyékol. Valószínűleg az egyre fokozódó angol–holland feszültségek miatt sem számolt be II. Jakab olyan részletesen és lelkesedéssel az 1688. évi tábori eseményekről, mint korábban. Az uralkodó egyszerűen a londoni holland követ jelentéseire utalta Vilmost, ha a részletekre lenne kíváncsi.¹¹²

Tüzérségi lögyakorlatok Blackheathen

A Hounslow Heath-i nagy nyári hadgyakorlatok mellett Blackheathen és Woolwichben további tüzérségi lögyakorlatokat szerveztek, amelyeken különféle új, frissen kiöntött ágyúkat, mozsarakat és tölteteket próbáltak ki.¹¹³ A kísérleteken ugyan II. Jakab rendszeresen részt vett,¹¹⁴ mégsem ismert az események pontos menetrendje. Az új tervezésű robbanó gránátok és lövedékek gyakran rosszul sikerültek, a lövedékek kettéhasadtak vagy egyszerűen nem érték el a várt hatást. Máskor a tüzekek maradtak végtagok nélkül,¹¹⁵ mint ahogyan a spanyol tűzmester egyik 1686. évi bécsi kísérlete során, amelyről Jacob Richards is beszámolt a londoni udvarnak.¹¹⁶ 1688-ban pedig Thomas Lane, a bécsi angol követ titkára ajánlott a londoni udvar figyelmébe egy tehetséges dán hadmérnököt és

¹⁰⁸ *Childs, J.*: The Army, James II i. m. 98.

¹⁰⁹ TNA WO 5/3, pp. 146–161.

¹¹⁰ TNA WO 5/3, pp. 173–185., 188. Ezt az adatot közli Luttrell is. Lásd *Luttrell, N.*: A brief historical relation i. m. I. 454.

¹¹¹ TNA WO 55/335, fol. 31r.; TNA WO 55/335, fols. 40v–41r.

¹¹² TNA SP 8/4, fol. 98r. – St James' palace, 1688. júl. 23. II. Jakab levele Orániai Vilmosnak.

¹¹³ BL Add MS 72596, fol. 20v.; TNA WO 47/15, fols. 76v., 149v.; TNA WO 51/33, fols. 187., 206r.; TNA WO 51/33, fol. 210v.; TNA WO 51/34, fols. 107r., 167r.

¹¹⁴ TNA WO 47/15, fol. 121v.; TNA WO 51/33, fols. 206r., 210v.; TNA WO 51/34, fols. 94r., 167r.

¹¹⁵ TNA WO 47/15, fols. 121v., 149v.; TNA WO 55/335, fol. 59r.; TNA WO 51/33, fol. 210v.

¹¹⁶ BL Stowe MS 447, fol. 9v.; BL Add MS 41842, fol. 1r. – Bécs, 1686. ápr. 25. Jacob Richards levele Hugo Hughes-nak, a regensburgi angol követ személyi titkárának.

vegyészt, aki robbanó anyagokkal foglalkozott, tudván, hogy erre a Whitehallban fel fognak figyelni.¹¹⁷

Tudjuk, hogy 1686 november-decemberében Blackheathen aknarobbantásokkal kísérleteztek,¹¹⁸ az egyik legnagyobb bemutatóra azonban 1687 májusában a nagy nyári hadgyakorlatokat megelőzően került sor, amikor ugyanitt aknákat robbantottak, mozsarakból bombákat lőttek ki és mesterséges tüzek gyújtásával kísérleteztek. Az eseményről Dominik Andreas von Kaunitz gróf és egy londoni hírlevél is részletesen beszámolt. Ezek szerint II. Jakab személyesen osztott parancsokat az aknászoknak, valamint ellenőrizte a mozsarak dőlésszögét. Ezt követően egy emelvényen foglalt helyet, majd jelt adott a két kilométer távolságban elhelyezett aknák felrobbantására. Az első töltet, amelyben 11 hordó lőport helyeztek el, a beszámolók szerint „csodálatosan” sikerült és 9 méter átmérőjű krátert hagyott maga után. A következő 8 lőporoshordó is bevált. Ezt követően a 8 mozsárágyún volt a sor, amelyek két sortüzet adtak le, és 250, valamint 300 fontos lövedékeket lőttek ki. Ezek már nem érték el a várt hatást, mivel két töltet a levegőben felrobbant a röppályájuk egyharmadának a megtételét követően, néhány lövés pedig túl rövid lett és célt tévesztett. Ezután mesterséges tüzet gyújtottak, amely legalább fél óráig égett. Végezetül pedig különféle bombákkal kísérleteztek, köztük egy kézigránáttal, amelyet egy újfajta „eszközből” lőttek ki jó eredménnyel, ezért azt késznek és használhatónak minősítették. Még ugyan ezen a napon Jakab továbbutazott Woolwichbe, ahol egy új mozsarat és egy hajók elpusztítására alkalmas tűzgolyót mutattak be neki.¹¹⁹

Az írországi hadgyakorlatok Carragh mezején

Nemcsak Angliában, hanem Írországbban is zajlottak katonai táborozások. A II. Jakab uralma alatt Írországbban véghezvitt átalakítások következtében az ír hadsereg hadrafoghatósága és minősége jelentősen romlott, mivel a többségükben tapasztalt protestáns tisztek és katonák helyére kiképzetlen és fegyelmezetlen újoncok kerültek. Már 1686-ban felmerült egy hadgyakorlat megtartásának a lehetősége. 1686-ban Mountjoy vikomt magyarországi utazását sokan pontosan amiatt ellenezték, mivel a Tüzérségi Hivatal parancsnokának illik részt vennie a többhetes

¹¹⁷ BL Add MS 41842, fols. 80–82. – Bécs, 1688. máj. 13. Thomas Lane követi titkár diplomáciai jelentése Middletonnak, amelyet Carlingford parancsára írt és küldött el.

¹¹⁸ TNA WO 51/33, fol. 189.

¹¹⁹ BL Add MS 72595, fol. 109rv. – London newsletter, 3rd May 1687.; ÖStA HHStA, Großbritannien, Diplomatische Korrespondenz Kt. 23, fols. 12v–13r. – London, 1687. máj. 9. Kaunitz követjelentése.

eseményen.¹²⁰ Végül ebben az évben nem szervezték meg a táborn, ¹²¹ így Mountjoy rosszallások nélkül utazhatott el Magyarországra. 1687-ben azonban a Dublintól körülbelül 50 kilométerre nyugatra található carraghi mezőkön (Caragh, Curragh) már táborn ütött a 8000–9000 főt számláló ír királyi hadsereg. Hounslow Heathhez hasonlóan Carragh is régi gyülekezési helyszínnek számított,¹²² igaz, 1660, tehát a Stuart-restauráció óta ez volt itt az első táborozás.¹²³ 1687-ben az angliai hadgyakorlatokkal nagyjából egyidőben, a carraghi mezőkön szintén felépítették Buda várát és több hétig tartó módszeres ostrom keretében bevették azt. Mindemögött valószínűleg koordinált szándék húzódott meg, és nem véletlen egybeesésről van szó. A hadgyakorlatok egyik résztvevője arról is beszámolt, hogy Buda ostromán kívül sok más gyakorlatra („feat of arms”) is sor került.¹²⁴ A carraghi táborn 1687 augusztusában oszlatták fel.¹²⁵ Ennél több sajnos nem tudható róla.

1688-ban az ír hadsereg visszatért Carragh mezeire, ezenkívül azonban semmit sem tudni a táborni eseményekről, a várható holland támadás miatt pedig idejekorán feloszlatták azt, és néhány ezredet Angliába vezényeltek.¹²⁶ A carraghi hadgyakorlatok megszervezésében és lebonyolításában tüzérségi tábornokként Mountjoynak is kiemelkedő szerepet kellett játszania. Különösképp érvényes ez az 1687. évre, amikor az írországi önkéntesek Buda alatt megszerzett ismereteit és tapasztalatait felhasználva igyekezhetek átadni az ír hadseregnek a modern ostromtechnika fortélyait. Mountjoynak kétségkívül részt kellett vennie a carraghi táborozásokban, amelyhez jó viszonyítási alapul szolgál, hogy Hounslow Heathen az angol Hadmérnöki Hivatal parancsnoka Lord Dartmouth bizonyítottan jelen volt.¹²⁷

Összegzés

A rossz forrásadottságok miatt, amelyeket az angliai és írországi történészek sem tudtak leküzdeni, nem lehet napról napra feltérképezni sem a Hounslow Heath-i, sem a carraghi eseményeket, annak ellenére sem, hogy azokat mindvégig jelentős

¹²⁰ The Correspondence of Henry Hyde, Earl of Clarendon and of his Brother Laurence Hyde, Earl of Rochester I–II. Ed. Samuel Weller Singer. London 1828. I. 319. – Dublin, 1686. ápr. 6. Clarendon earl (1638–1709) írországi királyi megbízott levele testvérének, Rochester earljének (1642–1711), az angol kincstárnoknak.

¹²¹ Singer, W. S.: The Correspondence of Henry Hyde i. m. I. 348. – Dublin, 1686. ápr. 27. Clarendon levele Rochesternek.

¹²² Clifford, W.: History of the British Standing Army i. m. 474., 526.

¹²³ Childs, J.: The Army, James II i. m. 78.

¹²⁴ National Library of Ireland (a továbbiakban: NLI) MS 4166, p. 2.

¹²⁵ BL Add MS 72595, fol. 147v. – London newsletter, 18th August 1687.

¹²⁶ NLI MS 4166, p. 3.; Richard Bagwell: Ireland Under the Stuarts and During the Interregnum I–III. London 1916. III. 180.

¹²⁷ Robinson, M. S.: The Willem van de Velde Drawings i. m. 78–79., 330–345.

figyelem övezte mind a lakosság, mind pedig az udvar részéről. Gyakran a tábor nyitó és záró napját illetőleg sincs egyezés a különböző források és szakirodalmi adatok között. Buda visszafoglalásának 1687. évi hadgyakorlatától eltekintve nehéz vagy egyenesen lehetetlen bebizonyítani, hogy a különféle tábori eseményeket, legyen szó akár a legapróbb részletről, mint például a sáttortábor felállításának a mikéntjéről vagy az aknarobbantásokról, valóban magyarországi tapasztalatok ihlették vagy sem. Az 1686. évi csatározások során az angol hadsereg csatarendje nagyban hasonlított a császáriak táti csatában (1685. augusztus 16.) alkalmazott hadrendjére, amelynek során az ezredek közé tüzéséget állítottak fel, a gyalogságot és a lovasságot pedig vegyesen egymást váltva, és ugyan John Talbot angol százados kézbesített levelei alapján tudjuk, hogy erről Middleton és II. Jakab is értesültek,¹²⁸ mégsem állíthatjuk minden kétséget kizáróan, hogy 1686-ban Hounslow Heathen az angol hadsereg a császári csatarendet próbálta ki és gyakorolta be. Az 1687. évi hadgyakorlatok azonban egyértelműen bizonyítják, hogy II. Jakab és az angol kormányzati körök alaposan megvizsgálták a magyarországi hadszíntér eseményeit, amelyekből levonták a megfelelő következtetéseket az angol hadsereg minőségi fejlesztése céljából. Ezt támasztja alá az is, hogy a hadgyakorlatok teljesen a magyarországi hadszíntér szellemében zajlottak. Amellett, hogy a háború eseményeit rekonstruálták, II. Jakab egy Magyarországon szákmányolt török sáttort állíttatott fel magának, az itt elfogyasztott étek mellől pedig valószínűleg nem hiányzott a tokaji bor sem.

A whig ellenzék és a királyi udvar is törekedett propagandisztikus célokra felhasználni a hadgyakorlatokat, amelyeket például a holland pamfletírók lekicsinylően „pillangóvadászatnak” csúfoltak.¹²⁹ A kiadott nyomtatványok közül kettő érdekes számunkra a magyarországi vonatkozások miatt. 1685-ben Londonban dicsőítő zenés költemény jelent meg a gyakorlatokon részt vevő katonákról és a győztes királyról, aki épp nemrég verte le Monmouth lázadását. A költemény második fele, mintegy összekapcsolva a két eseményt, párhuzamot vonva a whig lázadók és a törökök vereségei között, az érsekújvári és a táti győzelmeknek állított emléket.¹³⁰ John Evelyn (1620–1706), a híres angol polihisztor és neves naplóíró személyes iratai között egy további, beazonosítatlan szerzőtől származó, a történettudomány előtt eddig ismeretlen, kéziratos vers is fellelhető, amely ugyancsak a hadgyakorlatokkal szembeni kezdeti ellenszenvet és rosszallást igyekezett

¹²⁸ BL Add MS 41817, fols. 257–258.; BL Add MS 41840, fols. 114–116.

¹²⁹ Manning, R. B.: *An Apprenticeship in Arms* i. m. 347.; Childs, J.: *The Army*, James II i. m. 40.

¹³⁰ A Song Upon the Randizvous on Hounsley-Heath: With a Paralel of the Destruction of our English Turks in the West, and the Mahomitans in Hungary: How the Christian army, Composd of Forty Thousand Men, Took New-Hassel, Relieved Gran, Defeated the Turks Army of Sixty Thousand Men in Two Days Time. London 1685.

eloszlatni, az egyik vezérfonala pedig a Buda visszavívásából kinyerhető katonai tapasztalatok hasznosítása volt, így kitűnő bizonyítéka a török elleni magyarországi háború angliai beágyazottságának:

„Our Monarch by more gentle rules,
Has proved the ancients hot-brained fools,
He only studies and contrives
Not to destroy but save men's lives;
Showed all the military skill,
Without committing ought that's ill.
He'll teach his men in warlike sport,
How to defend or storm a fort,
And in heroic interlude,
Will art the dreadful siege of Bude:
Here Lorrain stormed, the Vizier dies,
And Brandenburg routes the supplies,
Bavaria there blowed up their train,
And all the Turks are took or slain.
All this performed with no more harm
Than loss of simple gunner's arm;
And surely it is a greater good
to teach men war then shed their blood.”¹³¹

A II. Jakab által felállított, kiképzett és felszerelt hadsereg gyakorlati próbájára végül nem került sor. 1688-ban a holland támadást követően a király menekülni kényszerült az országból, az angol hadsereget pedig az elkövetkező években Orániai Vilmos és Marlborough herceg (1650–1722) vezénylete alatt vetették be a franciák ellen (1688–1697, 1701–1713). Ugyan II. Károly volt az, aki az állandó hadsereget életre hívta, Orániai Vilmos pedig, aki a franciák ellen győzelemre vezette, II. Jakabnak is köszönhető, hogy a 17. század végére az angol hadsereg valós katonai tényezővé válhatott Európá hadszínterein, amelyben a magyar hadszíntér is szerepet játszott.

¹³¹ BL Add MS 78359, fols. 37–38. A költemény szó szerinti fordítása: „Uralkodónk jóságos rendeleteivel / bizonyította őseink forrófejű bolondságát. / Hisz ő csak vizsgálódik és tervez / Nem ártani, hanem hogy életeket mentsen; / Tanúságát adta katonai rátermettségének, / Nem elkövetve azt, mi rossz. / Tanítja katonáit harcias tettekre / várat ostromolni és védeni / És eközben dicső módra / Eljártssa Buda szörnyű ostromát: / Itt Lotaringiai [Károly] támadott, a vezír meghal / a brandenburgi a portyázókat ugrasztja szét / a bajor a trént robbantja fel, / És minden török leölve vagy láncra fűzve. / Mindezt [a hadgyakorlatokat] olyan olcsón / Egy tűzér karja vészett csak; / És bizonyosan hasznosabb / A katonákat háborúra tanítani, mintsem a vérüket ontani.”

THE ENGLISH ARMY BESIEGES THE CASTLE OF BUDA

The Military Encampments of Hounslow Heath during the Reign of James II (1685–1688)

by Tibor Tóth

SUMMARY

During the reign of James II (1685–1688) the English government circles paid special attention to the Hungarian theatre of war against the Ottomans. Every year English, Scottish and Irish army officers and engineers travelled to the battlefields in Hungary in order to accumulate and gather military experience and skills. Such trips were supported by James II himself, who wanted to strengthen the English, Irish, and Scottish armies. Each summer, military exercises were held at Hounslow Heath in order to pass on the expertise brought home by the volunteers to the entire army. One of the most important military encampments took place in 1687, when a replica of the fortress of Buda was erected and the English army learned and practiced modern siege techniques by recreating the siege of 1686.

SZÓBELI KIRÁLYSÉRTÉSI ÜGYEK A DUALIZMUS IDEJÉN (1891–1913)

A lojalitás vizsgálatának keretei

Az Osztrák–Magyar Monarchia az egyidejű, sokrétű lojalítások és identitások izgalmas vizsgálódási terepét jelenti, ám e kötődéseket – éppen párhuzamosságuk miatt – nehéz feltérképezni. Az identitás és a lojalitás az egyén – például etnikai vagy politikai – közösségekhez való kötődésének két eltérő megnyilvánulási formáját jelentik: azonosulást vagy hűséget.¹ Csakhogy az identitás túlzottan komplex fogalma² helyett a történeti kutatások újabban inkább a lojalításra fókuszálnak a kollektív tudatformák megismerésében. E fogalmi kereten belül például a szereplők cselekvőképessége is vizsgálható: az egyén visszavonhatja vagy akár újragondolhatja, ártértekelheti lojalítását, amely egyúttal aktív és passzív jellegű hűség is lehet.³ Mindez pedig előrevetíti, hogy – az identitással szemben – a lojalitás(ok) ki- és átalakulásában hangsúlyos szerepet játszik az időbeliség és az adott egyéni élethelyzet. E kötődés szituációfüggő jellege, illetve korlátozottabb időbelisége jól érzékelhető például a függetlenségi ellenzéknek az uralkodóhoz fűződő viszonyában az 1890-es évektől, kiváltképpen az 1905–1906-os események kontextusában, amikor az ellenzék a súlyos politikai válságot követően az uralkodónak hivatalos és személyes esküt fogadva alakított kormányt, s ennek tagja volt például az igazságügy-miniszteri széket elfoglaló, függetlenségi párti Polónyi Géza, aki ellen korábban eljárás indult királysértés miatt.⁴

A lojalitás-fogalom használatának további előnye, hogy lehetőséget nyújt a társadalmi kapcsolatok különböző szintjeinek, horizontális (nemzetekhez, felekezetekhez, társadalmi csoportokhoz, közösségekhez kapcsolódó) és vertikális

¹ Egyes vélekedések szerint a lojalítások az egyéni vagy kollektív identitások kifejeződését segítik. *James Connor: The Sociology of Loyalty.* Canberra 2007. 47–51., 130–133. Az identitás és a lojalitás fogalmának használatáról lásd *Kovács András: Identitások és lojalítások.* In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések.* Szerk. Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László. Bp. 2005. 67–72.; *Szarka László: Identitás és lojalitás nemzetállami konfliktushelyzetei.* Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztikötődések erősödése? In: *Etnikai identitás, politikai lojalitás i. m.* 93–122.

² Az identitás összetett fogalmának kritikáját lásd *Rogers Brubaker – Fred Cooper: Beyond "Identity".* Theory and Society (2000) 1. sz. 1–47.

³ *Jana Osterkamp – Martin Schulze Wessel: Exploring Loyalty.* In: *Exploring Loyalty.* Eds. Jana Osterkamp – Martin Schulze Wessel. Göttingen 2017.

⁴ Polónyi ellen a Saskörben 1906. február 24-én elmondott ünnepi beszéde miatt indult bűnvádi eljárás. Egyetértés, 1906. február 25. 3.; február 26. 1.; március 1. 2.

(azaz hierarchikus) viszonyainak vizsgálatára, így például az uralkodó-alattvaló jellegű kötődéseket is tanulmányozhatjuk.⁵

A történeti lojalitáskutatók döntő hatással bírt az a nézet, hogy az egyének és csoportok különféle lojalitásai gyakran egymással konfliktusos és versengő viszonyban állnak, illetve e kötődések bizonyos kihívások következtében hierarchiába rendeződhetnek.⁶ Ezek a tulajdonságok a nemzet és az állam iránti lojalitás összeütközéseiben ragadhatóak meg a legszemléletesebben: például a vizsgált korszakban, a Magyarországon zajló nemzeti integráció során a magyar államhoz való hűség elvárásként fogalmazódott meg a nemzetiségi csoportokkal szemben, ami konfliktusos helyzetet teremtett.⁷ A nemzetközi szakirodalom másik fontos kutatási területét e tekintetben a dinasztikus hűség aspektusainak feltárása jelenti. E munkák rámutatnak arra, hogy a Lajtán túl a dinasztia iránti lojalitás és a nemzeti érzés nem zárta ki egymást, sőt az uralkodó iránti hűség a nacionalista versengés részévé is válhatott.⁸ Ahogyan azonban arra Tara Zahra – aki a lojalitás fogalom analitikus használatának problematikáját a nemzeti közömbösség irányából közelítette meg – felhívta a figyelmet: e lojalitáshierarchiakat óvatossággal kell kezelni.⁹

Mivel az egyének és közösségek lojalítására vonatkozó elvárások válsághelyzetekben válnak leginkább érzékelhetővé, a kutatók tekintete is elsősorban ezekre a periódusokra szegeződött. Az első világháború éveire fókuszáló tanulmányok érzéketlenül mutatják be a lojalitás megváltozott értelmezési keretét. Egyrészt e kiélezett helyzetben a lojalitás ellentétpárját általánosan az árulás jelentette, ezért a hűség kimutatása vagy éppen elrejtése hangsúlyosabbá vált mind a nyilvános diskurzusban, mind a társadalomban.¹⁰ Az állam egyik fő feladatává – az ellenségképzés mellett – a fenyegetések elhárítása vált, így az állampolgárok feletti ellenőrzés is fokozottabban érződött. Az átalakuló normák érvényesüléséhez

⁵ Osterkamp, J. – Schulze Wessel, M.: Exploring Loyalty i. m. 7.

⁶ E tézist részletesen James Connor, ausztrál szociológus fogalmazta meg. Connor, J.: The Sociology of Loyalty i. m. 47–51., 130–133.

⁷ Lásd például e követelmény jelentkezését az állampolgárság korabeli értelmezése kapcsán: Crina Capote – Vasile Vese: Citizenship, Loyalty and National Identity in Austria-Hungary: the Romanian Case (1848–1918). In: Citizenship in Historical Perspective. Eds. Steven G. Ellis – Guðmundur Hálfðanarson – Ann Katherine Isaacs. Pisa 2006. 127–139.

⁸ Laurence Cole – Daniel L. Unowsky: Introduction. Imperial Loyalty and Popular Allegiances in the Late Habsburg Monarchy. In: The Limits of Loyalty. Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg Monarchy. Eds. Laurence Cole – Daniel L. Unowsky. New York–Oxford 2007. 1–10.

⁹ Tara Zahra: Képzelt nemközösségek. A nemzeti közömbösség mint elemzési kategória. Regio (2017) 2. sz. 30.

¹⁰ Mark Cornwall: Traitors and the meaning of treason in Austria-Hungary's Great War. Transactions of the Royal Historical Society (Sixth Series) (2015) 25. sz. 113–134.

pedig maguk az állampolgárok is alkalmazkodhattak, például a feljelentéseikkel.¹¹ Másrészt a háborúval járó társadalmi és gazdasági válság következtében egyre több bírálat érte az államot és annak képviselőit (kormány, hatóságok): minél érzékelhetőbben avatkoztak be a lakosság életébe, annál inkább azonosították őket a nehézségekkel, vagyis az állampolgári bizalom ezen intézmények irányában rendkívül megingott, ami egyaránt befolyásolhatta az állam és az uralkodó iránti lojalitást.¹² Ettől függetlenül a lojalitás történeti vizsgálata manapság már a békésebb időszakokra is kiterjedt.

Mindezek mellett azt is meg kell jegyeznünk, hogy a lojalitás többszereplős folyamat, amelyben vizsgálhatjuk a normatív elvárások megfogalmazóit, illetve az egyének és közösségek lojalitásának „validálásában” résztvevőket is.¹³ Így a lojalitáskutatások figyelme olyan intézményekre is összpontosulhat, mint például az iskola és a hadsereg, amelyek az állam vagy az uralkodó iránti lojalitás kialakításában fontos szerepet töltenek be.¹⁴

A fentiekből is kitűnik, hogy a lojalitás-kutatások egyik kiemelkedő területét az uralkodó iránti lojalitás kérdésköre jelenti. E probléma magyar vonatkozását Hanák Péter elemezte úttörő munkájában, amely az 1898-as év két eseményét, az áprilisi törvények szentesítésének nemzeti ünneppé emelését és a császári jubileumot állította párhuzamba. Ám e tanulmány inkább a politikai elit elköteleződéseire világít rá, a társadalomban jelenlévő királyhűségről és az azzal versengő lojalitásokról kevesebbet tudunk. Hanák is csupán egy megjegyzés erejéig foglalkozott a kérdéssel, és azt állapította meg, hogy az alattvalói hűség valóban érzékelhető volt a Monarchia középrétégében és a parasztságnál. Ezt a király iránti hagyományos tiszteletet pedig a mindennapok viszonylagos jóléte és biztonságérzete tovább erősítette.¹⁵

Gerő András az uralkodóról készült biográfiájában nemcsak a közbeszédben jelenlévő királyhűsége vonatkozóan tett megállapításokat, hanem a társadalom szélesebb körére, elsősorban a magyar parasztságra is kitékintett. Úgy látta, hogy a parasztság hagyományos királyhűsége, amelyben az uralkodó az urakkal szembeni védelmezőként jelent meg, a dualizmus időszakában nem épült le teljesen, azonban részben Kossuth Lajos kultusza vette át a helyét, és hiányzott a Ferenc

¹¹ *Egry Gábor*: Háborús nacionalizmusok, versengő imperializmusok. In: 1916 a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp. 2017. 49–62. A feljelentések vizsgálatához osztrák vonatkozásban lásd *Tamara Scheer*: Denunciation and the decline of the Habsburg home front during the First World War. *European Review of History – Revue européenne d'histoire* (2017) 2. sz. 214–218

¹² *Bihari Péter*: 1914 – A nagy háború száz éve. Bp. 2014. 378–379.

¹³ *Kovács A.*: Identitások és lojalitások i. m.

¹⁴ *Osterkamp, J.* – *Schulze Wessel, M.*: Exploring Loyalty i. m.

¹⁵ *Hanák Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Üő: A Kert és a Műhely*. Bp. 1988. 112–129.

Józseffel kapcsolatos pozitív folklór.¹⁶ Ezzel szemben Landgraf Ildikó a néprajzi gyűjtéseken alapuló kutatásával azt bizonyította, hogy a népi Ferenc József-kép rendelkezett pozitív vonatkozásokkal is, amely átalakulás az uralkodó kedvező imázsának mesterséges fenntartásából fakadt.¹⁷

Tanulmányomban a társadalom szélesebb rétegeinek uralkodóhoz fűződő attitűdjére összpontosítok, a forrásadottságok hiányossága miatt leginkább a király tiszteletével kapcsolatos normaszegésekre. Az úgynevezett Csemegi-kódexben¹⁸ szankcionált királysértések tanulmányozásával arra keresem a választ, hogy mit árulnak el az esetek a királyhűséggel kapcsolatos konfliktusokról és elvárásokról. Végül pedig: miképpen szűrődhetett be a hétköznapiakba a nagypolitika, ebben az esetben az uralkodó személyét illetően?

Fontos szót ejtenünk a dolgozat időbeli kereteiről is. A kezdőpontot a vizsgálat forrásbázisa indokolja: jórészt az ítélőtáblák fennmaradt anyagaira támaszkodtam, ezek 1891-ben kezdték meg működésüket. A munka 1913-as lezárását pedig azzal magyarázhatjuk, hogy a háború következtében – a fentebb említett módon – átalakult a lojalitás értelmezési kerete. Egyúttal arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a vizsgált időszak korántsem tekinthető teljesen nyugalmi periódusnak, hiszen az 1890-es évektől kezdődő időszakot politikai válsághelyzetek sorozata jellemezte. Ez pedig éreztette hatását a politikai bűncselekmények számának emelkedésében is. A királysértési ügyek számáról ugyan nem szólnak a korabeli statisztikák, de az élelőszóban elkövetett sértések miatt elítéltek száma a korszakban emelkedő tendenciát mutatott: három évtized alatt megnégyszereződött. Az elítéltek száma az 1880-as évtizedben összesen 102 fő, az 1890-es években 204, az 1900-as években 415, 1910 és 1914 között 376 volt.¹⁹ A legalacsonyabb szám 1880-ban 5, a legmagasabb 1914-ben 212 elítélt volt, ez utóbbi háttérben a világháború kitörése állt. Ugyanakkor e számok jelentősen eltérnek az osztrák adatoktól, ott 1867 és 1913 között évente nagyjából 200 és 350 között mozgott az elítéltek száma, ami jóval magasabb érték, mint az itthoni.²⁰

¹⁶ *Gerő András*: Ferenc József a magyarok királya. Bp. 1988. 196–207.

¹⁷ *Landgraf Ildikó*: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban. In: *Mindenes gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp. 2005. 127–140.; *Uő*: „Király, pásztor és nyáj egy legyen!” Az uralkodócsalád reprezentációja az 1867–1918 közötti magyar populáris olvasmányokban és hatásuk a szóbeli hagyományokra. In: „A királyhűség jól bevált útján...”. Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk. Glässer Norbert – Zima András. Szeged 2016. 23–36.

¹⁸ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. Az első magyarországi büntetőjogi szabályozás (büntetőtörvénykönyv). Elnevezését alkotója, Csemegi Károly büntetőjogász után kapta.

¹⁹ Magyar Statisztikai Évkönyv 1880–1889. 12–19. évf. Bp. 1883–1891.; Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. 1893–1914. I–XXII. évf. Bp. 1894–1916.

²⁰ *Philip Czech*: Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube. Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph. Wien–Köln–Weimar 2010. 262.

A királysértések vizsgálatával tehát egy – ez esetben kriminalizált – csoport szintjén rámutathatunk a dualizmus kori társadalom politikai kultúrájának egyik szegmensére, az uralkodóval kapcsolatos politikai attitűdökre. Mindehhez azonban a konkrét ügyek elemzése mellett szükséges a vizsgált csoport társadalmi összetételének, illetve a politikai műveltség és tájékozódás kereteinek feltérképezése is.

A normatív szabályozás

Az elemzés jogi kereteinek ismertetése előtt fontos elhatárolnunk a királysértést a hasonló, de súlyosabb politikai bűncselekményektől, hiszen a középkortól kezdődően a felségsértés és a hűtlenség esetei összekapcsolódtak egy-egy bűncselekményben. E tekintetben a Deák Ferenc és Szalay László nevéhez fűződő, 1843. évi büntetőkódex-javaslat hozott volna változást, amely megkülönböztette volna a hűtlenséget a felségsértéstől. Utóbbin az uralkodó meggyilkolását, a vele szembeni tetteles erőszakot, személyes szabadságtól való megfosztását és az alkotmány erőszakos megtámadását értette. Egy másik aspektusból is úttörőnek tekinthető a munka: a felségsértés kategóriájából kivált a király szóbeli bántalmazása (például sértő kifejezésekkel).²¹ Ez a rendelkezés lényegében megelőlegezte a későbbi, a Csemegi-kódexben meghatározott királysértés bűncselekményét. Az 1878. évi V. törvénycikk megkülönböztette tehát a királysértést és a hűtlenséget – ez utóbbi alá lényegében a hazaárulásnak tekintett cselekedetek, például a kémkedés tartoztak – a felségsértéstől, amely nemcsak az uralkodó ellen irányulhatott, hanem az állam és az alkotmány ellen is. A két bűncselekmény közötti alapvető különbségként kiemelhetjük, hogy míg a királysértés verbális sérelmet takar, a felségsértést – az uralkodó vonatkozásában – a király meggyilkolásával, a testi épségének és a személyes szabadságának megsértésével lehetett elkövetni.

A királysértést és az uralkodóház tagjainak megsértését a 1878. évi V. törvénycikk, a Csemegi-kódex 140–141. §-a szabályozta. E bűncselekményeket nyomtatvány útján és élőszóban is el lehetett követni. E tanulmány középpontjában az utóbbiak vizsgálata áll. A király szóbeli megsértésének vétségét két évig terjedő fogházzal és hivatalvesztéssel büntette a 140. §. Az uralkodóház más tagjai esetében is megfogalmazott büntetést: élőszóban elhangzott sértésért egy évig terjed(het)ő fogházzal, a sajtóban megjelenő vétségért pedig két évig terjedő álmofogházzal büntették az elkövetőt.²² A királyi ház tagjait érintő paragrafusok

²¹ *Angyal Pál*: Felségsértés, királysértés, hűtlenség, lázadás, hatóságok büntetőjogi védelme. Bp. 1930. 10.; *Barna Attila*: Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon: különös tekintettel a büntettekről és vétségekről szóló 1878. évi 5. törvénycikk előzményeire és megalkotására. Győr 2015. 118–158.

²² 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről.

konkrétan a következő személyeket védték: a királynét, az elhalt király özvegyét, a trónöröklési törvények értelmében egyenrangú és törvényes házasságból született magyar királyi örökös hercegeket és osztrák főhercegeket, valamint feleségeiket, illetve az említett származással rendelkező királyi hercegnőket és osztrák főhercegnőket, amíg házasságukkal ki nem léptek a családból.²³

Ugyan a paragrafusból nem derül ki pontosan, de a törvény indoklása megadta, hogy a királysértés tényállása a király iránti köteles tisztelet megsértésében áll, ám e sértés jellegét, tartalmát nem írták körül arra hivatkozva, hogy az a kijelentés vagy képes ábrázolás kontextusától függ. Ilyen értelemben tehát a bíróra hárult a feladat, hogy megítélje minden egyes esetben a sértés meglétét vagy hiányát. Annyit azonban sugallt az indoklás: nem szükséges, hogy a vétség rágalmazást vagy becsületsértést képezzen.²⁴ A Kúria későbbi határozataiból derül ki azután, hogy a bírói gyakorlat miképpen működött. Az egyik ilyen döntés során megállapították például, hogy a királysértés abban tér el a becsületsértéstől, hogy a király tisztelete felette áll a közönséges, egymás iránti kölcsönös megbecsülésnek.²⁵ Emellett a büntetendő cselekmény néhány további jellemzőjét is pontosították. A sértésnek nem kellett szándékosnak vagy gyalázó jellegűnek lennie, a király iránti köteles tisztelet csökkenésének bármilyen formáját büntetendőnek ítélték.²⁶ Így például olyan jelképes magatartásokban is megmutatkozhatott a sértés, mint a nemzeti zászlók kitételének megtagadása a király koronázásának évfordulóján.²⁷

Az 1910-es évek köztársasági mozgalmának hatására 1913-ban újabb törvény (1913. évi XXXIV. törvénycikk) született, amely egyfelől pontosította a királysértés mibenlétét, szigorította annak szankcionálását, és a sajtó útján elkövetett eseteit kivonta az esküdszék hatásköréből, másfelől büntette a királyság intézményének megszüntetésére irányuló mozgalom szervezését. A királysértés tekintetében a törvény 2. §-a felváltotta a büntetőtörvénykönyv 140. §-át. E vétséget két évig terjedő fogházzal, a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztésével és hivatalvesztéssel szankcionálta, vagyis a korábbihoz képest kibővült a mellékbüntetések köre. Drócsa Izabella jogtörténész e paragrafusok elemzése során arra jutott, hogy a bűncselekmény lényege a következőkben áll: a királysértésen keresztül az elkövető megsérti vagy veszélyezteti a monarchikus államformát, továbbá: a cselekmény kizárólag szándékosan követhető el, ezért a sértő kifejezések tudatos

²³ *Angyal P.*: Felségsértés i. m. 50.

²⁴ 1878. évi V. törvénycikk indoklása a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről.

²⁵ *Angyal P.*: Felségsértés i. m. 44–45.

²⁶ Büntetőjogi döntvénytár I–XXVII. Szerk. Balogh Jenő. Bp. I. 1907. 300–301.

²⁷ Büntetőjogi döntvénytár I–XXVII. Szerk. Balogh Jenő. Bp. II. 1908. 364–365.

használata már elegendő volt a felelősségre vonáshoz.²⁸ E megállapításokat a későbbiekben a konkrét jogesetek vizsgálatakor még árnyalni fogom.

A bírósági hatáskör és a vizsgálat fő forrásbázisa

Az elsőfokú bíróság helyzetét rendező 1871. évi XXV. törvény 25. §-a a pesti és a marosvásárhelyi törvényszéket rendkívüli hatáskörrel ruházta fel a felségsértés – Erdélyben az osztrák törvénykönyv értelmében – felségárulás, az uralkodóház tagjainak megsértése azon eseteinél, amelyek nem tartoztak a sajtóesküdszék alá. Ezen ügyeknél másodfokú bíróságként a pesti és a marosvásárhelyi ítélőtábla járt el.²⁹ Ezt a rendkívüli jogkört, azaz, hogy országosan csak e két törvényszék (és ítélőtábla) alá tartoztak ezek az ügyek, a Csemegi-kódex életbelépése (1880) és az ítélőtáblák létrehozása (1891) után is meghagyták.³⁰ Mindezt azonban a királlysértések esetében – a folyamatosan növekvő ügyszám miatt – egyre nehezebben lehetett fenntartani, például a *Jog* című szakmai folyóirat egyik írásának a szerzője az ebből a helyzetből fakadó felesleges bünyügyi költségekről panaszkodott. Példaként egy brassói királlysértési pert írt le, amelyben a vádlott asztalossegédnek és az ügyben szereplő 8-10 tanúnak egyaránt Marosvásárhelyre kellett utaznia a tárgyalás miatt.³¹

A korábban szakbíróság alá tartozó politikai bűncselekmények egy része, így például a felségsértés, az esküdszék hatáskörébe került, annak kiterjesztése után. Viszont a királlysértés, és a királyi ház tagjainak megsértése esetében a szakbíróság maradt az illetékes. Úgy sejtjük, hogy e döntés mögött az a – bírósági gyakorlat során szerzett – tapasztalat állhatott, amely azt mutatta: e bűncselekmények bizonyos részének nem volt politikai jellege. A bünvádi perrendtartás életbeléptetéséről szóló 1897. évi XXXIV. törvénycikk 17. §-a e bűncselekményeket a királyi ítélőtáblák székhelyén levő királyi törvényszékek, Budapesten a budapesti királyi büntetőtörvényszék kivételes hatáskörébe utalta.³² 1900-tól, a bünvádi perrendtartás életbeléptetésétől tehát – Budapest mellett – a következő 10 törvényszéken (és ugyanott másodfokon az ítélőtáblán) tárgyalták a királlysértési ügyeket: a debreceni, győri, kassai, kolozsvári, marosvásárhelyi, nagyvárad, pécsi, pozsonyi, szegedi, temesvári törvényszékeken.

²⁸ Drócsa Izabella: Határ királlysértés és az izgatás között. A király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról szóló 1913. évi XXXIV. törvény anyagi és eljárásjogi elemzése. *Iustum Aequum Salutare* XV. (2019) 2. sz. 124–129.

²⁹ 1871. évi XXXI. törvénycikk az első folyamodású bíróságok rendezéséről.

³⁰ 1880. évi XXXVII. törvénycikk a magyar büntető-törvénykönyvek (1878. évi V. törvénycikk és 1879. évi XL. törvénycikk) életbeléptetéséről. (39. §); 1890. évi XXV. törvénycikk a kir. ítélőtáblák és kir. főügyességek szervezéséről (3. §).

³¹ *A Jog*, 1895. május 12. 149–150.

³² 1897. évi XXXIV. törvénycikk a bünvádi perrendtartás életbeléptetéséről.

A királysértésekről elsősorban büntetőperes anyagok (ezen belül ítélőtáblai anyagok) állnak a rendelkezésünkre. E tanulmány keretein belül a Budapesti, a Pécsi, a Pozsonyi és a Szegedi Királyi Ítélőtábla iratanyagában talált, 1891 és 1913 közötti 117 ügyet vizsgálom. A kutatás területi lefedettségét jól illusztrálja az 1. táblázat, amely egyúttal rámutat arra is, hogy mind etnikai, mind felekezeti szempontból változatos területi egységekkel kell számolnunk a későbbiek során.

1. táblázat Az ítélőtáblák alá tartozó törvényszékek

Királyi Ítélőtábla	A kerületéhez tartozó törvényszékek
Budapest	balassagyarmati, budapesti, budapesti kir. kereskedelmi és váltó, beszercebányai, egri, fiumei, ipolysági, kalocsai, kecskeméti, pestvidéki, székesfehérvári, szolnoki
Pécs	kaposvári, nagykanizsai, pécsi, szekszárdi
Pozsony	aranyosmaróti, nyitrai, pozsonyi, rózsáhegyi, trencsényi
Szeged	nagybecskereki, nagykikindai, szabadkai, szegedi, újvidéki, zombori

Forrás: 1890. évi XXV. törvénycikk a kir. ítélőtáblák és kir. főügyészségek szervezéséről

Fontos megjegyeznünk, hogy a királysértési esetek vizsgálatát megnehezíti az a körülmény, hogy a kutatott iratanyagban szinte kizárólag törvényszéki és ítélőtáblai ítéleteket és határozatokat találunk, ugyanis az ügyek mellékiratait valószínűleg leselejtezték. Továbbá egy másik módszertani problémával is szembeüthetünk: a királysértések csak a hatóságok szűrőjén keresztül ismerhetők meg. Előfordulhatott ugyanis, hogy a jogi tényállás kialakítása során (de már korábban, a nyomozati szakaszban is) az elhangzott mondatokat csonkították vagy összefoglalták. Ennek ellenére Philip Czech osztrák történész, aki a salzburgi királysértési ügyeket vizsgálta, úgy látta, hogy nemcsak a hatalom szempontjából elemezhetők az esetek, hanem az elkövetők motivációi is feltérképezhetők.³³ Magunk is úgy véljük, hogy az ügyek viszonylag nagyobb száma miatt az iratokban olvasható királysértő mondatoknak, illetve azok kontextusának egyes visszatérő motívumai alapján készülhet elemzés. Ám e peres iratok tanulmányozása során fontos szem előtt tartani a bűnözéstörténeti kutatásoknak azt a kardinális módszertani tételét, amely elsősorban a bűnügyi statisztikák elemzése kapcsán fogalmazódott meg, de e forráscsoportra is vonatkoztatható: csupán a bíróságok elé kerülő bűnelkövetőket vizsgálhatjuk segítségükkel, az egész társadalomra nézve tehát nem tehetünk megállapításokat.³⁴

³³ Czech, P.: Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube i. m. 143–144.

³⁴ E módszertani problémáról bővebben lásd *André Davidovitch*: Leíró bűnügyi statisztikák. In: Kriminál-szociológia. Szerk. Szabó András. Bp. 1975. 282–292.; *Perényi Roland*: A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914. Bp. 2012. 101–104.

A vádlottak és feljelentőik

Az elkövetők társadalmi helyzetének meghatározásához az ítéletekben megadott személyes adatokat (foglalkozás és vagyoni helyzet) használtuk fel, amelyeket az esetleges hiányosságoknál kiegészítettünk – legalábbis a Budapesti Királyi Ítéltáblához tartozó ügyek esetében – a fogolytörzskönyvekből származó információkkal.³⁵ Kövér György értelmezése szerint az egyén helye a társadalomban három tengely (tevékenységszerkezet, vagyon és jövedelem, rang és presztízs) mentén határozható meg.³⁶ Viszont a peranyagban és a fogolytörzskönyvekben olvasható sommás kategóriák mindezekről csak keveset árulnak el. Vajon kiket takarhattak e megjelölések?

A vádlottak foglalkozási összetételét áttekintve (2. táblázat) kirajzolódik, hogy a legnagyobb arányban a földművesek (25,7%) jelentek meg a vizsgált csoportban. Utánuk következnek magasabb arányban az iparban és kereskedelemben dolgozó segédek és tanoncok (16,3%). Külön csoportba soroltuk azokat a vádlottakat, akiknél feltűnt a napszámos megnevezés is. Feltételezhetjük ugyanis, hogy a mezőgazdasági szektorban dolgozó napszámosok tartozhattak ide. A különálló napszámos kategóriába pedig azok a vádlottak kerültek, akiknél feltűntették az iratokban, hogy mely ágazatokban tevékenykednek, vagy akiknél nem találtunk utalást arra, melyik szektorban dolgoznak. E módszertani problémák arra mutatnak rá, hogy a foglalkozási besorolásokat nem tekinthetjük homogén egységeknek, illetve hogy nem feltétlenül fejezik ki az egyes szakmákon belüli presztízs- és jövedelmi különbségeket.

2. táblázat A vádlottak foglalkozás szerinti megoszlása

A vádlottak foglalkozása	Vádlottak száma (össz. 117)
földműves, gazdálkodó	30 (25,7%)
földműves-napszámos	8 (6,8%)
ipar és kereskedelem (önálló)	19 (16,3%)
ipar és kereskedelem (segéd, tanonc)	22 (18,8%)
napszámos	13 (11,1%)
értelmiség (tanítók, egyházi személyek stb.)	8 (6,8%)
állami tisztviselő	4 (3,4%)
háztartásbeli	2 (1,7%)
szolgáltatás és vendéglátás	5 (4,3%)
egyéb	6 (5,1%)

Forrás: BFL VII.1.d; BFL VII.101.e; BFL VII.102.a; MNL BML VII.1.; MNL CSML VII.1.; SNA 3912.³⁷

³⁵ A fogolytörzskönyvek forrásértékéről lásd *Kövér György: A kollektív biográfia lehetőségei és korlátai.* In: *Uő: Biográfia és társadalomtörténet.* Bp. 2014. 380–387.; *Somorjai Szabolcs: Fogolytörzskönyv, sajtóvétség és biztosíték.* Magyar Könyvszemle (2015) 1. sz. 101–108.

³⁶ *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig.* Bp. 1998. 67–102.

³⁷ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.1.d. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Királyi Ítéltábla iratai (a továbbiakban: VII.1.d.); VII.101.e. A jogszolgáltatás területi szervei,

Amint említettem, a vádlottak társadalmi pozícióját a vagyoni és jövedelmi helyzetük is befolyásolhatta, ezért az erre vonatkozó csoportosítást (3. táblázat) is szükséges elvégeznünk. A források – a korabeli bűnözési statisztikához hasonlóan – három kategóriát alkalmaztak: vagyonos, csekély vagyonnal bír, vagyontalan. Noha itt-ott találunk pontosabb utalásokat egyes vádlottak vagyoni állapotára, ezek segítségével is csak nehézkesen értelmezhetjük például a földműves kategóriát. Azt azonban sejtetik, hogy a vagyonos besoroláshoz mindenképpen ingatlan tulajdonnal kellett rendelkezni: Hanusz György, vagyonos földműves 1902-es perének körülményeiből kiderül például, hogy a vádlott földbirtokos volt.³⁸ Ezt erősíti meg továbbá, hogy az egyik pozsonyi ügy vádlottjánál a kisbirtokos kifejezést adták meg foglalkozásként, emellett pedig vagyonosként tüntették fel.³⁹

3. táblázat A vádlottak vagyoni állapot szerinti megoszlása

A vádlottak vagyoni helyzete	Vádlottak száma (össz. 117)
vagyontalan	77 (65,8%)
némi vagyonnal bír	9 (7,7%)
vagyonos	20 (17,1%)
nem ismert	11 (9,4%)

Forrás: BFL VII.1.d.; BFL VII.101.e és VII.102.a.; MNL BML VII.1.; MNL CSML VII.1.; SNA 3912.

Mivel a földműves kategóriában kevés vagyonosként besorolt vádlottat találunk, arra következtethetünk, hogy a vádlottak zöme – kiegészülve a földműves-napszámos csoporttal – a szegényparasztsághoz tartozott, amelyen – Tóth Zoltánhoz hasonlóan⁴⁰ – a törpebirtokosokat és az agrárproletariátust értjük. E pontosításnak a későbbi elemzésben jelentősége lesz, hiszen a parasztságról kialakult kép jellemzői között a tradicionális királyhit, illetve általánosan egyfajta politikai passzivitás („a politika úri huncutság”) szokott megjelenni. Ugyanakkor ismeretes az is, hogy a mezőgazdasági napszámosok, az uradalmi cselédek és a kubikosok

Budapesti Királyi Országos Gyűjtőfogház (1947-től Budapesti Országos Büntetőintézet, 1951-től Budapesti Országos Börtön) iratai, Foglytörzskönyvek (a továbbiakban: VII.101.e); VII.102.a. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház iratai, Foglytörzskönyvek (a továbbiakban: VII.102.a.); Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: BML) VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Pécsi Királyi Ítéltábla iratai (a továbbiakban: VII.1.); MNL Csongrád-Csanád Megyei Levéltára (a továbbiakban: CSML) VII.1. A jogszolgáltatás területi szervei, Szegedi Királyi Ítéltábla iratai (a továbbiakban: VII.1.); Slovenský Národný Archív (a továbbiakban: SNA) 3912. Bratislavská súdna tabuľa v Bratislave (a továbbiakban: 3912).

³⁸ BFL VII.1.d. IV. 2882/1900.

³⁹ SNA 3912. IV. 459/1909.

⁴⁰ *Tóth Zoltán*: Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban. Bp. 1989. 22–25.

mellett a birtokos parasztság egy része is részt vett az agrárszocialista mozgalmakban.⁴¹

A vádlottak másik tekintélyes hányadát többnyire önálló egzisztenciával rendelkezők, falusi kisiparosok és kiskereskedők alkotják, hozzájuk jelentős segédszemélyzet is társult, őket illetően egyes munkás-visszaemlékezésekben visszatérő elem a műhelyekben elszenvedett rossz bánásmód, akár fizikai erőszak is. Úgy véljük, hogy esetükben ez a konfliktusos környezet is hozzájárulhatott a bűncselekmény elkövetéséhez vagy ahhoz, hogy az eset a hatóságok előtt ismertté váljon. Előfordulhatott például, hogy a politizálás közben a királyról negatívan vélekedő segédekkel feljelentették a mestereket. Felmerül a kérdés, hogy vajon miért éppen e csoportok kerültek a hatóságok, majd a bíróságok elé? E problémakör feltérképezéséhez – a konkrét esetek elemzése előtt – érdemes röviden a királlysértők feljelentőinek is figyelmet szentelnünk. A feljelentő személyéről azonban csak szórványosan találunk utalást a bírósági ítéletekben, ami így leszűkíti a lehetséges elemzési szempontok körét. Például nem tudjuk meghatározni a magán- vagy hatósági feljelentők arányát, illetve arra sem tudunk választ adni, hogy miképpen befolyásolta a feljelentést a vádlottak etnikai vagy vallási hovatartozása.⁴² A sajtó azonban olykor tudósított a feljelentésről, így e forrástípus némileg pótolja a pontos adatok hiányát.

A feljelentések magas számával kapcsolatban a kortárs bűnügyi statisztikusok eltérően vélekedtek a magyar társadalom jogtudatáról. Konek Sándor az adatokból azt a pesszimista tanulságot vonta le az 1870-es években, hogy magyar sajátosság a nagyobb mértékű vádaskodási hajlam, amely egyúttal felesleges terhet ró bíróságokra.⁴³ Ezzel szemben a korszak két másik jelentős kriminalistája, Jekelfalussy József és Földes Béla pozitívabban szemlélte a feljelentésekre vonatkozó adatsorokat, és nem tartotta a magyarokat fogékonyabbnak a vádaskodásra. Jekelfalussy a feljelentések számát a bírósági eljárásba vetett bizalom jelének tekintette, míg Földes egyáltalán nem érzékelte a társadalomban „a sértett jogérzet kiengesztelésére való hajthatatlan törekvést.”⁴⁴

A királlysértés a bűn elkövetésének jellegéből adódóan – szemben más bűncselekményekkel, mint például a gyilkosság – könnyebben maradhat láthatatlan

⁴¹ *Király István*: A magyar agrárszocialista mozgalmak néhány kérdése. In: Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914). Szerk. Gunst Péter. Bp. 1989. 9–52.

⁴² Ilyen típusú elemzésre tanulságos példát nyújt a korabeli Oroszország vonatkozásában: *Willard Sunderland*: Alien Transgressions: Notes on Lèse-Majesté from the Russian Imperial Borderland. *Russian History* 44. (2017) 98–110.

⁴³ *Konek Sándor*: Öt év Magyarország bűnvádi statisztikájából. In: Értekezések a társadalmi tudományok köréből V. Bp. 1879. 7.

⁴⁴ *Jekelfalussy József*: Hazánk bűnügyi statistikája 1873–1880, különös tekintettel a büntett miatt elítéltek személyi és társadalmi viszonyaira. Értekezések a nemzetgazdaság és statistika köréből I. 5. sz. Bp. 1880. 7.; *Földes Béla*: A bűnügy statisztikája. Sociologiai tanulmányok. Bp. 1889. 13. A korszak kriminálstatisztikusainak munkásságáról lásd *Perényi R.*: A bűn nyomában i. m. 27–36.

a hatóságok számára, így az ezzel a deliktummal összefüggő feljelentések a hírlapírók figyelmét is magukra vonták, akik a feljelentésekben a Bach-korszakra emlékeztető „policáj” szellemiséget is felfedezni vélték. Mivel alapvetően úgy festették le a bűnelkövetőket, mint akiknek valójában nem állt szándékukban megsérteni az uralkodót, inkább a feljelentők viselkedését gondolták ártalmasnak az uralkodó tekintélyére nézve. „Ámde nálunk meg kell menteni a társadalmi rendet és mosónő-pletykára kompromittálni lehet a magyar lojalitást” – vélekedett a kérdésről a függetlenségi ellenzék egyik lapja, a *Budapest*.⁴⁵ A királysértésekkel kapcsolatos feljelentésekről olyan álláspontot is olvashatunk a sajtóban, amely a jelenséget inkább a nemzetiségekkel kötötte össze, mondván, hogy egyébként rájuk jellemzőbb e bűncselekmény: „Azt hiszem, nem csalódom, ha ennek okát a spicli rendszerben keresem, mely a tótok, a szerbek és oláhok lakta vidékeken fénykorát éli. Ha valamelyikök elkeseredésében vagy ittasságában főltségértő kifejezésre ragadtatja magát, rögtön akad egy »guttgesinnt«, aki jutalom vagy elismerés reményében megteszi a följelentést.”⁴⁶

Fontos megjegyeznünk, hogy a királysértés bűncselekményének esetében az állampolgárookra nem vonatkozott feljelentési kötelezettség, mert a büntetőtörvénykönyv a feljelentés elmulasztását egyedül a súlyosabb jellegű felségssértésnél szankcionálta.⁴⁷ Ám például az állami, törvényhatósági és községi tisztviselőknél kötelességük volt a tudomásukra jutott bűncselekményeket jelenteni, és ez a normatív kitétel kiegészült azzal, hogy esküjük is a király iránti hűségre kötelezte őket.⁴⁸

E ponton szükséges kitérnünk a bűncselekmény elkövetésének helyszíneire, amelyek sok tekintetben összefüggtek a vádlottak társadalmi helyzetével, illetve befolyásolhatták a feljelentés körülményeit is. A vizsgált mintában – egy-egy kivételtől eltekintve – a vádlottak nem politikai jellegű gyűlések vagy tiltakozó megmozdulások alkalmával követték el a királysértést, ahol egyébként fokozott hatósági jelenléttel számolhatnánk. Általában elmondható, hogy a bűnelkövetés leggyakoribb színtere a kocsmá volt, a vizsgált esetek zömében itt hangzottak el az uralkodót szidalmazó szavak. A paraszti társadalom számára – a templom mellett – a kocsmá jelentette a nyilvános élet fő helyszínét, s nagy valószínűséggel itt fordulhattak meg községi előljárók és hatósági személyek is. Az elemzés szempontjából megkerülhetetlen annak említése, hogy a kocsmá szabadabb légköréhez, amelyben a káromkodás is elfogadottabb volt, mint máshol, részegség is társulhatott. A vádlottak többsége védekezésükben ittasságára hivatkozott,

⁴⁵ Pesti Hírlap, 1898. október 1.; Budapest, 1901. január 8. 2.

⁴⁶ Budapesti Hírlap, 1885. február 8.

⁴⁷ 1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről.

⁴⁸ A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve I–III. Összeáll. Grünwald Béla. I. Bp. 1880. 195.; A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve I–IV. Összeáll. Grünwald Béla. II. Bp. 1889. 306.

amelyet, ha az nem érte el a beszámíthatatlanság szintjét, a bíróság enyhítő körülményként fogadott el. Az ittas állapot azonban nem von le az elkövetés kontextusának és elhangzott sértések elemzésének értékéből. Úgy gondoljuk, hogy – hasonlóan a pszichiátriai betegekhez⁴⁹ – e véleménynyilvánítások rávilágíthatnak a népi mentalitás egyes, más forrásokból aligha megismerhető elemeire.

Azonban gyakran magánszemélyek tettek feljelentést, és e cselekedet mögött a motivációk széles skáláját fedezhetjük fel. Egyrészt a sajtó alátámasztja azt a fentebbi feltételezésünket, mely szerint az iparban vagy a kereskedelemben tevékenykedő kiszolgáltatottabb csoportoknál a munkahelyi konfliktusos környezet segíthette elő azt, hogy a bűnelkövetés a hatóságok tudomására jusson. Oláh Sándor szabósegéd 1911-ben egy, a királyról folytatott vita közben a következőképpen fakadt ki: „Vén gazember, szarok a fejére annak az akasztófára való marhának, bár csak már megdögölne az a marha; ha élém kerülne, még agyon is szúrnám azt a vén marhát!” Az esetről a hírlapok rövid hírben emlékeztek meg, amelyből megtudhatjuk: a szabómestert annyira felháborították Oláh szavai, hogy feljelentette őt.⁵⁰ Fordított helyzet az alárendelt fél oldaláról is okot adhatott a feljelentésre. 1902-ben Keszler Náthán, akit egy szőnyegkereskedő alkalmazott tolmácsként, a munkaadóját, Forgács Jánost jelentette fel azért, mert a következőképpen nyilatkozott az uralkodóról, akinek korábban a meggyilkolásával is fenyegetőzött: „Ha Ferenc József megdöglik, az összes zsidók ki lesznek kergetve.” A nyomozás során azonban kiderült, hogy a feljelentő bosszúból állt elő e vádakkal, mert Forgács szidalmazta és bántalmazta őt. Ennek következtében – Oláh Sándorral ellentétben, akinek esetében megalapozottnak látták a vádat, és el is ítélték – a törvényszék természetesen megszüntette az eljárást a terhelt ellen.⁵¹

Másrészt egyes feljelentők valóban hasznot reméltek egy királysértési ügy elindításától. Csiha Endre ófehértói (Szabolcs vm.) községi jegyzőt 1894-ben például azért jelentették fel haragosai, mert állítólag egy Kossuth Lajos temetéséről szóló újságcikk kapcsán az alábbi módon fakadt ki: „Az istenét neki ha Budán csak egy ágyút sütöttek volna, én lettem volna az első, aki Ferenc Józsefet a királyt kihúztam volna a házból és felakasztottam volna.” A nyomozás ebben az esetben is megállapította, hogy személyes bosszú és a községi jegyző lejáratása állt a feljelentés mögött.⁵² Fontos hangsúlyozni tehát, hogy a megalapozatlan, koholt váddal

⁴⁹ Erről bővebben lásd *Frank Tibor: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás (1868–1918)*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I-II.* Szerk. Frank Tibor – Hoppál Mihály. Bp. I. 1980. 266., 278.; *Pisztona Ferenc: Rudolf trónörökös személyének tükröződése a Monarchia korának pszichopatológiájában. Politikai mítosz mint tünetmeghatározó tényező a kórlelektanban*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat i. m. I.* 255–265.

⁵⁰ Magyarország, 1911. szeptember 23. 13.

⁵¹ BFL VII.1.d. IV. 2725/1911.; SNA 3912. IV. 73/1903.

⁵² BFL VII.1.d. IV. 4357/1895.

bíró esetek ritkábban jutottak a törvényszékek vagy az ítélőtáblák elé, a vizsgált forráscsoportban azért bukkannak fel elvéve mégis, mert a vádemelés fellebbezéséről is ezeken a fórumokon döntöttek.

E feljelentések tehát nagymértékben függtek a vizsgált csoport társadalmi karakterétől, azonban a konkrét esetek elemzése előtt szükséges áttekinteni, hogy a vádlottak milyen fórumokon, csatornákon keresztül szerezték ismereteiket az uralkodóról.

Az uralkodó személyével kapcsolatos politikai műveltség és tájékozódás keretei

A vádlottak műveltségéről némi képet kaphatunk az ítéletekben és a fogolytörzskönyvekben megtalálható adatokból. Jól látható, hogy többségük (55,5%) írástudó volt. E kategóriába természetesen olyan személyek is bekerülhettek, akik éppen csak a nevüket tudták leírni. Viszont a magasabb műveltségűek alacsony száma jelzi, hogy az elemi oktatásra kell elsősorban figyelmet fordítanunk, ugyanis a vizsgált csoport többsége csak addig jutott el az oktatásban, amely a politikai szocializáció egyik elsődleges színtere volt. (4. táblázat) Az oktatás mellett további meghatározó szocializációs forrásként a család is befolyásolhatta a Ferenc Józsefről alkotott nézeteket, például az 1848–1849-es élményeken, emlékeken keresztül.⁵³

4. táblázat A vádlottak műveltség szerinti megoszlása

A vádlottak műveltsége	Vádlottak száma (össz. 117)
nem tud írni és olvasni	11 (9,4%)
ír és olvas	65 (55,5%)
magasabb műveltségű	9 (7,7%)
nem ismert	32 (27,4%)

Forrás: BFL VII.1.d.; BFL VII.101.e és VII.102.a.; MNL BML VII.1.; MNL CSML VII.1.; SNA 3912.

A népiskolai oktatásban használt tankönyvek közül elsőként az olvasókönyvekben találkozhattak a tanulók az uralkodóval, mesés történetek szereplőjeként, később a történelemkönyvek és alkotmánytankönyvek lapjain is. Az alkotmánytankönyvek ismertették az állampolgári jogokat és kötelességeket, illetve a politikai rendszer főbb intézményeit. Egy ilyen, 1871-es kiadású munkában olvashatjuk a következő mondatot: „Alkotmányos országban a király és alattvaló

⁵³ A forradalom és szabadságharc emlékeiről a néphagyományban például lásd *Kósa László*: Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete. Bp. 1980. 137–197.

közötti viszony olyan, mint az apa és fiú között.”⁵⁴ Fontos kiemelni továbbá, hogy e tankönyvekben a törvények tiszteletét és az állampolgári kötelezettségeket (az adózást és a hadkötelezettséget) az uralkodó tiszteletével kötötték össze, ezzel összekapcsolva az állampolgári és az alattvalói lojalitást.⁵⁵ Összevetésként érdemes megemlíteni, hogy az uralkodó (és a dinasztia) iránti lojalitás az osztrák elemi oktatásban hasonló formában, de még hangsúlyosabban jelent meg. Ellenben a nemzeti érzés csupán olyan elemekben bukkant fel az osztrák tankönyvekben, amelyeket össze lehetett kapcsolni a Habsburg-dinasztia szélesebb történetével, továbbá az állampolgári nevelés – a dinasztikus hűség propagálása mellett – inkább a regionális jellegű patriotizmusra épített (*Landespatriotismus*).⁵⁶

Ám nem mindegyik vádlott tanulhatott az említett tankönyvekből: a vizsgált személyek tekintélyes hányada ugyanis az 1868-as népiskolai törvényt megelőző időszakban végezte elemi iskolai tanulmányait. Ugyanakkor az uralkodó iránti hűséget illetően a neoabszolutizmus korában használt elemi iskolai tankönyvek sem tértek el kiegyezés utáni társaiktól, hiszen e munkák szintén a lojális alattvalók nevelését célozták.⁵⁷ Az elemi iskolai tankönyvek mellett az uralkodóról alkotott képet egyéb, az ifjúságnak szánt olvasmányok is alakíthatták. Ezek közé sorolhatjuk Dolinay Gyula munkáit, amelyeket, ha hihetünk a hivatalos jelentéseknek, még a tanulók szülei is szívesen forgatták.⁵⁸

A felnőtt lakosság esetében az uralkodóval kapcsolatos ismeretek szerzésének egyik fő csatornáját a sajtó jelentette, amely az írni-olvasni tudás arányának emelkedésével és a technika fejlődésével egyre szélesebb rétegekhez jutott el. A vizsgált csoport, amelynek zöme a parasztsághoz tartozott, főként olvasókörökben vehette kezébe a hírlapokat. E paraszti és munkásolvasókörök meghatározó szerepét az agrárszocialista eszmék terjesztésében már korábban kimutatta a szakirodalom.⁵⁹ A folklórkutatások eredményei alapján az is ismeretes, hogy a parasztság körében

⁵⁴ Vasadi Balogh Lajos: Honpolgáritan. A polgári jogok és kötelességek rövid ismertetése. Népiskolák számára. 3. kiadás. Székesfehérvár 1871. 11. Idézi: Cieger András: Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában. Módszertani áttekintés. Múltunk (2000) 3. sz. 32.

⁵⁵ Vasadi Balogh L.: Honpolgáritan i. m. 27.

⁵⁶ Ernst Bruckmüller: Patriotic and national myths: National consciousness and elementary school education in imperial Austria. In: The Limits of Loyalty i. m. 15–23.

⁵⁷ Lásd például Szabóky Adolf olvasókönyvének A fejedelem című olvasmányát, amely az uralkodó iránti engedelmességre szólítja fel a tanulókat, illetve utal annak egyes jogköire (például a törvényszentesítésre) és a „közjólétéről gondoskodóként” mutatja be. Szabóky Adolf: Magyar ABC és olvasókönyv. Pest 1852. 55–57.

⁵⁸ Szabóki Györgyi: Mit olvastak a népiskolai tanulók a dualizmus korában? Magyar Pedagógia (1969) 2–3. sz. 263.

⁵⁹ Kiss Jenő: Az agrárszocialista olvasókörök történetéből (1867–1914). Magyar Könyvszemle (1959) 2. sz. 180–193.; Balogh István: A paraszti művelődés. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. 487–564.

a Ferenc József-kép alakulására a különféle populáris kiadványok (kalendáriumok, emlékalbumok, ponyvák) is hatással voltak.⁶⁰

A királyról alkotott vélemények formálására Ferenc József magyarországi látogatásai és a személyéhez fűződő ünnepnapok is hatottak. Ezek az események lehetőséget adtak az uralkodó iránti lojalitás nyilvános kifejezésére a társadalom széles körében: 1892-ben, a koronázás 25. évfordulóján az ország különböző részeiből érkeztek a Budapesten tartott népnünepélyre. Az uralkodóval kapcsolatos ünnepek – a Monarchia másik felével ellentétben⁶¹ – különösebb atrocitások nélkül zajlottak le. Az egyes incidensek inkább abból fakadtak, hogy az uralkodó és a dinasztia iránti szimpátiát a magyarellenesek érzelmek demonstrálására használták fel például a szerbek vagy a horvátok.⁶²

Továbbá fontos megemlíteni, hogy az uralkodó személye a hétköznapiakban is számos formában megjelent: például arcképét láthatták pénzen és képeslapokon (persze ezekkel az elemzésünkbe bevont vádlottak egy része ritkábban találkozhatott).

Ferenc József (aktuál)politikai és alkotmányos szerepének kritikája

Annak feltárásához, hogy miképpen jelent meg a nagypolitika a királysértések hétköznapi szintjén, elsőként azokat az eseteket vesszük szemügyre, amelyekben az elkövetők konkrét politikai ügyek kapcsán kritizálták Ferenc József politikai szerepvállalását. Az uralkodót érintő nyilvános bírálatok az 1890-es évektől szaporodtak meg, többek között Ferenc Józsefnek az egyházpolitikai reformokkal kapcsolatban tanúsított magatartása miatt. E törvények szentesítésével például olyannyira magára vonta egyes ultramontán katolikus lapok (*Magyar Állam*, *Magyar Néplap*, *Herkó Páter*) ellenszenvét, hogy szerzőiket királysértés miatt perbe fogták. Az említett sajtóorgánumok az alsópapságot a reformok elleni tiltakozásra buzdították és – az elemzésünk szempontjából lényegesebb tényezőként – szélesebb társadalmi, akár a paraszti és kisiparos rétegekhez is igyekeztek eljuttatni üzeneteiket.

Volenszky Nesztor, görögkatolikus segédlelkész például Nagyszőlősen (Ugocsa vm.) 1895-ben a kocsmában a következőképpen reagált a kötelező polgári házasságot bevezető törvényre: „Mégis szemtelenség, hogy ezen törvény szentesítést nyert.”

⁶⁰ *Landgraf I.*: Megtorló császár – megtévesztett király i. m. 127–140.; *Üö.*: „Király, pásztor és nyáj egy legyei!” i. m. 23–36.

⁶¹ A csehek antidinasztikus megnyilvánulásairól lásd *Hugh LeCaine Agnew*: The Flyspecks on Palivec's Portrait: Francis Joseph, the Symbols of Monarchy, and Czech Popular Loyalty. In: *The Limits of Loyalty* i. m. 86–112.

⁶² Ferenc József 1895-ös horvátországi látogatásakor történt zászlósértési incidensről lásd *Sarah A. Kent*: State Ritual and Ritual Parody: Croatian Student Protest and the Limits of the Loyalty at the End of the Nineteenth Century. In: *The Limits of Loyalty* i. m. 162–177.

Majd azt kiáltotta: „Szarom a királynak”.⁶³ Ahogyan Volenszky esetéből is kitűnik, a bírálatok jellemzően egyházi személyektől származtak. Kalyovszky János, Árva megyei katolikus plébános például állítólag így szólt híveihez egy szentmise alkalmával: „Kedves véreim, mi már árvák vagyunk. Mert mióta Ő felsége aláírta a polgári házasságot, nincs királyunk, elvesztette Szent István koronáját, a felség címet, az őt eddig környezett fényt, csavargó vagy eretnek lett belőle. Ki van taszítva a katolikus vallásból, nem érdemli, hogy királyunknak nevezzük, koronáját a fején viselje.” Kalyovszky királysértés vádjával bíróság elé került, a törvényszék azonban felmentette, mert a tanúvallomásokat ellentmondásosnak találta.⁶⁴

A hírlapi tudósítások alapján úgy tűnik, hogy az uralkodót bíráló egyházi agitáció tükröződött a hívek véleményalkotásában is. Janitor János, aki egy kocsmában Ferenc Józsefet szidalmazta, 1895-ben perének tárgyalásán így védekezett: „Könyörgöm, akkor nap azt hittem, hogy már nem is király a király.” Majd a bíró kérdésére kifejtette: „[...] azt mondták Kassán, hogy a pápa elvette tőle a koronát, amért megcsinálta a polgárházasságot és egyebet”.⁶⁵

Az 1890-es években egy másik esemény is kiválthatta az uralkodó szidalmazását. Bisztrian Miklós, görögkeleti pap 1894. augusztus 18-án, az uralkodó születésnapja alkalmából, a váci templomban tartott istentiszteleten nem mondott imát Ferenc Józsefért, hanem helyette a román mártírok kiszabadításáért könyörgött. Amikor ezt szóvá tette a helyi tanító, így reagált: „Ő Felsége a könyörgésre nem érdemes, mehet az ördögbe, ő bennünket csak eladott a pogány magyaroknak; én könyörgést mondtam azon vértanúkért, kik azért küzdenek, hogy bennünket a magyarok karmai közül kiszabadítsanak.”⁶⁶ A dátum alapján sejthető, hogy román mártírokként a Memorandum-per elítélteire utalt a vádlott. Ismeretes, hogy 1892-ben a Román Nemzeti Párt követeléseit és sérelmeit összegző, Ferenc Józsefhez mint császárhoz címzett emlékiratot az uralkodó – a kérdést magyar belügynek tekintve – olvasatlanul továbbította a magyar kormánynak. Később e memorandum nyilvánossá tételéért és terjesztéséért a párt vezetőit izgatás vétségével bíróság elé állították és elítélték 1894 májusában.⁶⁷ 1895-ben ugyan az elítéltek uralkodói kegyelemmel szabadulhattak, az erdélyi románok uralkodó iránti lojalitása azonban feltételezhetően megrendült. E csatlódás nyilvánvalóan abból fakadhatott, hogy a nemzetiségek bizonyos köreiből a császár egyfajta védelmezőként jelent meg a magyar nacionalizmus túlkapásaival

⁶³ BFL VII.1.d. IV. 213/1896.

⁶⁴ Fővárosi Lapok, 1895. november 12. 2913.

⁶⁵ Pesti Hírlap, 1895. március 16. 13.

⁶⁶ BFL VII.1.d. IV. 4335/1895.

⁶⁷ Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. I. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1952. 824–848.

szemben. Ugyanakkor a kortárs magyar sajtóban az az elképzelés terjedt el, miszerint a magyarok nem követnek el királysértést, és e bűncselekmény inkább „bepálinkázott tótokra” vagy éppen szerb és román „nacionalistákra” jellemző.⁶⁸ Vajon igazolható-e ez az állítás az elítéltek nyelvi és felekezeti adatai, illetve a vizsgált ügyek alapján?

A királysértésben elítélteket illetően országos adatokkal csupán 1904-től rendelkezünk. Az 1904 és 1914 közötti adatokból látható, hogy a legnagyobb arányban a római katolikus vallás (41,6%) és a magyar nyelv (38,8%) jelent meg, de az országos népszámlálási adatokhoz képest mindkettő alulreprezentáltan. Felekezeti szempontból a görögkatolikus (17,7%) és a görögkeleti (21,1%) vallás, az anyanyelv terén pedig a román (17,3%), a szlovák (17,1%) és a szerb (13,8%) nyelv felülreprezentált, főként az 1914-es évben.⁶⁹ Ezekből az adatokból azt olvashatjuk ki, hogy a bíróság elé valóban nagyobb eséllyel kerültek nem magyar etnikumú királysértők. Azonban azt a túlzó állítást, hogy a magyarokra nem jellemző e bűncselekmény, árnyalják az ismertetett számok.

Felmerülhet a kérdés, hogy egyáltalán milyen nyelven szidalmazták az uralkodót a vádlottak. Erre vonatkozóan a törvényszékek és az ítéletábrák eltérő gyakorlata miatt nem rendelkezünk egyértelmű adatokkal. A pozsonyi iratanyagban gyakorta előfordult, hogy amennyiben szlovákul hangzott el a sértés, mindkét nyelven megadták az inkriminált mondatokat. Viszont a budapesti iratokban csak rejtett utalásokat fedezhetünk fel: például Szilágyi György 1898-as ügyében az ítéletábrái ítélet fogalmazványából jól láthatóan kihúzták, hogy románul követte el a királysértést.⁷⁰

Az elhangzott királysértő mondatokban (vagy azok kontextusában) csak ritkán fogalmazódott meg explicit módon a nemzetiségi probléma. Ilyen kivételes példa Demkó János ügye, amelyben azonban nem ismerjük meg a Ferenc Józsefet érintő kritika pontos okát, csupán annyi derül ki, hogy a tótbánhegyesi (Csanád vm.) földműves a szlovák és a magyar nemzetiség jogairól vitatkozott a községi írnokkal a kocsmában 1900-ban, amikor „Egye meg a fene a magyar királyt!” felkiáltással adott hangot bírálatának.⁷¹ Ennél jóval tanulságosabb egy másik eset, amely – a Memorandum-per tanulsága ellenére – továbbra is az uralkodóba (mint császárhoz) vetett bizalmat sugallja. Dandea Simon bányász 1894-ben, egy abrudbányai (Alsó-Fehér vm.) vendéglőben Kuti Lajossal Kossuth Lajosról vitatkozott,

⁶⁸ Budapesti Hírlap, 1885. október 5.7.; Magyar Nemzet, 1903. június 25. 9.

⁶⁹ A számítások alapját képző adatokat lásd A Magyar Szent Korona Országainak Bűnügyi Statisztikája az 1904–1908. évekről. Bp. 1910.; A Magyar Birodalom bűnügyi statisztikája az 1909–1913. évekről. Bp. 1919.

⁷⁰ BFL VII.1.d. IV. 4549/1899.

⁷¹ MNL CSML VII.1. IV.462/1901.

majd a következő pohárköszöntőt mondta: „Erdély ország román föld, én nem ismerek magyar királyt, csak császárt, magyar király által szentesített törvényeket nem ismerek, hanem csak a császár által szentesítetteket; ez a föld nem a magyaroké, hanem a románoké; a magyaroké Ázsiában van, – menjenek a magyarok Ázsiába; – eljön az idő mikor a románok úgy fogják meginni magyar király véré, a magyarokéval együtt mint én ezt a pohár bort.” A vádlott egyébként azzal védekezett, hogy tanúk nem beszélnek románul, így nem érthették szavait. Azonban a végtárgyalás során ennek az ellenkezője derült ki.⁷²

Az uralkodó iránti lojalitás etnikai indíttatású átértelmezése a világháború idején következik majd be. Ennek előjelei azonban már 1913-ban megmutatkoztak: ebből az évből a Szegedi Királyi Ítéltábla iratanyagában nagyobb számú ügyet találtunk. Ezekben jól érzékelhetően összekapcsolódott a magyarokkal szemben táplált ellenszenv az uralkodó szidalmazásával, akinek ekkor már császárként sem szavaztak bizalmat alattvalói, sőt már más alternatívák felé tekintettek (például a szerb király éltetésével). Ugyanakkor az is jól kitapintható, hogy sokszor csupán személyes jellegű konfliktusok és banális, hétköznapi helyzetek álltak az ügyek háttérben. Ezek alapján azt láthatjuk, hogy immáron az is fenyegető és gyanús viselkedésnek tűnt – akár a feljelentésre is alapot szolgáltatott –, ha egy személy szerbül emlegette az uralkodót, ez pedig szintén a világháború etnikai feszültségekkal tűzdelt légkörének jellegzetességeit vetíti előre.

Ahogy arra a bevezetőben is utaltunk, az 1890-es évektől a politikai diskurzusban számos alkalommal ütközött a királyhűség és a magyar nemzeti érzés is. Az olyan események, mint például Kossuth Lajos halála és temetése, az 1903-as chlopyi hadparancs vagy az 1905–1906-os politikai válság az uralkodó iránti lojalitás át- és újraértelmezésének adtak teret. Mindezt gyakran a büntetőjogi kereteket átlépve tették, amelynek következtében hírlapírók és politikusok ellen királlysértési sajtópereket indultak. Vajon a közjogi törésvonal, amely tehát a politikai rendszernek és az elit politikai gondolkodásának a központi eleme volt, tükröződött-e a vizsgált „népi” királlysértési ügyekben? Az elemzett esetek közül mindössze pár esetet tudtunk összekapcsolni a közjogi törésvonallal (kiegyezés-párti, 67-es vs. függetlenségi, 48-as nézetrendszer) vagy egyéb, az uralkodó közjogi szerepét érintő kérdéssel, ám annak megállapítására, hogy valóban a nemzeti érzés és az uralkodó iránti lojalitás konfliktusa állt-e a király megsértésének hátterében, érdemes részletesen szemügyre vennünk néhányat az ügyek közül.

E példák közül az egyik szemléletesen illusztrálja, hogy óvatosan kell eljárunk a háttérben húzódó lojalitáskonfliktusok feltárásánál. 1891-ben Albu István, resicai

⁷² MNL Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) K 583. Egyesített Királyi Kúria, Általános iratok (a továbbiakban: K 583) 1896/104. tétel.

(Krassó-Szörény vm.) görögkeleti vallású tanító a kocsmában mulatott – többek között a *Gotterhalte* éneklésével –, amikor a társaság egyik tagja, Zammer György „csász. kir.” nyugalmazott csendőrként hivatkozott magára. Albu a közjogilag helytelen megfogalmazást a következő magyarázattal kísérve próbálta kijavítani: „az első ember a császár, azután jön egy semmi, azután jön egy hosszú semmi, azután jön egy vonás, azután egy pont, azután megint egy hosszú semmi, azután jön egy gondolatjel, azután megint jön egy semmi, azután és csak azután jön csak a király”. Ekkor Sándor Antal postatiszt, aki az előzményeket nem hallotta, így reagált az elhangzottakra: „Mit beszélsz te itt, Magyarországon nem ismerünk császárt, csak királyt.” E szóváltást követően Sándor feljelentette a tanítót királysértés miatt.⁷³ A sajtóból megtudhatjuk, hogy Albu Istvánt 1888-ban az aradi sajtóbíróság két év államfogházra ítélte a *Romänische Revue* című lapban közölt lázító cikke miatt. A hírlapi tudósítás szerint Albu, akit egyébként „magyargyűlölettől fanatikus tanító”-ként említ a szerző, bírósági tárgyalásán magyar helyett tüntetőleg németül beszélt.⁷⁴ Ennek alapján sejthető, hogy az előéletét ismerve feljelentője már alapvetően gyanúsna tartotta Albut, illetve, hogy az ügyészség olyan helyen keresett ügyet, ahol valójában nem volt, legalábbis ezt támasztja alá a bíróság felmentő ítélete. Látható tehát, hogy ugyan közjogi jellegű kérdésből indult ki a kriminalizált megjegyzéseket kiváltó vita, ám az ügy hátterében inkább a magyar állam iránti lojalitás problémája sejlik fel.

Albu esete mellett még további két ügyben – a közös hadseregről szóló vita közben – is felmerült a császári és királyi cím közjogi problematikája.⁷⁵ Az egyik ilyen királysértést Révi Sándor követte el 1903-ban, amikor a hadsereggel kapcsolatos nemzeti követelések (magyar nyelv, nemzeti színek) körül folytak heves parlamenti csatározások. A függetlenségi ellenzék részéről számos, az uralkodó merev hozzáállását érintő kritika jelent meg a nyilvánosságban. Az ellenzéki retorika hatásának egy érdekes lenyomatát olvashatjuk Kovács (Kreuzkopf) András, magát a politika világában laikus szemlélődőként bemutató – egyébként a kormánypárttal szimpatizáló – szerző röpiratában. Kovács az ellenzék dinasztiaellenes hangulatkeltéséről így számolt be: „Jellemző az uralkodó korszellemre, hogy abban az időben mily könnyen talált hitre némely a dinasztia ellen izgató eszme a magyar nép köreiben is.”⁷⁶

E példák alapján regisztrálhatunk egyfajta közjogi érzékenységet, legalábbis a király-császár elnevezést illetően, de a nemzeti érzés, a '48-as értékrend és a királyhűség konfliktusát egyetlen ügyben tudjuk csak kimutatni, amelyben Ferenc József 1849-es szerepére találunk utalást. Székely András 1894. augusztus 17-én, Aradon a katonai kivonulásnál válaszul arra, hogy figyelmeztették az uralkodó

⁷³ BFL VII.1.d. IV. 3915/1892.

⁷⁴ Budapesti Hírlap, 1888. szeptember 10. 7.

⁷⁵ Lásd Fábry Dániel, Révi Sándor ügyeit: BFL VII.1.d. IV. 0587/1896; 1982/1903.

⁷⁶ Kovács [Kreuzkopf] András: Politika és királyhűség. Egy laikus elmélkedései a helyzetről. Bp. 1907. 37.

közelgő születésnapjára, azt felelte: „Egye meg a fene a fejét milyen parádét csapnak neki, pedig mikor erre járt, nem mert Aradra jönni.”⁷⁷ Az ittas elkövetőt a sajtó beszámolója szerint Munk Vilmos őrmester jelentette fel.⁷⁸

Mivel ismeretes, hogy a társadalom szélesebb köreiben élénken élt a forradalom és a szabadságharc emléke, illetve, hogy a parasztság, a kisiparos és kiskereskedő réteg szimpatizált a Függetlenségi Párt politikájával, nem ezen eszmék iránti érdektelenséggel indokolhatjuk az ügyek hiányát. Úgy véljük, hogy inkább egyfajta társadalmi szolidaritással számolhatunk a '48-as érzelmekből fakadó, az uralkodót bíráló, akár sértő megjegyzések esetében. Feltételezhetjük, hogy az ügyészségek és a bíróságok elé kerülő kis számú ilyen jellegű ügy a feljelentők eltúlzott lojalitásával, anyagi előnyszerzés vagy szakmai előrelépés óhajával, a hatósági személyek vagy köztisztviselők esetében a kötelesség elmulasztásának következményeitől való félelemmel magyarázhatók. Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy a hírlapi tudósításokban felbukkanó, hasonló ügyek nagyobb tömeg vagy szélesebb nyilvánosság előtt történtek, tehát olyan közegben, ahol hatósági személyek is megfordultak. Ilyenek voltak például a politikai gyűléseken elkövetett királlysértések, mint Varságh Zoltán hírlapíró esete 1905-ben,⁷⁹ vagy Székely Elek sátorlajújhelyi polgármester ügye, aki az 1908-as jubileum alkalmával leszedette a nemzeti zászlót a városháza épületéről, nem vett részt az uralkodó tiszteletére tartott istentiszteleten, majd a városi rendőrfőkapitánnyal összeszólalkozott és az uralkodót és a dinasztíát is szidalmazta.⁸⁰ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez utóbbi esetben nem vagy nem csak az elkövető lojalitásdilemmája állhatott az ügy hátterében, hanem a polgármester hatásköri ellentéte a Zemplén megyei főispánnal.

Ferenc József, a „jó atya”

Az uralkodót sértő szavak gyakran összekapcsolódhattak a hatóságokkal szembeni elégedetlenség kifejezésével, és ezek az ügyek két eltérő jelenségre világítanak rá. Az adófizetés, behajtás vagy hatósági ellenőrzés során elhangzott királlysértéseknél többnyire a paraszti társadalomhoz köthető elkövetőket találtunk. Ezek az esetek egyfajta „virtuskodó” magatartást sugallnak. Tárkány Szűcs Ernő a népi jogélet vizsgálata során megállapította, hogy a parasztság bűnértelmezése eltért a polgári társadalométól, így egyes bűncselekmények elkövetése náluk sokszor virtusként jelent meg.⁸¹ Ezt az attitűdöt jól szemlélteti például Násztai Illés földműves 1891-es ügye.

⁷⁷ MNL OL K 583.1896/104.tétel

⁷⁸ Budapesti Hírlap, 1895. június 22. 8.

⁷⁹ Budapesti Hírlap, 1906. október 25. 13.

⁸⁰ Az Ujság, 1908. szeptember 30. 13.

⁸¹ *Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások.* Bp. 1981. 782–783.

Násztait a pénzügyőrök csempészett pálinka miatt vonták kérdőre, és figyelmeztették, hogy tevékenységét tiltja a törvény. Az elkövető erre a következőképpen reagált: „Nem félek a törvényektől, szarok a császár fejére és a főszolgabíróéra, nekem nem parancsol senki.”⁸² Természetesen nem csak „virtuskodó” reakciókat olvashatunk a forrásokban. Gillich András, hartai (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.) szabómester 1902-ben a lakásán megjelent bírósági végrehajtóval keveredett konfliktusba a következők szavak kíséretében: „Maguktól kezdve fel egészen a királyig mind hunczut.” Majd a végrehajtó figyelmeztetésére, miszerint szavai kimerítik a királysértés fogalmát, így folytatta: „Az is hunczut gazember, ha tud erről a dologról.”⁸³

A királysértési ügyek egy másik jellegzetes típusa, amikor a letartóztatáskor vagy előállításakor elhangzott szidalmak miatt indult eljárás. Megfigyelhető, hogy ezek az ügyek szinte kizárólag Budapesthez köthetők, és a vádlottak minden esetben büntetett előéletűek (például lopás vagy csavargás miatt), többen visszaeső királysértők voltak. A *Népszava* egyik 1907-es cikkében magyarázatot adott a rendőrörsökön felbukkanó királysértések jelenségére: az elkövetők nem királyellenes meggyőződésből, hanem a toloncház elkerülése miatt szidalmazták szándékosan az uralkodót. Ennek hátterében azon megfontolás állt, hogy az 1879. évi XL. törvénycikk a koldulás vagy csavargás kihágásával büntetett személyekről úgy intézkedett, hogy „illetőségi helyükre utasíthatók”, vagyis kiutasítás előtt toloncházba kerülhettek, amit értelemszerűen igyekeztek elkerülni az elkövetők s – már csak a jobb körülmények miatt is – inkább a fogházat választották a súlyosabb, ám könnyen elkövethető királysértés bűncselekményével. A szocialista lap egy cselédlány esetét hozta fel példaként, de az általunk vizsgált mintában is megtalálható a királysértési motiváció. Steinhübel Károly, az állandó kereset és lakás nélküli, különféle adományokból és segélyekből élő, csavargásért többször büntetett kőműveslegény 1913-ban és 1915-ben hasonló indíttatásból követte el a bűncselekményt.⁸⁴

Miért merül fel az uralkodó személye a hatóságokkal szembeni konfliktusok során? Egyfelől, ahogyan az utóbbi példa is érzékelteti, a társadalom margójára sodródott személyek alapvetően könnyebben vonták magukra a hatóságok tekintetét, illetve a kilátástalan életkörülményeik következtében szándékosan vagy akaratlanul sértették meg a királyt. Másfelől a korábban ismertetett elemi iskolai állampolgári nevelés is, amely részben tradicionális királyhite épített, magyarázatul szolgálhat. A paternalista felfogás hatására a vádlottak panaszaik, sérelmeik megfogalmazásában a királyt hibáztatták, tehát nemcsak a pozitívumokat, hanem a negatívumokat is a személyéhez kapcsolták. Ezt az attitűdöt fedezhetjük fel az ügyeknek egy másik

⁸² BFL VII.1.d. IV.3809/1892.

⁸³ BFL VII.1.d. IV. 543/1903.

⁸⁴ BFL VII.1.d. IV. 73/1914.

típusánál is, amelyeknél különböző hétköznapi sérelmek, panaszok miatti düh, elégedetlenség kifejeződésével járt együtt a királysértés. Például 1902-ben Borboch János közművessegéd egy fővárosi kocsmában arról panaszkodott egy rendőrnek, hogy felmentette a bíróság azt a két személyt, akiket feljelentett zsarolásért, majd a következőt jegyezte meg: „Betyár a törvényszék, betyár a miniszter és betyár a király is.”⁸⁵

Ferenc Józsefet a családtagok katonai besorozása miatt is érthették szidalmak. Például 1898-ban Lendvay Jánosné napszámos a következőképpen panaszkodott: „Az a mocskos császár elvitte a fiamat katonának.”⁸⁶ Az ilyen típusú királysértések a háború idején – értelemszerűen – megsokszorozódtak. Emellett szintén az uralkodó személyéhez kötődtek az adófizetést is, például Szilágyi György földműves 1898-ban Erzsébet királyné meggyilkolása kapcsán fejezte ki felháborodását: „Nem csodálom, hogy megölték a királynét, bárcsak a királyt is megölnék, miért van annyi adó rajtunk.”⁸⁷ E magatartás nyomait egy paraszti visszaemlékezésben is megtaláljuk: 1909-ben a boradó bevezetésén felháborodott lakosok az uralkodót szidalmazták a kormány helyett.⁸⁸ Hasonlóképpen a gazdasági helyzetért is felelőssé tehették a királyt: Vigyinczki Jánosné napszámos 1902-ben, egy kispesti fűszeres üzletben – a „munkásnéptől” hallott hírek alapján – azt jelentette ki, hogy „A király az oka a mai drágaságnak, fel kellene akasztani.”⁸⁹

A hatóságokkal való összetűzéseknél arra is találtunk példákat, hogy az uralkodót mint a törvények aláíróját, szentesítőjét érték a sértő szavak. Vályi Dániel földműves 1896-ban adóvégrehajtás közben vitatkozott össze egy csendőrrel ilyen szavak kíséretében: „Szarok a törvényre is, arra is, aki azt megszentessé.”⁹⁰ Emellett a sérelmek okozta indulatos helyzetekben az uralkodóhoz kapcsolták magát az eljáró hatóságokat és intézményeket, illetve azok egyes rendelkezéseit is. Vajda István földműves és kocsmáros Siklóson (Baranya vm.) 1899-ben – egy sikertelen vesztegetési kísérlet után – egy pénzügyőri biztossal szólalkozott össze, aki jövedéki kihágásért büntette meg és az alábbiaknak volt a fültanúja: „Hunczut a törvény, hunczut a király, aki ilyen embereket tart.”⁹¹ Boczkó Gyula, radosnai (Nyitra vm.) cipész pedig 1901-ben a céhrendszer eltörlése és az ipartörvény kapcsán mondott kritikát: „Baszom azt a királyt, ki ilyen törvényt aláír.”⁹²

⁸⁵ BFL VII.1.d. IV. 1246/1903.

⁸⁶ BFL VII.1.d. IV. 5400/1899.

⁸⁷ BFL VII.1.d. IV. 4549/1899.

⁸⁸ Emléklül hagyom unokáimnak, dédunokáimnak, lássák hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer... Szerk. Hoppál Mihály – Küllös Imola – Manga János Bp. 1974. 265.

⁸⁹ BFL VII.1.d. IV. 1351/1902.

⁹⁰ BFL VII.1.d. IV. 2358/1898.

⁹¹ MNL BML VII.1. IV. 794/1900.

⁹² SNA 3912. IV. /1902.

Fontos azonban leszögezni, hogy gyakran a vádlott nem önmagától kapcsolta össze az uralkodót az ismertetett tényezőkkel. Erre szemléletes példát nyújt Barta József 1892-es ügye. A Szatmár megyei földműves ideges lett, mert a Tiszaparton sokat kellett várnia a kompra a rossz időben, majd kifakadt: „Az Isten bassza meg az államot, miért nem csinált ide hidat!” Erre az egyik tanú figyelmeztette, hogy ne használjon ilyen szavakat, hiszen az állam része a király is. Barta, akit egyébként ittassága miatt végül felmentett a bíróság, erre a következőképpen reagált: „Nyomjad bele faszodat a királyba.”⁹³

A fenti példából kiderül, hogy a királysértések zömében az uralkodó egyszerű szidalmazásáról beszélhetünk, amelyben a 'huncut' és a 'gazember' jelzőkkel illették a leggyakrabban. A huncut szó a német *hundsputt* (gazember, csirkefogó, csaló) kifejezés magyar változata volt. A német kifejezés a Hund ('kutya') és a Fut ('női nemi szerv') szavak összetételéből származik, vagyis durva káromkodásnak minősülhetett. E sokértelmű pejoratív kifejezés a 19. században szelődült fokozatosan a ma ismert, 'pajkos' és 'csintalan' szavak szinonimájává.⁹⁴ A huncut szó – a gazember mellett – a Hanák Péter által vizsgált világháborús levelekben is feltűnik, ami jól mutatja, hogy a vizsgált időszakban továbbra is bevett népi szitokszó lehetett.⁹⁵ Emellett többször visszatér e szavak kíséretében a 'vén' jelző is, amely arra utal, hogy az idős uralkodó iránti – akár mesterségesen táplált – rokonszenv az ellenkezőjébe is fordulhatott.

Viszont az uralkodó bírálatához társult kormánykritika a vizsgált iratanyagban mindösszesen csak két alkalommal fordult elő, és egyik kocsmai megjegyzést sem tekinthetjük differenciáltabb politikai véleménynyilvánításnak. Kasza András – a sajtó szerint magára szocialistaként hivatkozó – óbcesei (Bács-Bodrog vm.) cipész 1897-ben a főszolgabíró szidalmazása után nyilatkozott így: „huncut gazember a Bánffy kormány is és ilyen maga a király is”.⁹⁶

Ahogy arra már korábban utaltunk, a parasztság hagyományos királyhűségéhez hozzátartozott, hogy az uralkodó személyében látták a védelmet az „urak” túlkapásaival szemben, azonban ezzel ellentétes gondolatokat is olvashatunk a vizsgált mintában. Ide sorolhatjuk például Szabó Sámuel 1898-as esetét. Szabó (az elkövetés idején még községi bíró Noszvajon, Heves vm.) egy, az „iparos és földműves osztály” és az „úri osztály” közötti különbségekről folytatott vita közben a következőképpen szidalmazta az uralkodót: „Baszom a sok rongynadrágos istenét, pedig mi belőlünk él a szolgabíró, a jegyző, a pap, a járásbíró, alispán, főispán, még

⁹³ BFL VII.1.d. IV. 0084/1894. Egy másik verzió szerint: „Nyomja be a faszát az Isten a királyba.”

⁹⁴ *Bíró Ferenc*: Hogyan lett a 'gazember'-ből 'hamiskásan pajkos <gyermek>, sőt szép <leány>'? In: Az agresszió kutatásáról interdiszciplináris keretben. Szerk. Zimányi Árpád. Eger 2008. 27–37.

⁹⁵ *Hanák Péter*: Népi levelek az első világháborúból. In: *Uő*: A Kert i. m. 236., 238.

⁹⁶ BFL VII.1.d. IV. 5700/1899.

az a rongy király is, baszom az anyja Istenét.”⁹⁷ E szavakból kitűnik, hogy az elkövető az uralkodót az urak világához tartozónak tekintette, aki szintén haszonélvezője a parasztság „kizsákmányolásának”. Felmerül a kérdés, hogy az ilyen jellegű nézetek kialakulására hatottak-e a korszak agrárszocialista eszméi.

Az agrárszocialisták eszmeiségébe a szocialista nézetrendszernek azok az elemei kerültek át, amelyek összeegyeztethetők voltak a paraszti mentalitással és politikai hagyományokkal, így lehetséges, hogy a mozgalom folklórában tradicionális motívumként például felbukkant a jó királyba vetett hit.⁹⁸ Ám e mozgalom uralkodóképét ellentmondásossá tette a népi egyenlősegtudat párhuzamos jelenléte az eszmerendszerben: az agrárszocialista dalokban például azt a motívumot találjuk meg, hogy minden ember egyenlő, és ez alól az uralkodó sem kivétel.⁹⁹ Úgy véljük, hogy inkább ehhez hasonló gondolati világ befolyásolhatta Szabó Sámuel nézetét az uralkodóról.

Fontos hangsúlyozni, hogy az agrárszocialisták gondolati világa eltéréseket mutatott egyes területeken a gazdasági és társadalmi különbségek következtében.¹⁰⁰ Az 1898-as, Baranya megyei megmozdulások idején például, amelyek – a magyar mellett – a horvát és a sváb parasztságra is kiterjedtek, számos, az uralkodó lemondásáról szóló híresztelés kelt szárnyra: az egyik szerint egy, a közeljövőben várható budapesti népgyűlésen lemond az uralkodó, amennyiben adósságait a szocialisták átvállalják, majd Kossuth Ferenc lesz a király.¹⁰¹ Szintén e mozgalom égiske alatt terjesztették azt is – a paternalisztikus szemlélethez némileg igazodva –, hogy a király (hasonlóan Rudolf trónörököshöz, aki, úgymond nem halt meg) a szocialisták és a nép híve.¹⁰² Emellett azt követelték, hogy a befizetett adót, egy szocialista falubíró közvetítésével, egyenesen az uralkodóhoz kell eljuttatni, mert az „urakban” nem lehet bízni.¹⁰³

Ferenc József családja és magánélete a királlysértésekben

Végül azt is megfigyelhetjük, hogy – a Philip Czech által elemzett salzburgi ügyekhez hasonlóan – kisebb számban ugyan, de a vizsgált minta egyes esetei érintették az uralkodó magánéletét is.¹⁰⁴ Ezekben az inkriminált mondatokban

⁹⁷ BFL VII.1.d. IV. 0648/1899.

⁹⁸ Kiss László: Népi kultúra és forradalmiság. A századforduló agrárszocialista mozgalmának sajátosságairól. Szofi. Szociológiai Figyelő 4. (2000) 1–2. sz. 53–66.

⁹⁹ Nagy Dezső: A magyar agrárszocialista mozgalmak költészete (1890–1914). Bp. 1980. 40.

¹⁰⁰ Erről bővebben lásd Farkas József: „Ne legyen többé se úr, se szolgai.” Az agrárszocialisták eszmevilága. Bp. 1989.

¹⁰¹ Szita László: Horvát (sokac), magyar, német parasztok agrárszocialista mozgalma Baranyában 1897–1898-ban. Pécs 1982. 434.

¹⁰² Uo. 436

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Czech, P.: Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube i. m. 181–187.

találkozhatunk néhány, a néprajzi gyűjtésekben megtalálható elemmel. Az egyik ilyen motívum az volt, hogy Ferenc József a felelős Erzsébet királyné és Rudolf haláláért, amely például Hende Sámuel előadásában így jelent meg 1904-ben: „A király gazember, ő gyilkoltatta meg feleségét és fiát; már kicsi korában kellett volna felakasztani.”¹⁰⁵ Az elkövetőről a sajtóból megtudhatjuk, hogy visszaeső királysértő volt, illetve csavargás miatt többször került toloncházba, a fegyházat is megjárta, és e kilátástalan élethelyzetéből fakadóan szidalmazta az uralkodót.¹⁰⁶ Emellett a sajtó még egy adalékot szolgáltat Hende esetével kapcsolatban, amely rávilágít egy másik, különböző formákban visszatérő nézetre Ferenc Józsefről: az elkövetőt Fleischmann Simon, kocsmáros figyelmeztette arra, hogy ne használja a fentebb idézett szavakat, mire állítólag ezt választ kapta az elkövetőtől: „Maga csak azért védi a királyt, mert zsidó király!”¹⁰⁷

A vizsgált ügyek között is előfordult egy olyan eset, amikor a vádlott – az egyházpolitikai harcok idején – azt állította, hogy Ferenc József zsidó családból származik.¹⁰⁸ Valószínűsíthető, hogy a korábban említett katolikus lapok antiszemita hangvételű agitációjával, amely a helyi egyházi személyek közvetítésén keresztül a társadalom szélesebb rétegeihez is eljutott, magyarázhatjuk a sértés tartalmát. Az uralkodóval kapcsolatos paraszti folklórban kimutathatók olyan elemek is, amelyek szerint Ferenc József elfogult a zsidósággal vagy éppen zsidó származású szeretőt tart.¹⁰⁹ A vizsgált ügyekben is találunk e nézetekre példát. Racsmány Lukács, németpalánkai (Bács-Bodrog vm.) vasúti pályafelügyelő, akit munkatársa jelentett fel, 1903-ban az újságban olvasott hírek kapcsán vélekedett így az uralkodóról és családjáról: „Nem ártana, ha agyonütnék a vén disznót, aki egy zsidó kurvával él.” Majd azt is hozzátette: „József kir. főherceg sem él a feleségével, hanem egy zsidó kurvával, az egész uralkodó család kurvás.”¹¹⁰

Összegzés

A vizsgált, élőszóban elkövetett királysértéseken keresztül a társadalmi és politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség különböző szintű megfogalmazásait vettük górcső alá. A vádlottak társadalmi összetételét áttekintve kitűnt, hogy zömmel a

¹⁰⁵ *Magyar Zoltán*: A Habsburgok a magyar néphagyományban. Narratívátípusok és történelmi emlékezet. Bp. 2006. 133.; *Landgraf I.*: Megtorló császár – megtévesztett király i. m. 138.; BFL VII.1.d. IV.1569/1904.

¹⁰⁶ Magyarország, 1904. július 12. 15.; 1904. szeptember 2. 13.

¹⁰⁷ Magyarország, 1904. július 12. 15.

¹⁰⁸ BFL VII.1.d. IV. 0597/1895.

¹⁰⁹ *Magyar Z.*: A Habsburgok a magyar néphagyományban i. m. 133.; *Landgraf I.*: Megtorló császár – megtévesztett király i. m. 138.

¹¹⁰ MNL CSML VII. 1. IV. 120/1904.

szegényparasztságot, a kisiparosokat és a kiskereskedőket, illetve segédszemélyzetüket érintették az ügyek. Nyilvánvalóan nem csak az alsóbb társadalmi rétegek szidalmazták az uralkodót, akkor vajon miért éppen e társadalmi rétegekből került ki a vádlottak túlnyomó többsége? A legtöbb ügyben az elkövetés helyszíne a kocsmá, a lokális társas élet kedvelt színhelye volt, ahol a városi vagy községi előljárók és hatósági személyek is megfordulhattak, akikre feljelentési kötelezettség hárult. Más elkövetők esetében a szociális peremhelyzet vonhatta magára rendőrségi vagy csendőrségi tekintetet, míg egyes esetekben úgy tűnik, hogy a feljelentők a vádlottak személyes ellenségei voltak. A feljelentők tisztában lehettek a királysérítéssel járó jogi procedúra következményeivel (presztízs csökkenése, anyagi hátrányok), ami a jogi és a politikai kultúra érdekes összefonódására világít rá.

Az elemzés során három csoportra osztottuk az uralkodót érintő bírálatokat és szidalmakat. Az ügyek egy kisebb csoportjában az elkövetők konkrét politikai események kapcsán kritizálták Ferenc Józsefet. Ezek az esetek rámutatnak a korabeli nyilvános diskurzusban felbukkanó lojalitáskonfliktusok, a felekezeti-etnikai kötődések és a királyhűség összeütközésének társadalmi jelenlétére. Néhány példából – főként az egyházpolitikai reformok kapcsán – kitűnik, hogy a helyi értelmiség tagjai (tanítók, egyházi személyek) valóban a (politikai) információáramlás közegeiként működtek, és közvetítésükkel leszűrődhettek – és sajátos értelmezéssel egészültek ki – a nagypolitikát megosztó lojalitásdilemmák.

Az ügyek nagyobb részében, amelyekben elsősorban hatósági eljárások során felmerülő konfliktusok és sérelmek nyomán szidalmazták az uralkodót, egyfajta fordított paternalisztikus kép rajzolódott ki. Ezek az esetek sem a királyhűség megrendülését mutatják, hanem inkább az alattvalói politikai kultúra sajátosságára utalnak. Arra, hogy az elkövetők – a politikai szocializáció ismertetett tényezőinek köszönhetően – rendelkeztek bizonyos ismeretekkel az intézményrendszerrel és hierarchiáról, a kormányzati döntésekről, ám az ezekkel kapcsolatos elégedetlenségük az uralkodó hibáztatásában fejeződött ki, a felé irányuló bizalom pedig időlegesen megkérdőjeleződött. A királyba mint „jó atyába” vetett bizalomban a parasztság hagyományos királyhite érhető tetten, és erre épített a modern, állampolgári lojalitást célzó elemi oktatás és a Ferenc József iránti – sokáig mesterségesen táplált – szimpátia is. Ferenc József pozitív megítélésében nagy szerep jutott az idősebb, családi tragédiákat megélt uralkodó képének, amelynek szintén sajátos népi értelmezéseit olvashatjuk az egyes ügyekben.

Mit árulnak el tehát a vizsgált ügyek az egyének lojalitásdilemmáiról? Láthattuk, hogy a közéletet megosztó, egymással versengő lojalítások csupán néhány vádlott esetében vezettek az uralkodó személyét sértő vagy bíráló megfogalmazáshoz. Ebből a nemzeti lojalitás és a királyhűség vonatkozásában egy tanulságos következtetést vonhatunk le. Az esetek arra utalnak, hogy a háborút megelőző időszakban csupán

a nacionalista agitátorok szemében értékelődött át a királyhűség, azaz Ferenc József védelmező szerepének igénye továbbra is jelentős lehetett a nem magyar etnikumú, alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó emberek között. Mindez tehát – Tara Zahra megállapításait árnyalva – önmagában nem jelentett nemzeti közömbösséget. De ugyancsak nem tekinthető a magyar etnikumú csoportok nemzeti és/vagy politikai közömbösségének a 48-as értékekkel, érzelmekkel összefüggő ügyek hiánya. Ennek magyarázatát a társadalom toleranciájában látjuk. Viszont további kutatásokat igényel még, hogy az alattvalói kultúrát miképpen értékelhetjük a parasztság politikához fűződő viszonyának kontextusában.¹¹¹ A hatóságok megítélése és a politikai attitűd közötti összefüggés Jászi Oszkár megfigyeléseiben is felbukkant, ám éppen ellenkező előjellel: a Monarchia bukásának okait elemző művében a parasztság és a közigazgatás képviselői közötti ellenszenvvel (választási atrocitások, megfélemlítés) magyarázta, hogy a nép a politikát „úri huncutságnak” tekintette.¹¹² Az esetek tehát összességében a lojalitás (vagy inkább annak alapját képező bizalom) átmeneti megkérdőjeleződését mutatják, amely elsősorban szociális tényezőkkel és a politikai kultúra jellemzőivel magyarázható.

A lojalitást a normatív elvárásokat megfogalmazó és azt érvényesítő személyek és intézmények perspektívájából is vizsgálhatjuk. Feltehetjük a kérdést: miként jelentek meg a lojalitásra vonatkozó követelmények a bíróságok ítélkezési gyakorlatában, hiszen a törvény tág mozgásteret biztosított, mivel nem szabta meg pontosan, hogy mi tekinthető sértésnek. E szempont azonban már nem a társadalom jogi és politikai kultúráját érinti, hanem a hatalomét. E kérdés tanulmányozására – a sajtóban elkövetett királysértési ügyek elemzése mellett – a későbbiekben szeretnék figyelmet fordítani.

CASES OF VERBAL LÈSE-MAJESTÉ DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY (1891–1913)

by Réka Matolcsi

SUMMARY

By examining the loyalty to the ruler through the cases of verbal lèse-majesté committed in the period of 1891–1913, the paper seeks to answer the following questions: What do such cases reveal about the conflicts and expectations of loyalty to the ruler? How could politics, and more precisely the person of the ruler themselves, leak into everyday life? Alongside the individual cases, the normative regulation of lèse-majesté as a crime is explored, as well as the social structure of the accused.

¹¹¹ E kérdést francia vonatkozásban lásd *Eugen Weber: Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford 1976. 241–277.

¹¹² *Jászi Oszkár: A Habsburg Monarchia felbomlása*. Bp. 1982. 429.

Tefner Zoltán

NÉMET–OSZTRÁK–MAGYAR TÁRGYALÁSOK LENGYELORSZÁGRÓL

Berlin, 1916. április 14–15.

1915. augusztus 5-én a német csapatok elfoglalták Varsót, majd a frontot még keletebbre tolták északon, egészen Rigáig, a Dűna folyó vonaláig. A front dél felé a Baranovicsi–Pinszk–Luck-vonalon elérte a Szeret és a Prut folyókat. Az osztrák–magyar haderő ugyancsak megindult délkeleti irányban Jarosláv, Lemberg felszabadítására. Az egész egykori Lengyel Királyság felszabadult a százhusz éves orosz cári uralom alól. A hódítás – mert minden felszabadító jellege ellenére a központi hatalmak haderejének e diadalmenetét annak is lehetett nevezni –, nehezen kezelhető feladatok elé állította a két szövetségest: a hatalmas területtel, amely jóformán az ölükbe hullott, kezdeniük kellett valamit.

Az oroszok rombolva és gyilkolva elhagyták egykori birtokukat, abban a tudatban, hogy valamikor majd visszatérnek. Amikor meghátráltak a német túlerő, valamint a porosz katonai tudás fölénye elől, s elhagyták a Királyság területét, nem gondoltak arra, hogy azt az Orosz Császárság katonáiként véglegesen elhagyják. A hadászati döntések a „Sztavkában”, az orosz főhadiszálláson a hagyományos orosz hadviselés elemeit tükrözték: az erő helyett a teret használták fő stratégiai eszközként. John Keegan angol hadtörténész a következőket írja erről: „Egyetlen francia tábornok sem javasolta volna hazája féltékeny gonddal őrzött földjének feladását, hogy így jussanak katonai előnyhöz, Kelet-Poroszországban pedig a német tábornokok szent kötelességüknek tekintették a határ védelmét. Ezzel éles ellentétben az oroszok, egy olyan birodalom lakói számára, amely Nyugat-Lengyelország szántóföldjeitől a Bering-szoros jegéig csaknem 6000 mérföld (9650 km) hosszan húzódott, száz mérföld itt vagy ott nem jelentett többet apró katonai manővernél.”¹ (Kutuzov esetében Moszkva feladását is egy ugyanilyen „apró manőverként” kell értékelnünk, s ez még akkor is így van, ha Moszkva mégiscsak a „Szent Moszkva” volt, Varsó pedig csak idegen föld.) A lengyelek idegenkedve, néha ellenségesen fogadták a bevonuló német, magyar, osztrák, horvát, cseh, román stb. nemzetiségű katonákat. Voltak persze kivételek, például a varsói bevonulás, amelyről az üdvözlő virágosz sem hiányzott.² A varsói népben ekkor valami megmozdult, de voltak távoli paraszti vidékek, ahol a cár

¹ *John Keegan: Az első világháború.* Bp. 2014. 241.

² A lengyel főváros lakóinak döntő része németellenes volt. Mivel azonban a német bevonulással az oroszok túlkapásai megszűntek, s a helyzet is stabilizálódott, a lakosság hangulata javult.

tekintélye annyira beleivódott az emberek tudatába, hogy hűtlenségként fogták fel saját felszabadítóik üdvözlését.

Varsó tehát 1915. augusztus elején elesett, s mind Berlin, mind Bécs számára megnyílt az út az 1914 szeptembere óta az osztrák–magyar hadviselés szerbiai, galíciai és bukovinai mélyrepülése miatt tartalékpályán mozgó lengyel tárgyú külpolitika előtt. A német hadseregek jelentős erőket csoportosítottak át ugyanis a keleti hadszíntérre, hogy a megvert k. u. k.-haderőt kihúzzák a bajból, amelybe saját felső vezetése juttatta, s ennek eredményeként Lengyelország a központi hatalmak kezére került. Ez pedig cselekvésre készítette a magas diplomáciát: hónapokon át mérlegelték a lengyelkérdés lehetséges megoldásait. Ez az elhúzódó folyamat végül 1916 áprilisáig tartott, amikor a tanulmányban bemutatásra kerülő berlini tárgyalásokon, ha pontot ugyan nem is tudtak tenni az ügy végére, de a lengyelkérdés radikális fordulatot vett.

Ausztropolonizmus és diplomácia

1915 őszén magas diplomácia fogalmán persze nem azt kellett érteni, amit a háború előtt értettek, hiszen az egyeztetésben ekkor már szükségszerűen csak két egymással rivalizáló hatalom vett részt, paradox módon épp a két szövetséges, Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia. Ahogy Heinz Lemke NDK-beli történész szellemesen megjegyezte: Allianz und Rivalität (szövetség és vetélkedés) volt ez egyszerre.³ S a Lengyelország ügye körül zajló politikai eseménysorban rajtuk kívül legfeljebb a semleges országok, Svájc, Svédország és Dánia Bécsbe akkreditált diplomatái vehettek részt.

A tervezgetések Lengyelország jövőjével kapcsolatban a mértékadó osztrák–magyar politikusok köreiben már az első világháború legelején, augusztusban elkezdődtek. Igaz, az orosz sereg 1914. szeptember 17-ei váratlan és gyors támadása megállította a Monarchia galíciai katonai előrenyomulását, de Bécsben az ősz folyamán új és új terveket dolgoztak ki, az augusztusiakat pedig időközben elfogadtatták Berlinnel. A Bécsben élő nagy lengyel kolónia a háború kitörésekor felbolydult. Lázás szervező munka kezdődött; nemcsak az egyszerű polgárok, a „kávéházi politizálás” szintjén, hanem jelentős lengyel személyiségek is igyekeztek megragadni a lehetőséget a Monarchia külpolitikájának befolyásolására. A bécsi újságok naponta foglalkoztak azzal, hogy a Monarchia csapatai mely lengyel városokat foglalták el. A Birodalmi Tanács, a Reichsrat Lengyel Klubjának vezetői, valamint a képviselők és a hozzájuk közel álló véleményformáló újságírók

³ *Heinz Lemke: Allianz und Rivalität. Die Mittelmächte und Polen im ersten Weltkrieg (bis zur Februarrevolution). Wien–Köln–Graz 1977.*

úgy érezték, hogy elérkezett az idő, amire 125 éve vártak, így egymásnak adták a kilincset a kormányhivatalokban.

A bécsi – jórészt konzervatív – lengyel politikusok semmi másban nem gondolkodtak, csak az unióban; egy osztrák–lengyel megoldásban, amelyben Lengyelország vagy az egész Monarchia, vagy csupán Ausztria része lesz. Több, részleteiben eltérő elképzelés is forgott a köztudatban.⁴ Az első komolyabb, a trializmus a magyar konzervatívok – magyar parlamenti nyelvre lefordítva a Tisza által vezetett Munkapárt – heves ellenállásába ütközött, mert megszüntette volna az 1867-es közjogi alapot, a dualizmust. A másik két megoldási lehetőség közül elfogadható variánsnak tűnt még a szubdualizmus, a horvát típusú kapcsolódás Ausztriához, a cseh típusú tartományi státusz azonban szóba sem jöhetett számukra. (Furcsa történelmi kuriózum, de még az a gondolat is felmerült egyesekben, hogy Lengyelországot a régi, Nagy Lajos-i unió mintájára a Magyar Koronához csatolják.)

A bécsi külügyi vezetés – miután már várható volt, hogy az ellenségeskedések Oroszországgal napokon belül megindulnak – mellékszálakon, a titkoszolgálatok bevonásával kezdte meg az előkészítő munkálatokat. Berchtold, a Monarchia közös külügyminisztere július 11-én utasította Szögyény-Marich László berlini nagykövetet, egyeztessen a német külügyminisztériummal arról, hogy Berlinben milyen lehetőségeket látnak az orosz háttország fellazítására, esetleg forradalmi mozgalmak kirobbantására. Természetesen felmerült annak a gondolata is, hogy magát Orosz-Lengyelországot lázítsák fel, de ettől a megoldástól mind Berlin, mind Bécs vonakodott. Érthető okból: egy forradalmi mozgolódás Lengyelországban katonailag is veszélyes lehetett volna számukra, hiszen érdekükben állt, hogy a frontvonal mögött rend és nyugalom legyen. Ezért aztán inkább elégedetlenségek kirobbantásában gondolkodtak, de más, a hadi eseményektől – egyelőre legalábbis – közvetlenül nem érintett tájakon, mint például Finnországban, a Kaukázusban vagy Ukrajnában.

Szeptember 9-én papírra vetették Bethmann Hollweg⁵ hadicél-progamját. Igaz, a terv nem vált publikussá, s a lengyel kérdés is csak érintőlegesen szerepelt benne.⁶ Ebben az ország inkább csak mint a jövő Európájában a keletre, Ázsiába visszaszorított s ezáltal az európai politikából kizárt Oroszország fékentartója jelent meg. Egy olyan bástyaként, amilyen Lengyelország mindig is volt, s amilyen – legalábbis a lengyel politikusok elképzelései szerint – a jövőben is lenni akart.

⁴ Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1867–1914*. Bp. 2007.

⁵ Theobald von Bethmann Hollweg (1856–1921): német politikus, a Második Birodalom 5. kancellárja.

⁶ Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf 2013. 95–96.

A német kormány közvetlenül a háború elején nem hozta nyilvánosságra valódi terveit, csupán a döntésekben érdekelt belső emberek tájékoztatására készültek feljegyzések. Ezekben a hadicélok meghatározása a maximalista elképzelések foglalata lett. Bethman hadicél-tervezete szerint azonban Kelet-Európa, tehát az Oroszországgal vívott harc színtere, egészen más formát öltött volna. Ebben nem a hódítási szándék állt a középpontban, hanem egy német vezetésű Közép-Európa kialakításának gondolata. A későbbi, 1915-ös Naumann-féle terv ezt a koncepciót fogalmazta meg nagy terjedelemben, részletekbe menően, egy majd 300 oldalas könyv formájában.⁷ A Közép-Európának nevezett, földrajzilag valójában tágabban értelmezett hatalmas térségben a német befolyás érvényesült volna. Ide tartozhatott volna Dánia, Hollandia, Belgium, Franciaország – és természetesen az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve akár Olaszország, Svédország és Norvégia is. A térség államai egy közös vámterület részeként a német gazdaságpolitikai érdekek szerint igazodtak volna egymáshoz és a külvilághoz. Mindezt annak ellenére, hogy nem rendelkeztek volna „közös alkotmányos felsőbb szervvel, s tagjai külsőlegesen egyenrangúak” lettek volna.

A „szeptemberi programként” elhíresült dokumentum az *Előzetes feljegyzések a békekötésnél követett politikánk alapvonalairól* hangzatos címet viselte, s lényegében hallgatott arról, hogy mi lesz Oroszországgal, csak általánosságokat fogalmazott meg ezzel kapcsolatban. A berlini Külügyi Levéltár iratai meggyőző érveket szolgáltatottak arra nézve, hogy a Bethmann Hollweg által követett hadicél-politika nem csak egy szűk kamarilla, tehát néhány beavatott politikus szellemi terméke volt. Már a háború első heteiben is nagy nyomás nehezedett a német kormányra, s a porosz minisztériumokra is: a nagyipari tömbök, a pángermánok, a profeszori kar nagy része mind a keleti terjeszkedést követelték. Mindenki tisztában volt azonban azzal, hogy a lengyelkérdést az a fél fogja megoldani, amelyik megnyeri a háborút. Bethmann Hollweg kezdeti álláspontját is ez a dilemma határozta meg, a *dilatorikus*, halasztó hatályú megoldás: „Elméletileg az lett volna helyes, ha a problémát a háború teljes időtartamára lebegni hagyjuk” – olvassuk a német kancellár emlékirataiban.⁸

A kérdésről azonban tárgyalni kellett. A bécsi diplomácia legfelsőbb körei ugyanis aktívan foglalkoztak a lengyel ügygel. Számukra egyértelmű volt, hogy a több mint egy évszázad óta formálódó ausztropolonista elképzelés lesz a megoldás kulcsa. A konkrét bécsi tervek megfogalmazását az első napokban hátráltatta, hogy – mivel korábban a németekkel keveset beszéltek hivatalosan a kérdésről – nem voltak teljesen tisztában Berlin álláspontjával. Nem is lehettek, hiszen

⁷ Friedrich Naumann: Mitteleuropa. Berlin 1916.

⁸ Theobald Bethmann Hollweg: Betrachtungen zum Weltkrieg. 2. Teil. Während des Krieges. Berlin 1921. 88.

Bethmann Hollweg vázlata a jövődő Európáról még csak a Wilhelmstrasse néhány íróasztalán feküdt. Történelmi pillanat: Berchtold osztrák–magyar közös külügyminiszter augusztus 10-én feladta az első fontos számjeltáviratot lengyel ügyben Szögyény-Marich Lászlónak, a Monarchia berlini nagykövetének. Az utasítás szerint tisztáznia kell a német kormány álláspontját Lengyelországgal kapcsolatban, s figyelmeztetnie Berlint, hogy egy teljesen független Lengyelország létrehozása „nem áll Ausztria–Magyarország érdekében”.⁹

Berlinben azonban kísértett a richelieu-i és bismarcki értelemben vett „réalpolitika” tradíciója is. (Richelieu ars poeticája szerint: „Az állam nem halhatatlan, vagy most üdvözülni, vagy soha.”)¹⁰ Tehát mindig a jelenben kell megszerezni a politikai előnyöket, nem pedig egy metafizikus világban, ahogy azt a teológia tanítja. Az „államérdek” a richelieu-i értelemben vett igazodási pont, nem pedig a politika liberális és romantikus értelmezése. 1914 októbere és 1915 augusztusa között a német diplomácia e szerint a politikai krédó szerint működött.

1914 vége és 1915 nyara között a diplomácia terén valójában nem történt semmi érdemleges fejlemény. A lengyel föld továbbra is orosz birtokban volt, Galíciát és Bukovinát pedig 1914 végén megszállták az orosz csapatok. Lemberg elfoglalva, Przemyśl erődtámasai körülvárván. A helyzet reménytelennek tűnt, s „fegyverek közt hallgatnak a múzák”. A diplomácia művészetét hallgatásra ítélték, mivel a lengyel ügyben az adott pillanatban nem is volt miért küzdeni, hiszen a szövetségesek szempontjából a helyzet sokkal rosszabbul állt, mint 1914. szeptember 17-e előtt. Amint azonban az August von Mackensen által vezetett porosz gárdisták fokozatosan előrenyomultak északi irányban Radom felé, Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök pedig elkészítette és megvalósította a terveket Przemyśl, Lemberg és Jaroszláv elfoglalására, visszatért az osztrák–magyar és német diplomácia korábbi, önbizalmat sugárzó hangja.

Pár nappal Varsó elfoglalása után, augusztus 13-án és 14-én Bethmann Hollweg és a közös külügyminisztert felváltó Burián István megbeszélést folytatott a lengyelkérdésről, amelynek eredményeként Berlin nem állított elvi akadályt az ausztrópolonista megoldás elé. Ugyanezen év novemberében sor került egy másik találkozóra is, azonos szereplőkkel. A német kancellár ezen a november 10–11-én zajló berlini tárgyaláson, bár fenntartásokkal, de ismét beleegyezését adta az ausztrópolonista megoldásba. Valamennyi forrás ezt igazolja, többek között Burián naplója is. Az augusztusi tárgyalásokhoz képest mégis fontos változások történtek, ami leginkább abban nyilvánult meg, hogy Bethmann Hollweg november 11-én

⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Min. des Aeussern. PA I. Karton 522. Liasse XLVII 11. Berchtold utasítása Szögyény-Marichnak, 1914. aug. 10. Számjeltávirat.

¹⁰ Henry Kissinger: Diplomácia. Bp. 2008. 52.

az osztrák–lengyel megoldást már feltételhez kötötte, és pedig ahhoz, hogy győztes háború esetén Ausztria Lengyelország „átengedése” fejében lépjen vámszövetségre Németországgal. A vámszövetség kérdése a német vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn javaslatára került be a tárgyalási programba; nem egy teljes, mindenre kiterjedő vámunióról volt itt még szó, nem a Naumann-féle „Mitteleuropa-tervről”, hanem csupán vámkedvezmények listájáról, amelyhez később más államok is csatlakoznának.¹¹ A Heinrich von Tschirschky bécsi német nagykövet által pár nappal később Bécsben átadott emlékeztető ezt úgy fogalmazta meg, hogy „elsősorban a jelenlegi osztrák szerződéses vámszínvonal csökkentésében kellene megtalálni a kompenzációt arra az esetre, ha mi lemondanánk Orosz-Lengyelországról”.¹²

Milyen tényezők hatására indult el a német politikában a korábbi álláspont újraértelmezése? Mennyire volt, illetve lehetett a háború kezdetén a Monarchiával szemben tanúsított konciliáns magatartás őszinte? Ha a Kissinger által leírt réalpolitikából indulunk ki, bátran mondhatjuk: semennyire. A német hátraarc nem máról holnapra következett be. A réalpolitikára jellemző állhatatlanságon kívül számolnunk kell azzal is, hogy 1879, a kettős szövetség megkötése óta a háromcsászár-politika talaján személyes, a 18. századi értelemben vett dinasztikus elemek is beleszövődtek a két birodalom egymás közötti külpolitikai kapcsolataiba. A „gentleman agreement” szabályait Ferenc József, I. Vilmos és később II. Vilmos is igyekezett betartani, ha ez nem is mindig sikerült. Sem Kálnoky Gusztávról, sem később Aehrenthal közös külügyminiszterről nem lehetett azt állítani, hogy ígéreteiket *expressis verbis* megszegték volna. A fordulatot mindig a katonai, politikai és gazdasági tényezők változása idézte elő. (A háttérben persze ott volt a társadalom mélylélektanában évtizedeken át érlelődő krízisudat.) A németek a háború elején megígérték Lengyelország átadását a Monarchiának (amennyiben sikerül az oroszokat kapitulációs békére kényszeríteni), az idő haladtával, a feltételek megváltozásával azonban ennek épp az ellenkezőjét tették. Ebben különbözött a német lengyel-politika a hadviselő felek bármelyikének erkölcsi kánonjától. A megkésített német fejlődés traumájából táplálkozó kisebbségi érzés átcsapott világhatalmi törekvésekbe.

1915 nyarán a győzelmek egymást követték a keleti fronton, s Lengyelország a központi hatalmak megszállása alá került. Az 1915. novemberi berlini tárgyalásokon Bethmann Hollweg „feltételei” részben ezekből a hangulati elemekből összeállt politikának a kifejeződése. Az oroszokkal köthető különbke gondolata, amelyet a német politikusok 1915 tavaszán még oly kézzelfoghatónak láttak, novemberre teljesen elvesztette aktualitását. Új eszmék erősödtek meg a berlini politikában, amelynek lényege: Lengyelországot nem szabad visszaadni az oroszoknak.

¹¹ Lemke, H.: Allianz und Rivalität i. m. 250. [A tanulmányban szereplő idézetek a szerző fordításai.]

¹² Tschirschky jelentése Bethmann Hollwegnek. Uo.

Külpolitikai hibák ifj. Andrássy Gyula értelmezésében A lengyel-politika „hullámmélete”

Összekötni két olyan tényezőt, amelyeknek a pusztta létezése is a háború kimenetelétől függött, több volt, mint illúzió. (A háború megnyerése egyet jelentett volna Lengyelország megtartásával, sőt függetlenségével. A különbéke még félmegoldás sem lehetett, hiszen ez azt jelentette volna, hogy az oroszok ismét visszatelepülnek Varsóba.) Bethmann Hollweg, aki nem a légvárak építését tekintette kancellári működése alapjának, ezúttal ingoványos talajra tévedt. Burián úgyszintén, de az ő esetében ez nem volt példa nélküli.¹³ Az elképzeléseket ezúttal a realitások fölé helyező magyar politikus szívesen hallgatta Bethmann Hollweg ígéreteit, miközben mindketten tudatában voltak annak, hogy ha mégiscsak különbékére kerülne sor, vissza kellene adni Lengyelországot Oroszországnak. Ebből a szempontból tehát a tárgyalás ezen részének értelme sem volt.¹⁴ Ifj. Andrássy Gyula írja az első világháborúval foglalkozó könyvében: „A kancellár a Németországgal való gazdasági és katonai megegyezés esetében kész lett volna az általam képviselt megoldást elfogadni. De Bethmann Hollweg egy percig sem volt Németországban a helyzet ura. Nagy erők dolgoztak ellene is, a lengyel–osztrák megoldás ellen is. Az Oberkommando hallani sem akart arról, hogy Lengyelországról lemondjon. Mivel ő hódította meg, abszolút jogot formált reá. Abból indult ki, hogy mi nem bírjuk a lengyeleket megszervezni és megvédeni az orosz nyomás ellen, hogy csak német tudás és német fegyelem lesz erre képes és Lengyelország sorsa Németországot nagyon közelről érinti, mert Lengyelország védi a keleti határát. Rámutattak a galíciai slendriánra, a ruténok közt elszaporodott árulásokra, mint annak bizonyítására, hogy az osztrák nem fogja tudni a lengyelt az orosz befolyás alól felszabadítani. Kevés rokonszenv is volt a németekben a lengyelek iránt, kevés bizalom a lengyelek jóakaratában.”¹⁵

Az eltérő nézetek és érdekek ilyen szövevényében előbb vagy utóbb fordulatnak kellett bekövetkeznie. Andrássy jól látta, hogy az érdekhierarchia csúcsán a német nagyipar tisztán gazdasági igényei állnak. „A német ipar a lengyel nyersanyagot maga számára akarta megszerezni. Az alldeutschok talán legszívesebben magára Német-Ausztriára is rátették volna kezüket. Hallani sem akartak arról, hogy ehelyett Lengyelország is a Habsburg-monarchiához csatoltassék.”¹⁶ Mindezek háttérében természetesen ott tornyosult az elhibázott stratégia okozta csődtömeg is, amely

¹³ Burián doktriner személyiségéből következett az illúziókergetés, aminek során saját elképzeléseit a politikai realitások elé helyezte. Lásd *Tefner Zoltán: Régi célokkal az elvesztett vártán*. Burián István és a lengyel ügy az első világháborúban. Valóság 69. (2016) 12. sz. 61–78.

¹⁴ A másik fő témán a Balkán értendő.

¹⁵ *gróf Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború*. Bp. 1921. 110.

¹⁶ Uo.

a háború elején nyugaton következett be a Schlieffen-terv kudarcával. Amennyiben ugyanis a nyugati terjeszkedés bukásra van ítélve – gondolták –, akkor biztos találon kell állnia a német államnak keleten, s itt nem lehet sem engedékenységet, sem gyengeséget mutatni. „Mentől kevesebb kilátás volt a nyugat felé való terjeszkedésre, annál nehezebb volt azt a megoldást elfogadtatni, amely Lengyelország élére a mi dinasztiánkat állította volna. Hogy volna a német közvélemény előtt az képviselhető, hogy ők, az erősebbek, az igazi győzők, üres kézzel kerüljenek ki a harcból, amikor a gyengébb szövetséges új királyságot szerez? Nem csoda, hogy a koalíció nehézségei következtében bizonyos bizalmatlanság kezdett széles német körökben velünk szemben elterjedni, és hogy azzal az aggodalommal is találkozunk, hogy ha Varsó és Prága egy kézbe kerülne, a körülzárt Szilézia fenyegetve lenne, és hogy a 20 millió lengyel a Habsburg-dinasztiát szláv irányba fogná terelni és a német szövetséget lehetlenné fogná tenni. Ilyen körülmények között tehát nehéz volt Berlin hozzájárulását elnyerni, nehéz főleg addig, amíg magunk se tudtuk világosan, hogy mit akarunk, hogy miképpen illesztjük be a Habsburg-monarchiába ezt az új országot és hogy milyen lesz a német–osztrák–magyar viszony. E bizonytalansággal járó ingadozásunk következtében Lengyelországban sem alakult ki erős közhangulat mellettünk.”¹⁷

Andrássy gondolatfűzése arra a konklúzióra vezetett, hogy a Monarchiának meg kell nyernie a lengyelek szimpátiáját. A kulisszák mögött az érdekhierarchiák harca folyt, a nyílt propagandában a lengyel társadalom kegyeiért zajlott a versengés. Ennek megszerzése – a háború során – azért ment nehezen, mert közben a hadseregnek természetesen rekvirálnia is kellett, hisz a front ellátása abszolút primátust élvezett. Emellett Bécs helyzetét az is nehezítette, hogy időnként meg kellett mondani a lengyeleknek, hogy amire a leginkább vágnak (független lengyel állam), az a háború alatt biztosan nem valósítható meg. Az érdekhierarchiák harca a két nagyhatalom diplomáciai találkozóin zajlott. Ezek az ellentétek tették a lengyelkérdést bonyolulttá. Ezt a bonyolultságot leginkább a matematikában használt, periodikusan változó görbék hullámmozgásával lehet jellemezni. Az ausztrópolonista átalakítás véghezvitelének esélye, amelynek sikeressége a Monarchia legfontosabb érdeke volt, évenként, háromnegyed évenként, sőt fél évenként fluktuált, ha az amplitudó legfelső és legalsó pontjait nézzük. A németek időről időre készséget mutattak annak elfogadására, hogy a Monarchia bekebelezze a lengyel területeket, majd rövid időn belül alapvetően megváltozott a képviselt álláspontjuk. A görbe azonban az 1914-es augusztusi legmagasabb pontról gyorsan súlylyedni kezdett. Az 1915-ös őszi helyzet még azt jelezte, hogy Bécs háborús célkitűzéseit tekintve egyetértés uralkodik a szövetségesek között (ekkor még szinte a hullám tetejéről beszélhetünk), s az osztrák megoldással még maga II. Vilmos is rokonszenvezett.¹⁸

¹⁷ Uo.

¹⁸ Werner Conze: *Polnische Nation und deutsche Politik im Ersten Weltkrieg*. Köln–Graz 1958. 139.

Kezdődött azzal, hogy szeptember végén maga a német vezetés is elbizonytalanodott. Az álláspontok megoszlottak. A törésvonal a politikai és katonai vezetők között húzódott. Semmiképpen sem lehetett kizárni a két vitatott megoldás egyikét sem: Lengyelország visszaadása az oroszoknak szükség esetén ugyanúgy lehetséges opció volt, mint a terület Monarchiához csatolása. Ezzel a két lehetőséggel szemben foglalt állást a katonai lobbí nagy része. Az ütközőállam, a *Pufferstaat* gondolatát éppúgy felhozták a vitákban, mint a lengyel felosztottság fenntartását, amennyiben az oroszokat nem sikerülne legyőzni.¹⁹ Falkenhayn például a kancellár álláspontjával szemben visszanyúlt az 1815-ös bécsi döntésig, mert szerinte a legjobb megoldást továbbra is Lengyelország felosztottságának fenntartása jelentette. „Az állam nélküli lengyelek továbbra is a ragasztóanyag lennének a német–orosz egyetértésre nézve” – írta Bethmann Hollwegnek szeptember utolsó napjaiban.²⁰ Szerinte abban az esetben, ha mindenképpen az osztrák–lengyel megoldást kell majd választania a német politikának, akkor abba csak úgy szabad beleegyezni, ha az egyesítés a német Mitteleuropa-terv keretében megy végbe. Ausztria önmagában egy „kader”,²¹ egy idejét múlt birodalom, egy oszlásnak indult tetem, amelyhez a német jövőt a Mitteleuropa-terven kívül nem szabad hozzákötni. Hasonló véleményen voltak az ipari és gazdasági szövetségek, a Reichstag jobboldali nacionalista pártjai, a pángermánok és a német egyetemek professzoraiból álló csoportosulások is.

1915. augusztus végén a hivatalos kommunikációs politika még más volt, mint amilyenné a későbbiekben változott. Szigorúan tiltotta mind a Monarchiában, mind Németországban azt, hogy a kikerülő sajtóanyagokban bármiféle annexióról, hódításról, területi igényekről szóló hír láthasson napvilágot. A védelmi tényezőt hangsúlyozták.²² A hivatalos álláspont úgy szólt, hogy a szövetségesek „Európát védik az ázsiai barbárság ellen”. Ettől függetlenül természetesen a kiszivárgott információk állandó feszültségben tartották a német társadalom széles tömegeit. A politikai hierarchia csúcsán álló kancellár – aki ingadozó, a saját maga döntéseiben is kételkedő személyiség volt – nem tudta magát függetleníteni az őt érő, gyakran álláspontjával ellentétes előjelű hatásoktól. A fent említett hullámozást részben ennek a személyiségvonásának lehet tulajdonítani.

1915. október 29-én a bécsi német nagykövet, Tschirschky gróf²³ figyelmeztette a közhangulat által elbizonytalanított Bethmann Hollweget arra a veszélyre, hogy

¹⁹ Lemke, H.: Allianz und Rivalität i. m. 72–73.

²⁰ Erich von Falkenhayn: Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen. Berlin 1920. 232. Idézi: Conze, W.: Polnische Nation und deutsche Politik i. m. 139.

²¹ Uo.

²² Fischer, F.: Griff nach der Weltmacht i. m. 113.

²³ Heinrich Leonhard von Tschirschky und Bögendorff (1856–1916): szász születésű német diplomata, bécsi német nagykövet.

Ausztria esetleg kizoríthatja Németországot Lengyelországból. Azt javasolta, hogy Németország kössön katonai konvenciót a Monarchiával, hogy így biztosítsa a Reich katonai befolyását az országra. Hasonló gyanú Németországgal szemben is megfogalmazódott, ezúttal azonban osztrák oldalról. Leopold von Andrian báró,²⁴ az egykori varsói főkonzul, 1914. november 23-án lengyel referensként arról tudósította felettesét, Burián Istvánt a Ballhausplatzon, hogy Varsó német visszafoglalásának köszönhetően jelentősen megnőtt a német orientáció támogatóinak aránya a városban.²⁵ Az osztrák szociáldemokraták vezére a Reichsratban, Ignacy Daszyński pedig egyenesen azt állította, hogy: „Ha ma a németeknek szükségük van az egész Lengyelországra nézve mértékadó Varsó szavazatára, azt 48 órán belül megkaphatják.”²⁶

A kölcsönös gyanakvás és rivalizálás légkörében s a tömegpszichózis nyomásával a háttérben elengedhetetlenné vált a két diplomáciai vezetés találkozója a helyzet tisztázása érdekében. Az egykori közös külügyminiszter, Agenor Gołuchowski előzőleg többnapos magánlátogatást tett Varsóban. A németek udvariasan, de hűvösen és bizalmatlanul fogadták.²⁷ Mindenekelőtt a hadsereg számára volt fontos, hogy tisztán lássanak a lengyel kérdésben, ezért a vezérkari főnök október 6-án levélben kérte a Külügyminisztériumot, hogy a szabályozás érdekében kényszerítsen ki hátrázott állásfoglalást.²⁸ Berlin, miután szüksége volt a Monarchia részvételére a háborúban, nem térhetett ki a tárgyalás elől. Burián – a látogatást előkészítendő – utasította berlini nagykövetét, Hohenlohet,²⁹ Szögyény utódát, hogy előzetesen tegyen javaslatot Bethmann Hollwegnek a szubdualista megoldás elfogadására.

A Mitteleuropa-terv és összekapcsolódása a lengyelkérdéssel

A két külügyminiszter találkozájára 1915. november 10–11-én került sor Berlinben. A helyzet – akkor még – nem volt alkalmas arra, hogy a német kancellár nyíltan ellentmondjon Burián elképzeléseinek. Megjelent azonban egy új, a kétoldalú tárgyalások történetében addig ismeretlen elem: Bethmann Hollweg a tömeghangulatra mint kényszerítő belpolitikai erőre hivatkozott, mikor azt kérte, hogy „bizonyos feltételek” teljesítését az osztrák–magyar fél is vállalja magára. Ezek a

²⁴ Leopold Ferdinand Freiherr von Andrian zu Werburg (1875–1951): költő, író, színházigazgató, diplomata. 1915. december 16-tól a Közös Külügyminisztérium képviselője a német Katonai Főkörmányzóság mellett Varsóban. 1917 februárjától a Ballhausplatz lengyel referense.

²⁵ *Conze, W.*: Polnische Nation und deutsche Politik i. m. 142.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 143.

²⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Politisches Archiv (a továbbiakban: HHStA PA). Min. des Aeussern. Allgemeines 8–10. Karton Liasse Krieg 1. Instruktionen für unsere Vertreter beim AOK und bei anderen Militärbehörden. Conrad von Hötzendorf levele Buriánnak, 1915. okt. 6.

²⁹ Gottfried zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceg (1867–1932): tábornok diplomata, 1914. augusztus 4-től berlini nagykövet.

feltételek előhírnökei voltak egy később preferált témakörnek, amely egyszerre több közép-európai országot is érintett: a Naumann-féle Mitteleuropa-tervnek.

Burián csalódottsága érthető volt, annál is inkább, mert ő ismerte a Monarchia két miniszterelnöke, Tisza István és Karl von Stürgkh ezzel kapcsolatos elutasító álláspontját. Emiatt szembe kellett szálljon a német elvárással. A lengyelkérdés összekapcsolása a német Közép-Európa-tervvel ugyanis a magyar gazdasági és politikai uralkodó körök jelentős részének érdekeivel nem volt összeegyeztethető. Bár az ausztropolonista megoldást következetesen képviselő Buriánt kellemtelenül érintette, Bethmann Hollweg végső következtetése logikus volt. Szerinte ugyanis, amennyiben sikerül egy gazdaságilag stabil Közép-Európát kiépíteni, az közép- és hosszú távon is biztosítani tudja a hatalmas keleti szomszéd elleni katonai védelmet. Egy széthullásra ítélt Ausztria–Magyarország vagy egy önálló Lengyelország erre nem lenne képes. Az erős védelemhez ugyanis mindenképpen gazdasági erő kell, egy nagy, a németek által irányított belső piac, s határ-kiigazítások, amelyek délen és keleten megfelelő védelmi sávot, harci zónát képeznének a majdani orosz támadással szemben. Megjelent a színen az összlengyel társadalmi rémképek egyike, a „lengyel ütközőállam” (*Pufferstaat*).

A terv pár hónappal később bomlott ki teljes egészében. Az új koncepció összekapcsolása a lengyel ütközőállam tervével valamikor az 1916-os év elején jelent meg úgy, hogy az már többé nem csupán emlékiratok tárgyát képezte, hanem a német kormány hivatalos álláspontjává vált. Bethmann Hollweg a következőket írta Beselernek, az időközben Varsóban létrehozott német Katonai Főkormányzóság vezetőjének³⁰ 1916. január 6-án: „Ma még nem tudom eldönteni, hogy végül is vajon általános politikai megfontolások tűnnek szükségesnek vagy lehetségesnek ahhoz, hogy beleegyezzünk az osztrák–lengyel megoldásba, miközben attól sem tudok eltekinteni, hogy vajon sikerül-e az Ausztria–Magyarországhoz fűződő viszonyunkat olyan tartós alapra helyezni, amely számunkra egy ilyesféle szabályozás feltételeit jelentené.”³¹ Így a Monarchiának tett korábbi ígéret tovább halványult.

A végső szót az ügyben a katonai vezetés mondta ki. Werner Conze német történész szerint a fordulat egyes mozzanataiban Falkenhayn bizalmatlanságának hatása érhető tetten. Ausztria – állapította meg Falkenhayn – egy győztes háború után sem biztos, hogy Németország felé forduló külpolitikát fog folytatni, ezért nem kívánatos, hogy megkapja Lengyelországot. Még akkor sem, ha Németország katonai konvenciót kötne vele. A legjobb megoldásnak a terület Németországhoz való

³⁰ Hans Hartwig von Beseler (1850–1921): német vezérezredes. 1915. augusztus 27-től állt a varsói székhelyű német Katonai Főkormányzóság élén.

³¹ Bethmann Hollweg Beselernek, 1916. jan. 6. Idézi: Conze, W.: *Polnische Nation und deutsche Politik* i. m. 142.

csatolását tartotta volna, föderatív formában. Gottlieb von Jagow külügyminiszter azonban a kancellárral együtt úgy ítélte meg, hogy az idő még nem érett meg arra, hogy a német álláspontot hivatalosan is közöljék Ausztriával.³²

A német diplomácia időhúzása 1916 elején

A tél hátralévő részét áldatlan huzavona, időhúzás tette ki. A berlini Külügyi Hivatal egy sor figyelmeztető jelentést kapott Varsóból az ottani megnövekedett osztrák aktivitásról, Andrian pedig hasonlókat küldött Bécsbe a varsói „német arroganciáról”. Tschirschky Bécsből hasonló benyomásairól tájékoztatta Berlint, főnöke, Jagow pedig egyetértett vele abban, hogy valóban tűrhetetlen, ami Varsóban Andrian szervezésében történik.³³ A varsói német főkormányzó, Beseler is nehezményezte, hogy Andrian stábjának létszáma a hatásosabb agitáció érdekében nagyon megnőtt, ami ellentmondott az 1915. szeptember 14-ei tescheni egyezményben foglaltak szellemének.³⁴ Szerinte a bécsi politika Varsóban kondomínium kiépítésére törekedett.³⁵ A lengyelek pedig „benne voltak a játékban”. Beseler csupán azt felejtette el megemlíteni, hogy korántsem az egész fővárosról lehetett ezt elmondani, hiszen ahogyan Jagow leveléből is kiderült: országának tulajdonképpen erős táborra volt Lengyelországban, s ez (jelentős túlzással ugyan, de) az egyesülést szorgalmazta Németországgal.³⁶

Conze kutatásainak eredményei jól mutatják, hogy január végén már egyértelmű jelzések érkeztek mindenhonnan: a német vezetésnek tárgyalnia kell Buriánnal. Február 21-én Beseler kijelentette, hogy az osztrák–lengyel megoldás német részről elviekben sem tartható tovább, de arra is figyelmeztetett, hogy a diplomáciai ellentét élezése sem ajánlatos. A program készen állt, s azt ekkorra már Bethmann Hollweg is (a fentebb bemutatott hosszás vívódást követően) magáévá tette.

Maga Beseler is tudta, hiszen mint állandóan Varsóban tartózkodó főhivatalnok a szó konkrét értelmében is „testközelből” érezte a lengyelek hangulatváltozásait, hogy ezt a tervet nem lesz könnyű elfogadtatni a lengyel társadalommal, s hangot adott annak a véleményének, hogy a terv kivitelezésében elkövetett esetleges hibák az oroszok malmára hajthatják a vizet. Az oroszok kivonultak ugyan,

³² Uo. 146.

³³ *Ludwik Bazylow*: Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej. In: *Historia Dyplomacji Polskiej III*. 1795–1918. Pod redakcją Uő. Warszawa 1982. 849.

³⁴ Tescheni egyezmény (1915. szeptember. 14.): az osztrák–magyar és a német vezérkari főnökök által Teschenben aláírt megállapodás Orosz-Lengyelországot két megszállási területre, főkormányzóságra osztotta, Varsó és Lublin székhellyel. A megszállt területek élére katonai kormányzók kerültek. Lásd *Németh István*: Az első világháború „elfelejtett” keleti frontja. In: *Grotius E-könyvtár* 67. (<https://bit.ly/3D925Ry>, letöltés 2021. okt. 15.)

³⁵ *Conze, W.*: *Polnische Nation und deutsche Politik* i. m. 146.

³⁶ *Bazylow, L.*: *Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej* i. m. 849.

de az idő kissé megszépítette az emléküket, vagy legalábbis enyhítette a 120 év alatti szenvedések keltette ellenérzést velük szemben. Félő volt, hogy megerősödik az orosz orientáció – ráadásul a sanyarú háborús életkörülményekről sem lehetett sok jót elmondani. „Csak rákényszeríteni tudjuk a Németországhoz való csatlakozást” – hangoztatta Beseler,³⁷ aki jól látta a hirtelen fordulat lehetőségét, bármennyire ellentmondtak is a történelmi tapasztalatok ennek.

Burián ezt a veszélyt nem érzékelte. Egyrészt azért, mert a Monarchia eleve „zusammengelegtes Reich” (összetett birodalom), azaz nemzetiségi konglomerátum formájában élt túl vagy háromszáz évet, másrészt azért, mert a külügyminiszter természete merev és doktrinér volt. Burián február végén egy magánlevelet intézett a német kancellárhoz.³⁸ Bethmann Hollweg Hohenlohen keresztül eljuttatott mentegetőző válaszában elismerte, hogy a lengyel ügy „kettőjük dolga”, ezért már neki is szándékában állt a levélírás, *de* aktuális lenne a szóbeli egyeztetés is. Arra hivatkozva azonban, hogy fizikailag teljesen igénybe veszi a nyugati front, a tengeralattjáró háború, az USA hadba lépésének megakadályozása stb., arra kérte Buriánt, hogy halasszák el egy időre a lengyelkérdés megtárgyalását. (Hohenlohe megjegyzése: „A kancellár, aki egy fáradt, agyondolgozott ember benyomását kelti, holnap reggel a Főhadiszállásra, Charleville-be utazik.”)³⁹

Bethman pár nap múlva visszatért Charleville-ből, úgyhogy Hohenlohe március 13-án jelenthette: a kancellár kész a személyes találkozásra, előtte azonban a korábban el nem intézett ügyeket kell napirendre tűznie, többek között össze kell hívni a Reichstag Külügyi Bizottságát. Így a lengyel ügy csak ezt követően kerülhetett napirendre. (Hohenlohe szerint az ülés összehívásának valódi célja az volt, hogy elhárítsák a kormány elleni áskálódásokat.) Burián utasította nagykövetét, hogy fejezze ki köszönetét azért, hogy a kancellár egyáltalán „kilátásba helyezte a személyes tárgyalást”, s felhívta a figyelmét arra, hogy a tárgyalások előtt ne vágjon elébe semminek, gondosan kerülje a fennálló ellentétek említését. Kérte továbbá, hogy kövesse majd figyelemmel a kancellár Reichstag-beli beszéde után kibontakozó vitát, s tegyen jelentést azokról a kormányoldali megjegyzésekről, magyarázatokról, amelyek eltérnek az osztrák–magyar állásponttól a lengyelkérdésben.

³⁷ Uo. 147.

³⁸ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Bethmann Hollweg kancellárnak címzett magánlevél másolata, 1916. febr. 25.

³⁹ A német OHL, az „Oberste Heeresleitung” gyakorta váltogatta székhelyeit, Charleville csak egyik volt a sok közül. Az OHL mindig ott állomásozott, ahol a Nagyvezérkar, a „Legfelsőbb Főhadiszállás”, az „Oberstes Hauptquartier”. A háború kezdete óta több ilyen helyszín létezett: először Berlin, majd Koblenz, Pleß, Bad Kreuznach, Bad Münster stb., végül a háború végéig a belgiumi Spa. A „Legfelsőbb Főhadiszállás” fogalmát úgy kell értelmezni, mint a legfelsőbb politikai és katonai vezetési szint tagjainak változó helyszíni gyűlekezőhelyét: császár, kancellár, vezérkari főnök, a tengerügyi stáb, hadügyminiszter, a Külügyi Hivatal képviselője stb.

Közben elkészült a Ballhausplatzon egy, a Lengyelország jövőjéről szóló leirat (1914 augusztusa óta a sokadik), amelynek kidolgozásában egy egész munkacsoport vett részt.⁴⁰ Nem mintha bekalkulálták volna a készülő drámai fordulat lehetőségét, hanem mert minél konkrétabb, részletesebb, „vonzóbb(?)” tervet akartak letenni a tárgyalóasztalra Bethmann Hollweg elé. (A dokumentum tele van Burián széljegyzeteivel, a tépelődés jeleivel.) A leiratban a bécsi rendezési terv korábbi – Andrássy által csupán későn, az 1920-as évek végén felismert és leírt hibás – tézisei ismétlődnek. „A lengyel kérdés önként átvezet a Németországhoz való viszonyunkhoz, mert a két probléma belsőleg összefügg. Mint már rámutattam, a lengyelkérdés rontott a németekhez való viszonyunkon. A két nagyhatalom harmonikus összeműködését az előforduló összes ellentétek között az olasz után talán a legerősebben a lengyel konfliktus zavarta meg, és e két nagyhatalom közti viszony tökéletlensége hatott zavarólag a lengyel helyzetre.”⁴¹

1916. március 29-én elhangzott Bethmann Hollweg Bécsben annyira várt beszéde a Reichstagban. A kancellár csupán annyit mondott a kérdésről, hogy a status quo-hoz való visszatérés immár nem lehetséges (nyilvánvaló utalás arra, hogy az oroszokkal a különbéke lehetősége végleg megfeneklett), s hogy Lengyelország jövője a két birodalom, Németország és Ausztria–Magyarország megállapodásán múlik.⁴² Április 7-én megérkezett Bécsbe egy számjeltávirat Hohenlohétól, amely jól mutatja, hogy a nagykövet is felismerte: itt már többről van szó, mint Lengyelország jövőjének paritásos vagy ausztrapolonista rendezéséről. Azt jelentette Buriánnak, hogy úgy véli, „a németek számára nem érdektelen a területális kérdés”. Egyértelmű, hogy a német „területi érdek” artikulációja a lengyelkérdést a korábbiakhoz képest más dimenzióba helyezte. Burián Hohenlohe jelzésére nem reagált, mivel végre – hosszas kötélhúzás után – sikerült rögzíteni a találkozó időpontját április 14–15-ben.

A tárgyalások előkészítő anyagai

Április 10-én megérkezett Berlinbe Hohenlohe számára az utolsó eligazítás a tárgyalások előtt.⁴³ Az instrukció még mindig optimista hangvételű volt: a külügyminiszter hangsúlyozta, hogy a felelősség nagy, meg kell nyerni a németeket az osztrák

⁴⁰ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Leirat Lengyelország jövőjének kérdése tárgyában. (Berlinbe elküldve: 10/116.)

⁴¹ Andrássy Gy.: Diplomácia és világháború i. m. 111–112.

⁴² HHStA Min. des Aeussern. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Hohenlohe jelentése Buriánnak, 1916. ápr. 3.

⁴³ HHStA Min. des Aeussern. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Hohenlohe jelentése Buriánnak, 1916. ápr. 3.; Burián utasítása Hohenlohénak, 1916. ápr. 10.

tervnek, mert ha ez nem sikerül, akkor a rendezés nemcsak a lengyelek érdekeivel kerülhet ellentétbe, de nem szolgálja majd a központi hatalmakét sem. Burián még ekkor is bízott abban, hogy a „józanabb” német döntéshozók nem fogják félreismereni az önálló Lengyelország Ausztria–Magyarországhoz csatolásának előnyeit (sic!). Az instrukció azt is jól mutatja, hogy Burián korántsem mondott le a lengyelek megnyerésének már az első pillanattól kezdve alkalmazott taktikájáról. Bethmann Hollweget ugyanis rá kívánta beszélni arra, hogy a két szövetséges ne áruljon többé zsákbamacskát: „Ennél fogva meg kell tudni mondani a lengyeleknek, hogy a központi hatalmak hogyan képzelik el a lengyelkérdés definitív megoldását, ha a lengyel területek leválnak Oroszországról, s hogy a lengyelek mit várhatnak ettől.”⁴⁴ (Emellett a teljesen önálló Lengyelország ötletét ő is elutasította.)

A Hohenlohénak küldött utasítás főbb gondolatait Burián már február 25-én megfogalmazta Bethmann Hollwegnek is, egy magánlevélben.⁴⁵ Burián a tárgyalás forgatókönyvébe mindenképpen fel kívánta venni az augusztusban és novemberben már érintett „lengyel túlsúly – német túlsúly” dilemmát. Eszerint, ha Lengyelországot a Monarchia kapná meg, akkor Ausztriában a Reichsratban hosszú időre biztosítva lenne a német túlsúly.⁴⁶ Kompenzációként Németország mindent megkapna keleten, egy kis terület kivételével Volhíniában, amelyre a Monarchiának stratégiai okokból szüksége van. Ezen túl azonban területileg Németország szabad kezét nyerne mindenütt, ahol erre igényt tart, többek között a Suwałki-területen is.⁴⁷ Bécs naivitását jól mutatja, amit a vámkérdésben képviselt: ha Lengyelország az osztrák vámterülethez tartozna, az a német gazdasági érdekeknek (!) is kedvező lenne, mivel a magas védővámokra alapozott orosz rendszer helyett a mérsékelt védővámot alkalmazó osztrák–magyar rendszer lépne életbe, ami ösztönözné a német kereskedelem expanzióját a Monarchia felé.⁴⁸

A tárgyalás előkészítő anyagai közé tehát akár már a fent említett, Burián által Bethmann Hollwegnek írt február 25-ei magánlevelet is be lehetne sorolni. „Azokon a megbeszéléseken – írja Burián –, amelyeket Önnel folytattam,⁴⁹ s amelyek számomra a megtiszteltetést jelentették, elviekben megállapodtunk, hogy a Lengyel Királyság, ha azt leválasztottuk Oroszországról, az Osztrák–Magyar Monarchiába

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *Bazyłow, L.: Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej* i. m. 849.

⁴⁶ HHStA Min. des Aeussern. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Burián Hohenlohénak, 1916. ápr. 10.; Burián Hohenlohénak, 1916. ápr. 10.

⁴⁷ *Bazyłow, L.: Sprawa polska po wybuchu pierwszej wojny światowej* i. m. 850.

⁴⁸ HHStA Min. des Aeussern. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Burián utasítása Hohenlohénak, 1916. ápr. 10. Számjeltávirat.

⁴⁹ 1915. augusztus és november.

fog betagozódni. Egyetértve ismertük fel, hogy ez a megoldás a legcélszerűbb, miközben nem titkoltuk el a nehézségeket sem, nem siklottunk el a felett, hogy másfajta megoldás előreláthatólag még nagyobb nehézségekkel járna. A lengyel kérdés szándékaink ellenére a háború következményeként keletkezett, és csupán arról volt szó, hogy őszintén elgondolkoztunk rajta, milyen döntés lenne a leghasznosabb szövetséges államaink jövőbeli külső és belső biztonságának megszilárdítása szempontjából.”⁵⁰

Az osztrák–magyar politika valóban úgy látta saját szerepét, hogy csak alkalmazkodott a háború következményeihez, s valóban nem a területszerzés céljából lépett be a háborúba, „legfeljebb” a déli határánál egyre veszélyesebbé váló nagyszerb jugoszlávizmust akarta leszerelni azzal, hogy Szerbiát kapitulációs békére kényszeríti, s a németekkel a közös érdekek talaján vissza kívánta szorítani Oroszországot a Prut folyó vonalától keletre, keresztülhúzva ezzel annak európai aspirációit. Ezzel szemben – amennyiben elfogadjuk Fritz Fischer állításait Bethmann Hollweg 1914-es szeptemberi hadicéljairól – már a kezdet kezdetén kirajzolódtak a hegemonisztikus német háborús célok (Rathenau-terv, a Mitteleuropa-terv célkitűzései, a Közép-Európára irányuló hódítás).

Burián Bethmann Hollwegnek írt levele elején ismételten felsorolta az összes, előző hónapokban, sőt években már előadott érvét. Először is leszögezte, hogy Tisza soha nem egyezne bele a dualizmus megszüntetésébe. Az osztrák megoldás mellett szólt szerinte az is, hogy Lengyelország nélkül a Monarchiára a „politikai elnyomorodás várna”, amin azt értette, hogy Galícia esetleges távozásával az ország gazdaságilag nagyon meggyengülne, mértéken felül veszítene előnyös katonai–geostratégiai helyzetéből, emellett elveszítene egy belpolitikailag is nagyon fontos birodalomfenntartó elemet.⁵¹ Szerinte a belpolitikai nyomás ellenére sem lenne szabad Németországnak az egész Kongresszusi Lengyelországban élő nagylétszámú lengyel etnikumot magához csatolnia. A megszállási övezetekben ugyanis a lengyel nemzet egyre inkább nemzeti öntudatra ébred, egyre inkább jelentkezik a nemzeti önállósodás igénye, ezt pedig csak együttes német–osztrák–magyar erővel lehet a kívánt mederben tartani.⁵² A két főkormányzóság ügye külön problémát vetett fel, mivel ezek gyakran túllépték a „tisztán szolgálati intézkedések kereteit”, rendelkezéseik nem mindig feleltek meg az általunk (a két külügyi vezetés által) kialakított hivatalos álláspontnak. (Burián itt nyilván arra is gondolt, hogy egységes törvényi,

⁵⁰ HHStA PA I. Min. des Aeussern. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Bethmann Hollweg kancellárnak címzett magánlevél másolata, 1916. febr. 25.

⁵¹ *Tefner Zoltán*: Ugron István és a német külpolitika 1918 áprilisában–májusában. Századok 145. (2011) 1449.

⁵² HHStA PA I. Min. des Aeussern. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Bethmann Hollweg kancellárnak címzett magánlevél másolata, 1916. febr. 25.

politikai és közigazgatási körülményeket kellene kialakítani, hogy amikor a központi hatalmak a háborút már megnyerték, ne egy szétszórt, működésképtelen állami szervezetnek nem nevezhető rendszer álljon a békeszerződés megfogalmazására összegyűlt diplomaták előtt.) „Előrelátó vagyok [amikor azt mondom – T. Z.], hogy Németország és mi a teljes okkupációs üzemet az általunk megszállás alatt tartott területen nemcsak időlegesen tartanánk fenn, hanem arra is késztetést éreznénk, hogy bizonyos viszonyokat fokozatosan már most kialakítsunk, és – bizonyos mértékig –, már amennyiben erőnkől telik, már most megvalósítsuk, amit a békeszerződésben el kívánunk érni.”⁵³

„E célból – folytatja tovább Burián a gondolatmenetet – megalkottunk egy vázlatos tervet az ország jövőendő berendezéséről, ebben fő célkitűzésként az jelöltük meg, hogy a lengyeleknek nemzeti létük kiteljesedéséhez megfelelő állami alakzatot biztosítsunk. Egy olyan alakzatot, amelyben a régi osztrák–német koronatarományokkal együtt valósul meg a konzisztencia, és emellett az osztrák–német elem túlsúlya is biztosított.”⁵⁴ Ehhez azonban az kell, hogy érdemi tárgyalások folyjanak Németország és Ausztria–Magyarország között. Ha nem így lesz, féltő, hogy a katonai események előrehaladtával a fejlődés Lengyelországban olyan folyamatokat indíthat el, amelyek nemcsak a lengyel érdekeknek ártanak, hanem amelyek a központi hatalmak érdekeivel is ellentétes döntéseket „prejudikálhatnak”.⁵⁵

Milyennek kell lennie az új lengyel államnak? Burian szerint mindenekelőtt autonómiával kell rendelkeznie, de „nem annyira”, hogy a központi (osztrák–magyar) akarat ne tudja azt magának megtartani. A terv hét pontban foglalta össze, hogy ezt az állapotot hogyan lehetne elérni. Az 1. pont ugyanaz, mint Andrian 1914-es augusztusi programja volt. (A terv – miután vázlatról van szó – feltételes módban beszél, s az esetleges békeszerződésben gondolkodik.) A szerződésnek el kell ismernie, hogy Orosz-Lengyelországot Oroszország a Monarchia (!) számára adja át, s az Galíciával együtt a Monarchia részévé válik, az államtest integrált részeként alá lesz rendelve az osztrák tartományokban érvényes alap- és általános törvényeknek. A 2. pont a tartománygyűlés és a tartományi közigazgatás hatáskörét írja körül: minden olyan ügy oda tartozik, amely nem kimondottan valamennyi osztrák tartományra vonatkozó közös ügy. A tartománygyűlés egykamrás, benne biztosítandó lenne az általános konzervatív struktúra (nem lehetnek tagjai a tartománygyűlésnek, akik az irredentizmus útját járják). A tartománygyűlésnek a kis adófizetők érdekeit ugyanúgy kell képviselnie, mint a nagyokét

⁵³ Uo.

⁵⁴ Lásd HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. „A jövőbeni Lengyel Királyság alkotmányos és igazgatási berendezkedésének fő vonásai.” A külügyminiszter feljegyzése, 1915. okt. 8.

⁵⁵ Uo.

egy kuriális rendszer formáját öltve. A tagok közvetlenül és titkosan választandók. A tartománygyűlés kapcsolata a birodalmi törvényhozással a közösügyes rendszeren, tehát a Magyar Korona országaival kötött szerződésen alapul. Ide tartozik az államszerződések engedélyezése, a véderő-törvényhozás, pénz-, bank, hitelügyek, az állami vagyon kezelése, adózás, kamatügyek, vám, posta, hajózás, telefon, távíró, szabványügy. Egyszóval minden, ami ha nincs, akkor a Monarchián belül is csatlósállammá degradálná Lengyelországot. Legfeljebb „koronatartománynak” hívnák, nem *Pufferstaat*nak. A Reichsrat-képviselőket vagy a lengyel Landtag (a létrehozandó Lengyel Királyság) delegálná Bécsbe, vagy azokat közvetlenül választanák. A dualista delegációs rendszerhez kapcsolódva a delegátusokat a Reichsrat saját soraiból jelölné ki a nemzetiségi arányok tekintetbe vételével.

A 3. pont a pénzügyekkel foglalkozik. A tartomány a rendes adóbevételekből tartaná fenn magát, főleg az oktatás- és az igazságügyét. Az autonóm tartományi kiadások a tartomány által kivetett adókból történének, de az állami költségvetés is hozzájárulna a direkt és indirekt adók maradék nélkül elosztott hányadaival,⁵⁶ vagy úgy, hogy a központi költségvetés bizonyos bevételi forrásokat átengedne a tartománynak. A 4. szakasz meghatározza a kormányzati és végrehajtó hatalom hatáskörét. A hatalmat a Bécsben székelő lengyelminisztérium gyakorolná, élén egy miniszterrel, aki – miután a Királyság speciális ügyei miatt ez szükséges – állandó tagja lenne a ciszlajtániai minisztertanácsnak. A végrehajtó hatalom a helytartóság kezében lenne, amely Varsóban székelne, élén az államérdeket képviselő főhelytartóval.⁵⁷ Rendelkezésére áll helyettese, az „alhelytartó”⁵⁸ és a helytartósági apparátus. Aztán jönnének a járások, élükön a járási elnökökkel. Ők az autonóm hatalomnak az 5. pontban meghatározott gyakorlói. Az egész rendszerre az Ausztriában érvényes törvényi előírásokat alkalmazzák. A 6. pont a bírói hatalmat érinti: Varsóban székelne a Legfelsőbb Bíróság, valamint a Számvevőszék. A 7. pont szerint a hivatali ügyintézés nyelve a lengyel lenne, ez alól kivételt képez a katonai hatóságokkal történő kapcsolattartás nyelve, valamint a posta, a távírda, a pénzügy, a számvizsgálat szintén német nyelvű lenne. A pártok működésében használható a német nyelv, azokon a helyeken pedig, ahol a német etnikum egybefüggő területen él, ott egyenesen kötelező. A nyilvános közlemények kifüggesztése németül is kötelező lenne. Azokat a galíciai területeket pedig, amelyek a jövőben várhatóan leválnak Galíciáról (Kelet-Galícia), és nem kerülnek majd a Lengyel Királysághoz, külön tartományként kell majd kezelni, ezekre nézve pedig külön igazgatási struktúrát kell idővel kialakítani.⁵⁹

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. „Generalstatthalter”.

⁵⁸ Uo. „Vize-Statthalter”.

⁵⁹ Uo.

Burián azonban nem számolt azzal, hogy ami 1914 augusztusában még a lengyeleknek maga volt a reménység egy jobb jövőre, az másfél évvel később már gátjává vált minden megegyezésnek. Az állami berendezkedésben tett osztrák–magyar engedmények ilyen szűkmarkúan mérve csak a lengyel realistáknak és a passzivistáknak szolgáltak ürügyül arra, hogy ne vegyék komolyan Ausztria ajánlatát, az antant jóvoltából ugyanis ennél sokkal nagyobb engedményekre számíthattak – 1917 novembere után egyenesen a teljes lengyel állami függetlenségre. (Igaz, hogy 1916 tavaszán ezekről a függetlenségi törekvésekről és a lengyel önálló államiság megadásáról – az orosz szövetségest kímélendő – az antant még nem beszélhetett. Lengyelország hivatalosan még Oroszország elidegeníthetetlen részeként szerepelt.)

A várható német ellenérvekre is fel kellett készülnie Bécsnek, ezért a tárgyalási anyag elkészítéséhez gazdasági természetű tanulmányokat is felhasználtak. Ezek egyikében a szerző Lengyelország agrártermékeinek kihasználásával foglalkozik, s kitér arra is, hogy miként lehet hasznosítani a Visztulát víziútként a kelet–nyugat irányú áruszállításban. „Ez a kérdés – írja a referens – mindenesetre a leggondosabb részletes tanulmányozást teszi szükségessé, és a legpontosabb előkészítést, mielőtt a német kormánynak kilátásba nem helyeznek valamit.”⁶⁰ A rivalizálás tehát nemcsak a politikai színtéren, hanem az erőforrások kihasználásának kapcsán is zajlott. Az agrártermékekre – előállításukban Lengyelország európai viszonylatban is az élen állt – mindkét hatalom szemet vetett. Békeidőben a hatalmas kapacitással rendelkező lengyel gabonatermelés inkább konkurenciát jelentett (lásd magyar alföldi vidékek). A dualista rendszer mint politikai koncepció a külterjesen gazdálkodó nagybirtokosok által támogatott koncepció volt. Tisza is azt pártolta, hogy legyen Lengyelország külön tartomány, és semmiképpen ne zárja a magyar agrárium köreit. (Háborúban ugyan mindenre szükség van, amit a lengyel agrárium kihoz magából, békeidőben azonban Magyarország inkább csak a hüvelyesek, a kender, a baromfihús és a faáruk behozatalában érdekelt.)⁶¹

A lengyel ipar helyzetét legalább ennyire figyelemmel kísérték. Ez a cári időszakban hatalmas léptekkel fejlődött. (Háttér-ideológiaként a nemzeti demokratizmus, és ami ezzel összefüggött, az oroszpartisággal.) Egy későbbre datált, de még a tárgyalások előtt keletkezett német brosúra s a hozzá hasonlók tucatjai hétről hétre kongatták ezzel kapcsolatban a vészharangot, amiből Burián láthatta, hogy a német politikában egyre nő az érdeklődés Lengyelország mint gazdasági erőforrás iránt. A Németországhoz tartozó oppelni Kereskedelmi Kamara kiadványából, amely a *k. u. k. Evidenzbureau*, a katonai hírszerzés által jutott el Burián asztalára,

⁶⁰ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. „Orosz-Lengyelország gazdasági jelentősége a központi hatalmak számára.” Feljegyzés. Bécs, 1916. ápr. 10.

⁶¹ Uo.

ha némi túlzással is, de egy valóságos „nyersanyag-Eldorado” képe bontakozott ki.⁶² Bécs szemszögéből a német érdekek artikulációja főleg a bányászatban és a textiliparban rejlő lehetőségek miatt volt aggasztó. Łódźban 8 millió pamutsodró orsót ontotta a termékeit, a háború előtt a szállítások Bergyiscsevbe és Ogyesszába irányultak. A dąbrowai szénmedence árasztotta a szenet, a termelés évi 7 millió tonna volt, amiből 1 millió egy sosnowieci francia cég része volt. A teljes kőszéntermelő mező 400 négyzetkilométer volt, a főkormányzósági határ kettévágta ugyan, s a nagyobb része Ausztria–Magyarországra esett, de a kitermelés körülményei a német övezetben kedvezőbbek voltak. Kielce környéke gazdag vasban, rézben, cinkben és ólomban (valamennyi háborús célokra felhasználható nyersanyag). 1914 előtt ezen a területen 13 kohó és 32 martinkemence működött. A nyersvastermelés meghaladta a 4 millió tonnát, az acéltermelés a 6 milliót. A gépgyártás és fémfeldolgozás termelési értéke 110 millió koronára rúgott. A Kereskedelmi Kamara arra kérte a német kormányt, hogy szerezze meg Lengyelországot. „Lengyelország eddigi elmaradottsága azon alapul, hogy Oroszországhoz tartozott. Német birtokban az ország felvirágzik, Németország számára az olyannyira szükséges termőföld bővítésével jár, felvevő piacot kínál a német ipar számára.”⁶³ A legszélesebb önkormányzattal kell ellátni, s „római mintára” kell a Birodalomba betagozni őket, hogy biztosítva legyen a katonai fennhatóság.⁶⁴ Ha ugyanis Ausztriához csatolják, Ausztria gazdaságilag olyan mértékben megerősödik, hogy függetleníteni tudja magát Németországtól, s ennek a kedvezőtlen tendenciának a felső-sziléziai iparvidék látja majd kárát. Javaslatuk az volt, hogy ha mindenképpen Ausztria–Magyarországhoz kerülne az ország, az iparvidékek közül Będzin⁶⁵ feltétlenül maradjon német birtokban, mert ez a lelőhely tartalmazza a legtöbb ásványkincset.

A két szövetséges közötti ellentétek tehát a katonai biztonság szempontjai mellett ebből az elemi német gazdasági érdekből is származtak. Ezek léteztek már a háború előtt is, de akkor még a szövetségesi kapcsolat fontossága megakadályozta azt, hogy a kérdésről nyíltan beszéljenek. Április 14-én és 15-én azonban ez a helyzet megváltozott.

⁶² Az április 14–15-ei tárgyalást az irodalom bemutatja ugyan, de nem kellő részletességgel. Lásd *Jerzy Holzer – Jan Molenda: Polska w pierwszej wojnie światowej*. Warszawa 1967. 141–142.

⁶³ HHStA Min. der Aeussern. PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918.

⁶⁴ A HHStA PA I. Min. des Aeussrn. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 1–9. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918.

⁶⁵ Będzin ma járási jogú város Lengyelország déli részén a Dąbrowa-medencében, a Sziléziai-fennsíkon, a felső-sziléziai ipari körzet katowicei agglomerációjában. A legrégibb kis-lengyelországi városok közé tartozik.

A tárgyalás

Burián és a delegációban részt vevő Ugron István⁶⁶ is részletes feljegyzést készített a berlini tárgyalásokról. Április 14-én délelőtt előkészítő megbeszélések zajlottak, amelyeken Burián szembesült a keserű valósággal. A német kancellár nem támogatta az osztrák–lengyel megoldást, hanem egy egészen más koncepció szerint működő lengyel államot kívánt kialakítani a békeszerződések után: mégpedig egy ütközőállamot. A délutáni tárgyalási szakasz 5 órakor kezdődött s az éjszakába nyúlt. Burián ekkor magához ragadva a szót csodálkozásának adott hangot amiatt, hogy a német kancellár nem azon az állásponton van már, amiben előzetes tárgyalásaik során megállapodtak. „Nem vagyok meggyőződve arról a kényszerítő szükségességről, amely miatt Öfömlétsága korábbi álláspontját feladta” – mondta.⁶⁷ Szerinte nem megalapozott az a német fél által hangoztatott aggodalom, amely szerint az ausztriai németek elveszítenék túlsúlyukat a Birodalomban, ha egy nagy lélekszámú lengyel közösség csatlakozna a területéhez. „Ellenkezőleg – mondta –, még jól is járnának, hiszen ezen az úton elérhetnék azt, amire oly hosszú ideje törekcsenek, hogy a régi osztrák tartományokban vitathatatlan túlsúlyhoz jutnának.”⁶⁸

Burián felsorolt minden olyan előnyt, amit a Monarchia képes lenne nyújtani a lengyeleknek: autonómiát, fejlődési kilátásokat, a nemzeti lét kiteljesítését. Volt egy megjegyzése, amely már a vendégjoggal való visszaélés mezsgyéjén mozgott: „Mindenesetre nálunk kevésbé lennének kitéve a germanizálásnak, mint a német uralom alatt.”⁶⁹ Állította, hogy a lengyelek hamar beleszoknának az új helyzetbe. Ami pedig a lélekszám kérdését illeti, Burián szerint a Monarchia eddig is kezelni tudta azt a helyzetet, hogy miként lehet a népei között egyetértést teremteni. Ha mégis ki akarnának ugrani – folytatta –, az bizonyosan nem sikerülne, hisz „van erőnk hozzá, hogy megtartsuk őket”.⁷⁰ Intézni fogják az ügyeiket, de nem fognak irányt szabni a Monarchia politikájának.⁷¹

A Monarchia struktúrája és egész működési mechanizmusa ellentmondott a felhozott érveknek, s a Monarchia lengyeljeinek története 1867 és 1918 között is jó példa volt erre. A németek nem is hittek Buriannak. A lengyel nemzeti törekvéseket a Habsburg-ház ugyan valóban kifejezésre juttatta, de csak úgy „általában”,

⁶⁶ Ugron István (1862–1948): magyar diplomata, 1916-ban a Monarchia követe Varsóban a német főkörmányság mellett.

⁶⁷ HHStA PA I. Min. des Aeussern. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Feljegyzések az 1916. április 14–15-ei berlini tárgyalásokról.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

nem kizárólagosan a lengyel nemzeti érdeket, hanem valamennyi olyan nemzeti érdeket, olyan nacionalizmust, amely a birodalmi érdekekkel még leginkább egyezett. A lengyel nemzeti érdek pedig 1870 után megegyezett a birodalmi érdekekkel. Igaz, hogy a galíciai lengyel konzervatívok magát a dinasztíát nem tudták a maguk képére formálni, de azért, hogy a birodalmon belül léteztek, hozzájárultak az oroszellenes irány megerősödéséhez a Monarchia külpolitikájában.

Diószei István ezt a jelenséget „áttételes nacionalizmusnak” nevezte, s az alábbiakat írta róla: „Ennél a formánál a nacionalizmus a dinasztizmussal ütközik, és úgy tör utat magának, hogy részint teret enged az utóbbinak, részint azt a maga képére formálja.”⁷² Mivel a dinasztíának katonai-biztonsági okokból szüksége volt a lengyelekre az oroszok ellen, a galíciai lengyelek „áttételes nacionalizmusának” nem kellett ütköznie a dinasztizmussal, hisz az érdekeik – legalábbis ezen a ponton – megegyeztek. „Az ausztriai uralkodóház először is nem csupán a dinasztizmust testesítette meg, hanem a birodalmi érdeket képviselte, és ennek folytán súlyosabb tényezőnek számított, mint bármely más európai dinasztia. Másodszor pedig még a legerősebb nacionalizmus is erőtlenné vált ahhoz, hogy a dinasztíát a maga képére formálja. A Habsburg-ház nem vált kifejezetten sem osztrák, sem magyar, sem szláv nemzeti dinasztíává. Ez annyit jelentett, hogy a külpolitika vonatkozásában az egyébként uralkodó nemzetek (az osztrákok és a magyarok) is ellenzéki pozícióba kerülhettek, ha a helyzet úgy hozta.”⁷³

A nemzeti érdek áttételes érvényesülése helyett (mellett) a Monarchiában az érdekérvényesítés meg-megújuló kísérleteiről kell beszélnünk. A galíciai lengyelek világháború alatti szerepével kapcsolatban például kijelenthető, hogy a lakosság jelentős részének érdekében állt az orosz támadás elhárítása, s ez egyúttal megegyezett a birodalmi érdekekkel is. 1918. február elejétől a helyzet majd gyökeresen megváltozik a breszt-litovszki tárgyalások és az ukránokkal kötött béke miatt.⁷⁴ Ezek okán ugyanis az egész lengyelség érdeke szembefordult a birodalmi érdekekkel, s így a lengyelek „birodalommegtartó erőből” szeparatizmusra törekvő, ellenzéki erővé váltak. Amennyiben ugyanis a birodalom valamely nemzete érdekei ellen fordul, akkor az egy másik birodalom védőszárnyai alá törekszik. Ez a felfogás magyarázza meg a teljes lengyel társadalomban kialakult két politikai magatartásformát, amely az egész politikai pártstruktúrát három táborra szakította: az aktivistákéra, a passzivistákéra és a realistákéra. A passzivisták az antanttól várták (!) a lengyel állami függetlenséget, az aktivisták a központi

⁷² *Diószei István*: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája. Századok 107. (1973) 19.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Lásd „Brotfrieden” (kenyérbéke). 1917 őszére nyilvánvalóvá vált, hogy a Monarchia a tél folyamán már nem képes sikerrel folytatni a háborút. A tartalékok kimerültek, Bécs éhezett. Egy előnyös béke ellenében az Ukrán Köztársaság szerződésben kötelezte magát élelmiszer-szállításokra.

hatalmakban látták azt az erőt, amely ezt meg tudja valósítani. A realisták pedig sem ide, sem oda nem tartoztak, nagy részük saját erőből próbálta megoldani a kérdést. (Lásd Piłsudskit, aki makacsul hitt abban, hogy egy önálló hadsereget kell szervezni, s az „önerőből” lesz képes megteremteni az új Lengyelországot.)

Burián érveinek fő gyengesége abban állt, hogy 20 millió lengyel „betársulása a politikai üzletmenetbe” valójában túl nagy szakítópróbát jelentett volna az egyébként is elavult szerkezetű dunai birodalomnak. „Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában nem juthatott közvetlenül kifejezésre a nemzeti érdek. Részint a soknemzetiségű összetétel miatt (nem egy, hanem tizenegy nemzeti igénnyel kellett számolni), részint azért, mert (Oroszországtól eltérően) egy nemzet sem rendelkezett döntő számbeli túlsúllyal. A külpolitikát befolyásoló belső erők nem egyetlen nemzeti érdek variációit képviselték, hanem az egymással többnyire szembenálló különféle nemzeti törekvéseket (ami persze nem zárta ki a nemzeti érdeken belüli további differenciálódást). A nemzeti külpolitikai érdek közvetlen tükröztetése helyett a Monarchiára a nacionalizmusnak a nacionalizmussal való ütközése jellegzetes.”⁷⁵ Ha az aktivisták által is támogatott variáció valósult volna meg, akkor a 20 milliós lengyel tömb alaposan megváltoztatta volna a Monarchia-beli állapotokat, ahol még ekkor is a „nacionalizmusnak nacionalizmussal való ütköztetése” folyt – s egy 20 milliónál is nagyobb létszámú lengyel tömb egészen bizonyosan áttörésre számíthatott a nacionalizmus–dinasztizmus harcában.

„Fényesen kiálltuk ebben a háborúban az erőpróbát, bebizonyítottuk, hogy a Monarchia nem véletlenszerű képződmény” – olvassuk Burián okfejtését a jegyzőkönyv lapjain, bár a fentiek ismeretében német tárgyalópartnerei előtt mindez nyilvánvalóan anakronizmusnak hatott, ahogyan az a kijelentése is, hogy a szükséges változtatásokat a Monarchia a lengyelek érdekében, de a lengyelek nélkül fogja végrehajtani. Kizártnak nevezte azt a forgatókönyvet, hogy megszavaztassák a lakosságot a lehetséges megoldásokról. (Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Bécs szerint egy szavazás esetén az osztrák–magyar javaslat kerülne túlsúlyba, nem pedig a függetlenség melletti kiállítás.)⁷⁶

Ezen a ponton kapcsolódott be a tárgyalásba Jagow, aki felvezetőként elisméltelte azt az akkor még hivatalosnak számító tézist, hogy sem Németországnak, sem a Monarchiának nem volt hadicélja Lengyelország elfoglalása, az a „csaták kavargásában került hozzánk” – fogalmazott.⁷⁷ Hangsúlyozta, hogy az erőforrásokban gazdag ország a keleti határok védelme miatt fontos mind Németország,

⁷⁵ *Diószei I.*: A magyar függetlenségi ellenzék i. m. 19.

⁷⁶ HHStA PA I. Min. des Aeussern. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Feljegyzések az 1916. április 14–15-ei berlini tárgyalásokról.

⁷⁷ Uo.

mind pedig a Monarchia számára, így dönteni is ketten fognak róla. (Jagow akkorra már Bethmann Hollweghez hasonlóan eltávolodott az oroszokkal tervezett különbéke tervétől, s Oroszországot ismét áthelyezte a hosszú távú ellenségek táborába.) Nyíltan kimondta, hogy amit Ausztria akar, az annexió, míg Németország a *Puffertstaatt*tal szerint megnyugtatóan kívánja rendezni a lengyelkérdést. Ausztriában a lengyelek eddig támaszai voltak a Monarchiának, de ha 20 millióan lennének, más magatartást tanúsítanának. Erejüket érvényesítve nagyobb igényekkel lépnének fel, idővel bele akarnának szólni a külpolitikába, s nagyon valószínű, hogy annyira megjönne az étvágyuk, hogy egy napon követelnék Németországtól Posent.⁷⁸ Az egyébként adjutánsi szerepben jelen lévő Ugron István, aki a Ballhausplatzon az előkészítő irományok tetemes részét készítette, ekkor főnöke segítségére sietett annak hangoztatásával, hogy a lengyelek pontosan ismerik Németország hatalmát, ezért sosem fogják kérni Posent. Bethmann Hollweg Jagowhoz csatlakozva tisztázta a német álláspontot, mondván: külügyminisztere arra kívánta felhívni osztrák kollégája figyelmét, hogy a lengyelek nem *most* fognak túl nagy befolyást gyakorolni a Monarchia külpolitikájára, hanem generációkkal később. A kancellár elméletesen elfogadhatónak tartott egy olyan megoldást, mely Galíciát dél felé megnövelte volna [az oroszok rovására egy kapitulációs béke után – T. Z.], de nem támogatta az egész ország annexiójának tervét. Szövetségi államot sem akart a német politika. Közölte tárgyalópartnerével, hogy a Német Birodalomtól távol áll a germanizációs törekvés, de határainak biztonságát nem bízhatja Ausztria képességeire, s a védelem legoptimálisabb vonalának (Falkenhayn nyomán)⁷⁹ a Warthe–Modlin–Njemen-vonalat nevezte.

A koncepciónak azonban volt egy gyenge pontja: e vonal mentén mintegy 3 millió lengyel élt, akik ha annexióval Németországhoz kerülnének, akkor minden bizonnyal „zavaró tényezővé” válnának. Ha azonban alakulna egy autonóm ütközőállam, akkor ez nem merülne fel többé problémaként. Az érvelésben lehetségesként felvillant egy másik, sokak – például a pángermánok – által preferált követelés is, nevezetesen, hogy a Reich határait tolják annyira keletre, amennyire csak lehet. Természetesen a jelenlévők számára egyértelmű volt, hogy egy ilyen autonóm Lengyelország Németországtól függött volna katonailag és gazdaságilag. Jogosan vetődött fel azonban a kérdés, hogy ha Németország függésben tarthatja Lengyelországot, akkor miért ne tehetné meg ugyanezt a Monarchia?

Burián az érvelés gyenge pontját kihasználva azt válaszolta erre, hogy a *Pufferstaat* valójában sem a lengyeleket, sem Ausztriát nem elégítené ki,

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Conze, W.: Polnische Nation und deutsche Politik im Ersten Weltkrieg i. m. 67.

Németországnak pedig nem hozna tartós előnyöket. Autonómiát Ausztria is tud adni – erre gondolhatott Burián –, fog is adni, mégpedig évtizedes tapasztalatok birtokában, míg egy ütközőállam esetében ugyanez komplikációkkal járna: rögtön kezdődnének az intrikák, s biztosan felütné fejét az orosz agitáció (nemzeti demokraták) is. A Reich pedig nem tehetne mást, mint hogy erőszakos eszközökkel fojtja el a lakosság mozgólódásait. Ha volt találó érv Burián tarsolyában, akkor az a következő: „Egy olyan állam, amelyben elégedetlen és nyugtalan népesség él, nem lehet képes arra, hogy erőd legyen Oroszország ellen. [...] A Pufferstaat biztosan a komplikációk és a jövőendő háborúk csíráját plántálná el.”⁸⁰

A következő hozzászóló Arthur Zimmermann helyettes államtitkár,⁸¹ az Auwärtiges Amt „kemény embere” volt, aki a szervezés gyakorlati munkáját végezte a jagowi adminisztráció éveiben. Határozott, erőszakos egyénisége miatt sok esetben nagyobb beleszólása volt az ügymenetekbe, mint főnökének, Jagownak, aki idejének nagyobb részét a „magasabb helyeken” (főhadiszállás, kancellári hivatal) töltötte. Így Zimmermann-nak nagyobb rálátása is volt a konkrét ügyekre. Visszatért a különbéke fixa ideájára, amikor azzal érvelt, hogy a cár valószínűleg könnyebben belemenne egy jövőendő békekötésnél abba, hogy átengedje Lengyelországot Németországnak, annál is inkább, mivel ő maga is autonómiát ígért a lengyeleknek, hasonló feltételek mellett. Majd Buriánnak szegezte a kérdést, hogy vajon ő is a jövőendő békeszerződés nélkülözhetetlen feltételeként tekint-e az ország átengedésére. Ismét felmerült az a már évek óta meglévő igény, hogy a problémák megoldását a háború utánra kell kitolni. Burián erre megint csak nem tudott mást válaszolni, mint hogy a kérdésre nem lehet ilyen választ adni, hanem inkább azon kellene elgondolkodni, hogy az elfoglalt országgal *itt és most* mit lehet kezdeni.

Bethmann Hollweg tovább érvelt a német álláspont mellett, s – nem éppen korrekt módon – ismét előhozakodott Posen és Galícia kérdésével. Félőnek tartotta, hogy Németországnak – abban az esetben, ha Lengyelország Ausztriához tartozna – nem lenne többé szabad keze Posenben. (Aehrenthal gróf és Berchtold gróf a galíciai lengyel pártok nyomására már a korábbi években is gyakran tiltakozott a német lengyel-politika ellen.) Egy ilyen jellegű változás esetén pedig szerinte ez méginkább így lett volna.⁸² Burián azonnal garanciákat ígért arra, hogy a helyzet nem ebbe az irányba fejlődne, de a német kancellár még azt is kétségbe

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Arthur Zimmermann (1864–1940): német jogász, diplomata. Az első nem nemesi származású német külügyminiszter 1916–1917 között.

⁸² HHStA PA I. Min. des Aeussern. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Li-asse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Feljegyzések az 1916. április 14–15-ei berlini tárgyalásokról.

vonta, hogy Ausztria egyáltalán képes lenne arra, hogy a 20 milliós lélekszámból adódó lengyel túlsúlyt ki tudja egyenlíteni.⁸³

A gazdasági természetű érvek osztrák–magyar oldalon már nem álltak ennyire agyaglábakon. Bethman Hollweg felvetésére, miszerint a lengyel területek Ausztriához való csatolása az adott geopolitikai körülményekből adódóan Németország gazdasági keresztmetszet-szűkülésével járna, Burián azt válaszolta, hogy Németország korábban a prohibítív orosz vámok ellenére is sokat tudott profitálni a lengyel gazdaságból, most pedig egyenesen az várható, hogy a Monarchia biztosítani fogja számára a kommunikációs lehetőségeket és a vasúti transzfert is. (A két politikus megállapodott egy olyan szerződés előkészítésében, amely szerint a vasutat és a vízi utakat a két ország közösen használta volna.)

Bethmann Hollweg ezután rátért a talán legkényesebb ügyre, a közvélemény kérdésére. Miként fogadtatja el a német kormány a területgyarapodással kapcsolatos minimális eredményeket a hódításra kiéhezett társadalommal? Miközben ugyanis Ausztria–Magyarország valószínűleg annektálni fogja Szerbiát és Montenegrót, s Albániában is protektorátust fog berendezni, addig Németország csupán Kurlandot és Litvánia egyes jelentéktelen részeit szerzi majd meg. Ha egész Lengyelország Ausztria–Magyarországhoz kerül, akkor hogyan tudna ő, a kancellár elszámolni ezzel a német lakosság előtt?⁸⁴ Egy *Pufferstaattal* viszont egyetértene a német társadalom is. (Természetesen nem felejtenek el, hogy a lengyel szerzemény a közös fegyveres erőfeszítésnek köszönhető, ezért Ausztriának joga lenne kártérítésre [sic!].⁸⁵) Német kancellárként csekélyebb szerzeménnyel nem tud megelégedni. Burián erre nem tudott már újabb érveket csatasorba állítani, legfeljebb eltúlozni a Baltikum jelentőségét: Kurland és Litvánia nem is annyira értéktelen övezetek, mint amennyire azt Bethmann Hollweg beállítja, ráadásul Németország mindent megtarthat, ami a kezeihez jutott (vagy jut?), hisz még Suwałki német átvételét is elfogadja a Monarchia. A csúsztatás ismét a német kancellárt hozta nyerő helyzetbe, hiszen Suwałkit nem lehetett paritásba állítani például Felső-Sziléziával. Az északi területek kultúrártéke sem volt összehasonlítható a dél nyersanyag-gazdagságával. Németország egyébként sem akarta az egész kezén lévő szerzeményt megtartani, csupán 60 000 km²-t 2-3 millió lakossal.⁸⁶ A kancellár szerint ez a terület nem volt ekvivalens a nagy német háborús teljesítménnyel.

A másnap 11 órakor kezdődő ülés témáit is többször megvitatták már korábban. (A katonai védelmi vonal kialakítása létfontosságú, a Monarchia gyengítése nem

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Suwałki, Kurland, Kovno, Grodno és Vilna.

célja a német politikának, az osztrák–magyar területnövekedés ellenkezik a birodalmi érdekekkel, más egyéb területen azonban ugyanez üdvözlendő, a kancellár nem tud eltekinteni a *Pufferstaat* eszméjétől.) Az ülésen tárgyalt témák megvitatása azonban már csupán időhúzás volt. A német–osztrák–magyar kapcsolatokban ugyanis a lengyelkérdéssel kapcsolatosan – a háború tetőpontján – patthelyzet alakult ki.

A német kancellár az ausztrópolonizmust a birodalom politikai és gazdasági érdekeitől függetlenül sem tudta egészen komolyan venni. „Ausztia gyakorlatilag vagy bekerítette volna a teljes keleti frontunkat, vagy – és ezt akartuk elkerülni – nekünk kellett volna tekintélyes nagyságú lengyel országterületeket anektálni. Egyiket sem tudtuk volna elviselni. Már pusztán az, hogy Sziléziát két olyan osztrák terület fogta volna körbe, melyek lengyel és cseh lakossága nem volt jóindulatú irányunkban, már ez is sértette politikai és gazdasági érdekeinket. S ami még ennél is több, mi van, ha mindennek Posenre is hatása lesz. De ha bennünket megterhelnek még 10 millió lengyellel [például bajor mintára – T. Z.], az nem erősödés, hanem gyengülés lett volna Németország számára.”⁸⁷ A Bethmann Hollweg által képviselt német logika az érdekek egyértelműen kirajzolódó vonala mentén csupán egy önálló, de nem független német vazallusállamot tudott elképzelni Lengyelország kapcsán. A modern német politika ugyanakkor Bethmann Hollwegnél együtt járt volna a lengyelelles, hakatista politika feladásának szükségszerűségével.⁸⁸

Kitekintés: az osztrák–magyar diplomácia a Bruszilov-offenzíváig

Werner Conze a megbeszélések lezárását úgy értékelte, hogy a tárgyalások „megfeneklettek”.⁸⁹ Burián pedig visszaemlékezésében a mérleget úgy vonta meg, hogy a berlini tárgyaláson valójában az átmenet volt túl radikális: Lengyelország osztrák–magyar orientációja helyett egyszer csak reális alternatívává vált a *Pufferstaat* német kombinációja. „És én azt a mi leglényegesebb érdekeink, valamint a lengyelek hangulatának ismeretében teljesen elfogadhatatlannak tartottam.”⁹⁰ Burián számára nyilvánvalóvá vált, hogy a delegációk álláspontja nem találkozhatott már félúton. „Számításba akartam venni a német felfogást – írja –, amennyire ez lehetséges volt, anélkül, hogy a kérdés tárgyalását egy meggyőződéseim szerint kilátástalan pályára csúszttattam volna.”⁹¹ Öt évvel a tárgyalások után megjelent memoárjában mégis kiol-

⁸⁷ *Bethmann Hollweg, Th.: Betrachtungen zum Weltkriege. 2. Teil. i. m. 90–91.*

⁸⁸ Uo. 91–92.

⁸⁹ *Conze, W.: Polnische Nation und deutsche Politik i. m. 146.*

⁹⁰ *Stephan Burián: Drei Jahre. Aus der Zeit meiner Amtsführung im Kriege. Berlin 1923. 75.*

⁹¹ Uo.

vasható Burián soraiból az önvád, hogy éppen abban az időben maradt hajthatatlan a németekkel szemben, amikor a Monarchiának leginkább szüksége volt a német hadseregére. Ez a kritikus helyzet néhány hét múlva állt be, a Bruszilov-betörés előidézte válság kapcsán. „Nem tudok elsiklani afölött, hogy a júniusi betörés alatt Lucknál Németország mentett meg minket, az időpont tehát rosszul lett megválasztva” – írja.

Az orosz offenzíváig azonban még fontos viták zajlottak Bécsben, Adrian, a varsói főmegbízott bevonásával. (Közben japán közvetítéssel Stockholmban újra esély kínálkozott egy német–orosz különbékére, de ezek a tárgyalások gyorsan kudarcot is vallottak.) Németország alapvető hozzáállása továbbra sem változott: meg kellett egyeznie a Monarchiával, ha nem is a *Pufferstaat* alapján, de mindenképpen egy autonóm Lengyelországban, mégpedig úgy, hogy számára csak egy közép-európai államszövetség jöhetett számításba. A kezdeményezés ezúttal Beselertől érkezett a német kancellárhoz.⁹² Eszerint Galícia nyugati, lengyelek lakta részét egyesíteni kellene a Kongresszusi Lengyelországgal, Ausztriát pedig azzal lehetne kárpótolni, hogy egy Habsburg-főherceg lesz a lengyel király. Ha ez nem történik meg – így Beseler –, akkor a szabad kezét nyert Ausztria fogja egyesíteni Nyugat-Galíciát a lublini Katonai Főkormányzósággal, ez pedig Lengyelország negyedik felosztását jelentené, ami a lehető legrosszabb megoldás lenne Németországnak.

Bethmann Hollweg április 15-e után elkönyvelte magának a győzelmet, s német részről átmenetileg szünet állt be a lengyelkérdés intézésében. Nem úgy az osztrák–magyar oldalon. Burián már április 27-én arra utasította Hohenlohet, hogy lépjen kapcsolatba a Külügyi Hivatallal a tárgyalások újrafelvétele érdekében, de tegye mindezt az osztrák–magyar álláspont felpuhulására való legkisebb utalás nélkül. A nagykövetnek küldött instrukciók tele voltak szemrehányással a német kormánypolitikával kapcsolatban. Szerinte már 1915 végén folyt egy német ellenpropaganda az osztrák–lengyel megoldás ellehetetlenítése érdekében. Kurt Riezler⁹³ külügyi tanácsos látogatása Varsóban hetekkel az áprilisi tárgyalások előtt, valamint több lengyel lap cikke, többek között Napierański⁹⁴ írása a *Godzina Polski* című lapban arról tanúskodik,⁹⁵ hogy a kancellár valójában aknamunkát folytatott, és nem tájékoztatta teljeskörűen a közös külügyminisztériumot. A Külügyi

⁹² Conze, W.: *Polnische Nation und deutsche Politik* i. m. 165.

⁹³ Kurt Riezler (1882–1955): német filozófus és diplomata. Bethmann Hollweg egyik legközelebbi tanácsadója, az 1914-es szeptemberi program egyik kidolgozója. 1917-ben Lenin Svájcból Szentpétervárra szállításának fő szervezője.

⁹⁴ Adam Napierański (1861–1928): lengyel újságíró, a kevés németpárti sajtóvezér egyike. A Łódźban megjelenő hivatalos német kormánylap, a *Godzina Polski* [Lengyel Óra] főszerkesztője. Reichstag-képviselő a Centrupárt színeiben.

⁹⁵ *Godzina Polski*, 1916. március 12.

Hivatal tehát nemcsak eltűrte, de részt is vett a Monarchia elleni hangulatkeltésben.⁹⁶ Riezler titkos tanácsos, aki Bethmann Hollweg egyik legközelebbi tanácsadója volt, már októberben beszélt lengyel politikusok szűk körében Varsóban arról, hogy az ausztropolonista megoldás napjai meg vannak számlálva, Napierański pedig a *Godzina Polski*-ban a széles közvélemény előtt teregette ki a Wilhelmstrasse terveit. Mindezt úgy, hogy közben az 1915-ös novemberi tárgyalásokon Bethmann Hollweg hivatalosan épp az ellenkező álláspontot képviselte.⁹⁷

Burián arra kérte Hohenlohet, hogy tolmácsolja Bécs rosszallását amiatt is, hogy a német politika teljesen ellentétes álláspontra helyezkedett az áprilisi tárgyalásokon, mint amit a főkormányzó, Beseler 1915-ös őszi beszédében nyilvánosan is hirdetett, s amit a lengyel közvélemény – joggal – német hivatalos álláspontnak tartott. „[Beseler] a német megszállási övezet kormányzói előtt Varsóban tartott egy beszédet, amelyben többek között kifejtette, hogy a németek remélik, amikor egyszer majd elhagyják Lengyelországot, a lengyelek Németországot hű barátoknak és szövetségeseinknek [kiemelés az eredetiben – T. Z.] fogják tartani.” A beszéd a lengyel közvéleményt – hiszen annak tartalma ismertté vált – arra a tévhitre vezette, hogy a németek egyszer majd elhagyják a főkormányzóságot, s Lengyelország ismét szabad ország lesz. A beszédet Beseler részéről azonban semmiképpen sem lehetett taktikai manővernek tekinteni, ez ugyanis ellentmondott volna egyenes katonai karakterének.

A *Godzina Polski* című lap cikke⁹⁸ viszont már sokkal inkább előre kitervelt propaganda-húzásnak volt tekinthető a külügyminiszter szerint. Adam Napierański, aki a Reichstag centrumának soraiban a lengyel–német konfliktus enyhítésén fáradozott, alkalmas is volt hasonló manipulációk végrehajtására. A meglehetősen komoly sajtóhatalommal rendelkező Napierański különösen Felső-Sziléziában gyakorolt nagy hatást a katolikus munkásságra, s kiállása a *Pufferstaat* mellett része volt a germanopolonista politikai programnak. Írásai a német cenzúránál „jóakarató elbánásnak örvendenek”⁹⁹ – írja róla Burián –, maga a *Godzina Polski* pedig általánosságban véve a német kormány hivatalos orgánumának volt tekinthető. A *Pufferstaat* „életképesebb, mint egy Ausztria részeként létező Lengyelország” – idézte a külügyminiszter a lapot. Majd hivatkozott az ugyancsak Napierański által szerkesztett, Varsóban csupán 6-8 példányban terjesztett memorandumra, amelyben az újságcikknél sokkal keményebb kijelentések bírálják az ausztropolonista

⁹⁶ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Titkos utasítás Hohenlohe, berlini nagykövetnek. Bécs, 1916. ápr. 27.

⁹⁷ Lemke, H.: Allianz und Rivalität i. m. 290.

⁹⁸ Godzina Polski, 1916. március 19.

⁹⁹ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Titkos utasítás Hohenlohe, berlini nagykövetnek. Bécs, 1916. ápr. 27.

megoldást: „Azt állítja benne [a memorandumban – T. Z.], hogy e háború után [kiemelés az eredetiben – T. Z.] az Osztrák–Magyar Monarchia aligha fog önálló bel- és külpolitikát folytató államként létezni, és Ausztria–Magyarország sosem lesz képes arra, hogy a lengyelek ügyét Németország akarata ellenére keresztülvigye.”¹⁰⁰ Ennek okán a lengyeleknek Németországhoz kell csatlakozniuk, különben Varsó végérvényesen elveszne a lengyelség számára. Németországhoz csatlakozva valóban független állam lehetne Lengyelország, míg Ausztria mellett csak egy „tartomány”.¹⁰¹

Burián utasította Hohenlohet, hogy közölje Jagow államtitkárral: a várható eredménytelenség már a tárgyalások előtt kitudódott, varsói értesülések szerint az ottaniak nyíltan beszéltek arról, hogy Berlin már egyáltalán nem gondol arra, hogy Lengyelországot átadja a Monarchiának. Valóban igaz volt, hogy mindez kitudódott, s hogy április 15. előtt már arról beszéltek: az államfő is egy bajor vagy valamilyen más német herceg lesz?¹⁰² Ezek a kósza hírek pontosan megegyeztek azokkal az információkkal, amelyeket a német kancellár a berlini tárgyalásokon közölt az osztrák–magyar delegációval. Burian keserűen állapította meg: „Lengyel körök tehát korábban voltak tájékoztatva a német kormány szándékairól, mint mi.”¹⁰³ Ezek a híresztelések nem tőlünk származnak – folytatta –, mivel mi abból indultunk ki, hogy a tárgyalások bár elindultak, de be nem fejeződtek még, így azok menetéről semmit sem szabad hangoztatni. „Az inszINUÁCIÓK a német részről felállítani szándékozott lengyel államról lengyel körökben zavaró benyomást tehetnek; rendkívüli módon megnehezítik a lengyelekkel szemben folytatott óvatos politikánkat.” – Mármint azt, hogy a lengyelek is elhiggyék a *Naczelny Komitet Narodowy* által képviselt s a Monarchia külpolitikája által is felvállalt „morális hódítás” szándékát. Mi a német fél érdekében (sic!) nem tettünk nyilatkozatokat, bár ha tettünk volna, az a mi helyzetünket könnyítette volna meg a lengyel nyilvánosság előtt – foglalhatnánk össze Burián gondolatmenetének lényegét.

A németeket akkor már kevésbé érdekelte Bécs szemrehányása, mivel a *Puffërstaat* létrehozásának kérdése 1916 elején megkérdőjelezhetetlen célkitűzéssé vált. Ráadásul az osztrák–magyar politika (pontosabban a hadvezetés) komoly taktikai hibát is elkövetett a május 3-ai ünnepségek lebonyolítása kapcsán.¹⁰⁴ Előtte a május 1-jei ünnepségek megtartását a Főkörmányszóság engedélyezte ugyan, de a

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Május 3-a lengyel alkotmány ünnepe.

lengyel munkásság csak nagyon visszafogottan ünnepelt,¹⁰⁵ érezhető volt a bizalmatlanság köztük és a katonai hatóságok között. A 3-ai ünnepségek felszabadultabban zajlottak mindenütt, így a nagy sziléziai iparvárosokban is. A különbség a varsói terület és Lublin között mégis a németek javára billentette a mérleget. Az osztrák AOK (Armeeoberkommando, azaz Hadsereg-főparancsnokság) ugyanis – szemben a németekkel – nem engedélyezte a nyílt felvonulásokat, csupán Lublinban egy kisebbet. (A lublini övezetben az ünnepségeket zárt terekbe, templomokba kényszerítették, s megtiltották a Főkormányzóság tisztjeinek, hogy részt vegyenek rajtuk.) Eközben a varsói területen felvonulásokat rendezhettek, beszédeket tarthattak. Az osztrák Főkormányzóságban a házakon a nemzeti lobogó kitűzését csak akkor engedélyezték, ha mellette az osztrák és a magyar zászló is ki volt tűzve. Az AOK végül túl későn, csupán előző este oldotta fel néhány helyen a tilalmakat, amikor már nem volt lehetőség az ünnepélyek (politikamentes) megszervezésre.¹⁰⁶

A „morális hódítás” frontján tehát ugyanúgy defenzívába szorult a Monarchia diplomáciája, mint ahogy április 15-én Berlinben. A Ballhausplatzon ennek ellenére nem történt irányváltás. Május 12-én Burián ismét utasítást fogalmazott meg Hohenlohe számára, amely tartalmilag lényegében ugyanaz volt, mint az április 27-ei.¹⁰⁷ Ezúttal azonban már nem firtatta az indiszkrécio kérdését, csupán azt hangsúlyozta, hogy Jagowval tudatni kell, hogy a német tájékoztatás a Monarchia felé csődöt mondott. A lényeget azonban abban látta, hogy folytatni kell a tárgyalásokat.

A 12-én megírt utasításhoz mellékelt levél 17-én jutott el Bethmann Hollweghez.¹⁰⁸ A kancellár, bár reménytelennek látta Burián hajthatatlanságát, mégis elhatározta, hogy engedékenységre bírja a külügyminisztert. Kompromisszum mellett döntött tehát: felajánlotta, hogy a jövőendő lengyel állam királya Habsburg Károly István főherceg lehet,¹⁰⁹ valamint azt, hogy az 1915-ben visszafoglalt chołmi terület hat déli járását Galíciához csatolják. Ugyanebben a Tschirschky által átadott levélben az is szerepelt – és ennek már nagyobb jelentőséget tulajdonított Burián –, hogy Ausztria–Magyarországhoz csatolják majd a dąbrowai szénmedence és az ołkuszi érclelőhelyek bizonyos részeit is. Az utóbbiak a szulfidok széles skálájához tartozó mintegy fél tucat fém (vas, réz, cink,

¹⁰⁵ *Arthur Hausner: Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges. Wien 1935. 63.*

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Titkos utasítás Hohenlohe, berlini nagykövetnek. Bécs, 1916. máj. 12.

¹⁰⁸ *Conze, W.: Polnische Nation und deutsche Politik i. m. 170.*

¹⁰⁹ Károly István főherceg (1860–1933): tengeri, a k. u. k. haditengerészet főfelügyelője 1916-ig.

nikkel, molibdén stb.) kinyerésére alkalmasak, melyek a fegyvergyártás nélkülözhetetlen alapanyagait képezik.

Buriánt ez a javaslat sem bírta engedékenységre. A hónap végéig Hohenlohnak írt levelek hajthatatlanságról tanúskodnak és a vádaskodás jegyében fogantak. Később Burián Tschirschky is számon kérte, hogy miért nem figyelmeztette a Ballhausplatzot időben arra, hogy a német kormány megváltoztatta korábbi álláspontját. Május 31-én Hohenlohe azt jelentette Bécsbe – Jagowval történt megbeszélése után –, hogy Tschirschky igenis többször figyelmeztette erre a közös külügyminisztert, aki „bosszúsan reagált”,¹¹⁰ tehát nyilvánvalóan tudnia kellett az ügyről. Hohenlohe megjegyezte a német külügyminiszternek, hogy bárkinek jogában áll a véleményét megváltoztatni, de egy ilyen nagy fontosságú ügyben elvárható lett volna, hogy Berlin *klipp und klar* (kerek pereg) írásban is közli a változást Béccsel. Hohenlohe – a diplomáciában meglehetősen szokatlan – számonkérése kihozta a sodrából Jagowot, aki az esetről feljegyzést is készített. Hohenlohe az utóbbi mozzanatból arra következtetett, hogy a miniszter felelősségre akarja vonni (?) Tschirschkyt, aki vagy egyáltalán nem teljesítette a megbízatást, vagy pedig túlságosan „felvizezve” adta elő az információt Bécsben. Tekintettel arra, hogy minden jel Burián tájékoztatlanságát mutatja az áprilisi tárgyalásokon, az utóbbinak kell inkább hitelt adnunk. De a veszekedésen túl minden változatlannak tűnt Hohenlohe számára, beleértve azt is, hogy a *Pufferstaat* eszméje továbbra is programon maradt Berlinben.

Néhány nap elteltével Lengyelország jövőjének kérdése mindkét fél részéről több helytel hátrébb került a fontossági listán, aminek okát a katasztrófába toroklító hadieseményekben kell keresni. Június 4-én Alekszej Bruszilov lovassági tábornok négy hadseregbe szervezett negyven gyaloghadosztállyal és tizenöt lovashadosztállyal Kovel, Luck és Csernovic térségében áttörte a központi hatalmak keleti frontját. Az egész nyáron át tartó offenzíva kihatott a német–osztrák–magyar viszonyra is. A háború hátralévő részére ugyanis megszűnt a politikai egyensúly a szövetségesek között. Ennek az volt az oka, hogy végérvényesen bebizonyosodott a Monarchia katonai gyengesége. Ettől kezdve a németek mind politikai téren, mind a két hadsereg közötti viszonyban folyamatosan éreztették, hogy a Monarchia hadserege a német hadseregnek köszönheti, hogy 1916 nyarán nem omlott össze. A két tisztikar között gyakorivá váltak a torzalkodások, a diplomáciában pedig a Monarchia alárendelte magát a német elképzeléseknek, lényegében „átadta” Berlinnek a Lengyelország jövője feletti rendelkezés jogát.

¹¹⁰ HHStA PA I. Allgemeines. Geheimakten. Krieg 1914–1918. Karton 501. Liasse XLVII/3 Subakten 10–12. Geheime Verhandlungen mit Deutschland 1914–1918. Hohenlohe Buriánnak, 1916. máj. 31.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy a lengyelkérdés „hullámszerű” alakulása 1914 és 1918 között történelmi tény, mint az, hogy a németek 1918 végén mégiscsak „visszaadták” Lengyelországot a Monarchiának. Az osztrák–lengyel megoldás tehát a háború végén ismét aktuális programmá vált, bár az is igaz, hogy mindezen a lengyel-ügy szempontjából már nem volt valódi jelentősége. A német hátraarc ugyanis kizárólag a közelgő háborús vereségnek volt köszönhető.

GERMAN–AUSTRO-HUNGARIAN NEGOTIATIONS ABOUT POLAND

Berlin, 14–15 April 1916.

by Zoltán Tefner

SUMMARY

At the beginning of World War I the Polish question was only marginally featured on the diplomatic agenda of the Central Powers. In the first months, the German political leadership envisaged the integration of Poland in some form – tribalism, independent kingdom, or province – into the Habsburg crown, were the Central Powers to win the war. However, this idea gradually changed. Partially influenced by German public opinion, and even more by pressure from industrial and financial circles, the German government increasingly endorsed the idea of drawing the Kingdom of Poland under German control somehow. Having concealed this change of opinion for several months, the German diplomacy openly declared its claim to Poland during the negotiations at Berlin in April 1916. Although Austro-Hungarian diplomacy had no other option but to accept the German decision, the diplomatic relationship between Germany and Austria-Hungary remained glacial for several months thereafter.

BÉDY-SCHWIMMER RÓZSA BERNI KÖVETI KINEVEZÉSE SVÁJCI FORRÁSOK ÉS SZEMPONTOK TÜKRÉBEN (1918)

A Svájci Esküszövetséghez 1918 novemberében akkreditált magyar követ, Bedy-Schwimmer Rózsa svájci személyi dossziéja ismeretlen a magyar történeti irodalomban.¹ A magyar feminista politikus és újságíró politikai és publicisztikai tevékenységének alapos feldolgozottsága mellett a diplomáciai életszakasz teljes feltárása még nem történt meg.² Azt, hogy Magyarország első női követét Svájc elutasította, a magyar történeti irodalomban leginkább a kortársak által hátrahagyott ideológiai, eszmei szempontok mentén értelmezték. A leggyakrabban olvasható következtetés szerint a svájci visszautasítás, a diplomáciai kapcsolatokban szokásos *agrément* megadásának a megghiúsulása mögött Bedy-Schwimmer Rózsa aktív feminista politikai tevékenysége s ezzel összefüggésben a feminizmussal, a női egyenjogúsításért küzdő radikális politikai irányzattal szembeni svájci ellen-szenv állt.³ A szakirodalmi értékelések többsége hangoztatta, hogy a gróf Károlyi Mihály kormánya által kinevezett követnőt azért utasították el, mert Svájc idegenkedett a gyengébb nem diplomáciai szerepvállalásától.⁴ További magyarázatot kínált az, hogy a Nagy Háború éveiben az alpesi ország ultrakonzervatív politikai irányítás alatt állt.⁵ Ez a politikai berendezkedés pedig a női egyenjogúsítás és mindenfajta radikális és baloldali áramlat ellenzője volt.⁶ A legfrissebb

¹ Schweizerisches Bundesarchiv, Bern. Ungarische Gesandtschaft, Personalien, Schwimmer Rosa. CH BAR E2001B 1000/1051 1455 (a továbbiakban: CH BAR Schwimmer). A személyi dossziében található leveleket Bedy-Schwimmer Rózsaként írta alá (Rose Bedy-Schwimmer), ezért itt is ezt a névváltozatot részesítjük előnyben.

² A teljesség igénye nélkül lásd *Beth S. Wenger*: Radical Politics in a Reactionary Age. The Unmaking of Rosika Schwimmer 1914–1930. *Journal of Women's History* 2. (1990) 2. sz. 66–99.; *Susan Zimmermann*: Schwimmer Róz[s]a. In: *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism in Central, Eastern and South-Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*. Bp. 2006. 484–490.; *Judit Acsády*: The Debate on Parliamentary Reforms in Women's Suffrage in Hungary 1908–1918. In: *Suffrage, Gender and Citizenship – International Perspectives on Parliamentary Reforms*. Eds. Irma Sulkunen – Seija-Leena Nevala-Nurmi – Pirjo Markkola. Newcastle 2009. 242–258.; *Czeferner Dóna*: „Háborús nyereszkezők” vagy a körülmények áldozatai? Polgári feminista egyesületek tevékenysége Budapesten és vidéken 1914–1918 között. In: *Minden egész eltört...* A Nagy Háború emlékei. Szerk. Katona Csaba. Bp. 2018. 40–64.

³ A magyar történeti tanulmányokra nagy hatással volt: *Peter Pastor*: The Diplomatic Fiasco of the Modern World's First Woman Ambassador, Roza Bedy-Schwimmer. *East-European Quarterly* 8. (1974) 4. sz. 273–282.

⁴ *Hajdú Tibor*: A polgári demokrácia külpolitikája 1918–1919-ben. *Századok* 101. (1967) 869–916., itt: 910–911.

⁵ *Téfnér Zoltán*: Bomlás és újjászületés. A berni Magyar Királyi Követség megalapításának előzményei (1918–1921). *Valóság* 52. (2009) 1. sz. 24–50., itt: 33–34.

⁶ *Glanit Tibor*: Diplomatanők rivaldafényben. *Vira Whitehouse és Bedy-Schwimmer Róz[s]a svájci küldetése az első világháború végén*. *Múltunk* 48. (2003) 3. sz. 159–179.

szakirodalomban az elutasítás okaként utalás olvasható zsidó származására is.⁷ A svájci diplomáciai forrásokban személyének ismertetésekor utaltak ugyan zsidó származására, az elutasítás okaként azonban sohasem említették azt. A svájci diplomáciában ez szokatlan jelenség és elfogadhatatlan eljárás is lett volna.

A diplomáciai kinevezés és elutasítás története

A berni követi kinevezés történetéhez számos, Magyarországon már publikált forrás kínál történeti adalékokat.⁸ A követség szervezéséről is alapos tanulmány áll rendelkezésünkre magyar és svájci levéltári és nyomtatott források alapján.⁹ A mai napig hiányzik azonban a történetekkel kapcsolatos svájci források tágabb kontextusú nemzetközi szempontjainak beemelése a magyar történeti irodalomba. Tanulmányomban a diplomáciai kapcsolatokban elengedhetetlen reciprocitás elvét és a kiegyensúlyozottságra épülő történeti rekonstrukció igényét szem előtt tartva kívánom elvégezni a fogadó ország politikai érdekeinek, szempontjainak vizsgálatát.¹⁰

Az önálló magyar külügyi szolgálat szervezése már 1918 novemberében megkezdődött. Az újságíró szakma számos képviselője került ebben az időben a diplomáciai képviselökre, de a korábban a közös külügyi szolgálatban tevékenykedők aránya volt a meghatározó az új politikai rendszerben is.¹¹ Károlyi Mihály designáló miniszterelnök az 1918. november 4-ei minisztertanácsi ülésen jelentette be, hogy szándékában áll több sajtómunkást is diplomáciai és sajtómiszsióval Svájcba küldeni, ahol a politikai és a sajtómegbízottaknak szorosan össze kell majd dolgozniuk.¹² A külföldi sajtópropaganda irányítására Jászi Oszkár Ignótust javasolta,¹³ a miniszterelnök pedig Kéri Pált bízta meg svájci nem hivatalos politikai küldetéssel.¹⁴ A minisztertanács a javaslatokhoz azzal a feltétellel adta hozzájárulását, hogy a kiküldötteket nem illette meg a rendkívüli követi és

⁷ *Hatos Pál*: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története. Bp. 2018. 294.

⁸ Lásd az észak-amerikai Schwimmer–Lloyd gyűjteményből számos forrást kiadó: Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerk. Litván György. Bp. 1978. (a továbbiakban: KM levelezése I.)

⁹ Lásd *Tefner Z.*: Bomlás és újjászületés i. m.

¹⁰ Tefner Zoltán tanulmánya elsősorban nyomtatásban kiadott svájci diplomáciai forrásokra épült.

¹¹ *Pritz Pál*: Az önálló magyar külügyi szolgálat megteremtése. In: Magyarország 1918. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország utolsó éve. Bp. 2020. 178–187.; *Uő*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése és története 1930-ig. In: *Uő*: A magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Bp. 1995. 37–56., itt: 38–39.; *Uő*: Aristokraten im Ungarischen Auswärtigen Dienst. Acta Historica 32. (1986) 3–4. sz. 291–311.

¹² Svájcnak elsődleges szerepet tulajdonítottak az új Magyarország sajtópropagandájának terjesztésében. Lásd *Gyarmati Enikő*: A propagandaháború folytatódik. Adalékok a Svájcban alapított „Nouvelles Hongroises” rövid működésének történetéhez 1918–1919. ArchivNet 20. (2020) 2. sz. 1–14.

¹³ Ignotus (Veigelsberg) Hugó (1869–1949), a Nyugat egyik alapítója és főszerkesztője.

¹⁴ Kéri Pál (1882–1961), újságíró, műfordító. Előbb *Az Est* munkatársa. A Petőfi-pályoly tagjaként szabadkőműves, Károlyi Mihály titkára. A Magyar Tanácsköztársaság idején a Sajtódirektórium tagja volt.

meghatalmazott miniszteri cím,¹⁵ szerepük pedig csak arra korlátozódott, hogy információkat adhattak és kaphattak.¹⁶ Ezen az ülésen arról is határozott a minisztertanács, hogy az új magyar kormány az osztrák–magyar közös külügyminisztérium szerzett jogigényeit tiszteletben tartja, azaz nem teremt konkurenciát a likvidálás alatt álló Osztrák–Magyar Monarchia külügyi szervezetének, és használja a meglévő diplomáciai csatornákat.¹⁷ Károlyi Mihály azonban inkább személyes megbízottaitól¹⁸ remélt sikereket elérni a külpolitikában.¹⁹

A párhuzamos külkapcsolati intézményi felállás szinte predestinálta a konkurenciaharc kialakulását. Drozdy Győzőnek, a Magyar Nemzeti Tanács jegyzőjének emlékiratai szerint Bédy-Schwimmer Rózsa kifejezett kívánsága volt, hogy berni követé nevezze ki.²⁰ Ezek szerint a miniszterelnök három alkalommal terjesztette elő a javaslatot, a minisztertanács azonban mindháromszor elvetette azt, s végül a miniszterelnök kifejezett kérésére fogadta el immáron a minisztertanács Bédy-Schwimmer jelölését.²¹ Hogy mégsem akart mindenáron követ lenni, azt azok a levelei bizonyítják, melyekben az adott posztra szóba jöhető személyekkel foglalkozik. „Bíró Lajos az egyetlen ember, aki erre a nagyon kényes külföldi szolgálatra alkalmas” – írta 1918. november 18-án Károlyinak.²² Kinevezésének elfogadása kapcsán Károlyihoz intézett levelében számos aggályt is megfogalmazott, és természetesen feltételeket is támasztott a pozíció vállalásakor.²³

¹⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy az angol fordításból (Ambassador) helytelenül került a magyar szakirodalomba, hogy nagykövet volt. A korabeli diplomáciai struktúrában a hivatalos elnevezés rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri cím volt. Ezt a rendszert az új magyar diplomácia is megtartotta.

¹⁶ Ennek ellenére Bédy még december végén is III. fizetési és rangosztályba sorolt rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter volt. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), W szekció Digitális másolatok gyűjteménye, 12 Miniszterelnökségi Levéltár Minisztertanács jegyzőkönyvek (1867–1944) (a továbbiakban: W 12) 1918. dec. 29. K27191812291004.jpg

¹⁷ MNL OL W 12 1918. nov. 4. 40. magyar minisztertanács ülés. K27191811041004.jpg 3.

¹⁸ A teljesség igénye nélkül néhány személyt említünk. Harry Schmitt lásd KM levelezése I. 383–384.; Bárczy István, aki Svédország és Nagy-Britannia berni követeivel is folytatott tárgyalásokat. KM levelezése I. 257–258.; Gróf Esterházy Mihály, gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter veje, aki 1918 novemberében fordult meg Svájcban. Lásd *Gr. Batthyány Tivadar*: Beszámolóm. Bp. 2017. 425–431. Aztán akik Svájból tanácsokat adtak a külpolitikai teendők terén: Apponyi Gyula lásd KM levelezése I. 253.; Windisch-Grätz herceg Uo. 256.; Vályi Félix Uo. 321. stb.

¹⁹ *Pritz P.*: A magyar külügyi szolgálat keletkezése i. m. 38.; *Hajdú Tibor*: Ki volt Károlyi Mihály? Bp. 2012. 107.

²⁰ A Magyar Nemzeti Tanácsot a Nagy Háború éveiben ellenzéki politizálást folytató pártok hozták létre 1918. október 24-én. A Magyar Népköztársaság proklamálását követően (1918. nov. 16.) a 27 tagú Nemzeti Tanács fennmaradt mint a kormányt alkotmányosan támogató konzultatív testület. A Tanácsnak három női tagja volt.

²¹ Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai. Szerk. Paksy Zoltán. Bp. 2007.

²² Bédy-Schwimmer Rózsa távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. nov. 18. KM levelezése I. 280. Bíró Lajos (1880–1948), író, 1912-től a Világ vezércikkírója volt. A Károlyi-kormányban külügyi államtitkár, 1918. dec. közepéig a külügyminisztériumi sajtóiroda vezetője.

²³ Bédy-Schwimmer Rózsa távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. nov. 24. KM levelezése I. 291–292.

Bédy-Schwimmer Rózsa először november 13-án kapott nem hivatalos felhatalmazást politikai ügyek képviselőjére Svájcban, pontosabban „a magyar kormány érdekeinek bizonyos nemzetközi kérdésekben való képviselőjére”.²⁴ Követi kinevezéséről először nem is volt szó. A magyar minisztertanács 50. ülésén 1918. november 18-án fogadták el Svájcba küldését, de csak azzal a feltétellel, ha és amennyiben a svájci kormány is elfogadja a személyét.²⁵ Azaz a személyének elfogadottságáról szóló svájci állásfoglalást informális úton ekkor kellett volna beszerezni a közös külügyminisztérium csatornáin keresztül, még akkor is, ha kiküldése egyelőre ideiglenes jellegű volt, és az önálló magyar külügyminisztérium megszervezése is csak akkor indult.²⁶ Mindamellet november 19-én Károlynak a Svájci Szövetségi Állam elnökéhez intézett levele alapján tényként kezelhető, hogy Bédy-Schwimmert még aznap kinevezték követé Budapesten.²⁷ (A kinevezés hivatalos okiratai eddigi kutatásaim során sem a Magyar Nemzeti Levéltárban, sem a svájci külügy Schwimmerrel foglalkozó dossziéjában nem bukkantak fel, holott a levelezésekben említik, hogy 1918. november 21-én postára adták.²⁸ Az utóbbi magyarázható azzal, hogy a megbízólevél átadására Bédy-Schwimmer nem kapott lehetőséget.) A követi kinevezésre szinte ugyanakkor került sor, amikor Bédy-Schwimmer tájékoztatta Károlyt arról, hogy az antant országok csak a békekonferencia után hajlandók hivatalos diplomáciai kapcsolatba lépni Magyarországgal, mivel nem tudják, hogy mennyit képvisel az új kormány a régi Magyarországból. Azonban biztosította Károlyt arról, hogy nem hivatalosan készek fogadni őt vagy a Nemzeti Tanács más felhatalmazott képviselőjét.²⁹

Bédy-Schwimmer Rózsa jó országismerettel és politikai kapcsolatokkal bírt az alpesi országban, a magyar miniszterelnök pedig feltétlenül megbízott benne. (A Károlyi és Bédy-Schwimmer közötti politikai egyeztetés számos mozzanatát őrzik a köztük folyó levelezés részletei, legyen szó a pacifizmusról vagy a női választójog kérdéséről a Nagy Háború éveiben. Erről vallanak a háború alatti svájci útjai során keletkezett levelei is.³⁰) A levél útján érkező kinevezés hírére, de még a kinevezési okirat megérkezése előtt a magyar követ bejelentkezett a svájci külügybe.³¹ A svájci Külügyi Részleg november 22-én kelt, Bécsbe küldött távirata szerint

²⁴ Károlyi Mihály Bédy-Schwimmer Rózsához. Bp., 1918. nov. 13. KM levelezése I. 266–267.

²⁵ Bédy kinevezésekor már Svájcban tartózkodott.

²⁶ MNL OL W 12 50. minisztertanácsi ülés. 1918. nov. 18. K27191811181003.jpg 4.

²⁷ Károlyi Mihály a Svájci Államszövetség elnökéhez. Bp., 1918. nov. 19. KM levelezése I. 280–281.

²⁸ Károlyi Mihály távirata Bédy-Schwimmer Rózsához. Bp., 1918. nov. 21. KM levelezése I. 289.

²⁹ Bédy-Schwimmer Rózsa távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. nov. 19. KM levelezése I. 281–282. és MNL OL K 84 Külügyminisztérium, Berni követség 1918–1919 I/10 a–d, I/12 (a továbbiakban: K 84) I/10/a fol. 37.

³⁰ KM levelezése I. 210., 227., 233., 234., 235.

³¹ A korabeli hivatalos svájci megnevezés: Eidgenössisches Politisches Departement Aussenpolitische Abteilung (a továbbiakban: Politikai Főosztály Külügyi Részlege, röviden Külügyi Részleg). A megfelelő magyar kifejezés a Külügyminisztérium lenne. Ez azonban elfedné, hogy a svájci végrehajtó

Magyarország követeként mutatkozott be, de mivel a magyar kormány részéről addig nem kaptak értesítést érkezéséről – pedig a magyar minisztertanács részéről ez és az előzetes informálódás feltétel lett volna – a bejelentkezésre nem válaszoltak. Bécsen keresztül kértek felvilágosítást a követ személyéről, közölve a rendelkezésükre álló információkat és benyomásaikat is, melyek szerint Bédy izraelita, újságíró és antantbarát.³² Svájc bécsi követe, Charles D. Bourcart két nappal később megerősítette, hogy a budapesti külügyminisztérium telefonos közlése szerint Schwimmer Rózsát valóban kinevezték Magyarország diplomáciai képviselőjévé.³³ A követ információi szerint személyében egy szocialista és pacifista írónőről van szó.³⁴

A kinevezés kérdését a november 26-ai szövetségi tanácsi ülésen tárgyalták először. A szövetségi tanácsosok ekkor felhatalmazták a Politikai Főosztályt, hogy közölje a magyar kormánnyal: nem tudja elfogadni Schwimmert Magyarország képviselőjeként, a diplomáciai szokásokkal összhangban nem lévő jelölése miatt.³⁵ Ugyanaznapról datálódik egy név nélküli kéziratot jegyzet, miszerint a berni cs. és kir. követségen tájékoztatták Ottlik Györgyöt arról, hogy Svájc egy vezető diplomáciai poszton női diplomatát nem fogad el.³⁶ Ezért az ország kíváncsnak tartaná, hogy a magyar kormány egy férfit jelöljön erre a pozícióra.³⁷ A döntésről táviratban tájékoztatták bécsi követségüket, amelyben konkrétum nélküli, egyfajta nehéz helyzetre való hivatkozással indokolták a döntésüket.³⁸ Két nappal később magát Schwimmer Rózsát is ugyanilyen értelemben tájékoztatták.³⁹ Svájc fogadó állam-

hatalomban nem voltak miniszterek, a szövetségi tanácsosok azonban – a svájci kormány, a Szövetségi Tanács tagjai – elláttak miniszteri feladatokat. A Politikai Főosztály alá tartozott a Belügyi Részleg és a Kereskedelmi Részleg is.

³² A Külügyi Részleg [olvashatatlan kézjegy] 29. sz. távirata Charles D. Bourcart-hoz, Svájc bécsi követéhez. Bern, 1918. nov. 22. CH BAR Schwimmer fol. 52.

³³ Charles D. Bourcart (1860–1940) 1915 és 1925 között vezette Svájc bécsi követségét. A Bázeltől származó jogász korábban Svájc londoni követe volt. Lásd *Carl Jakob Burckhardt*: Charles Daniel Bourcart. In: Carl Jacob Burckhardt. Gesammelte Werke Bd. 4. Porträts und Begegnungen. Zürich 1974. 318–320.

³⁴ Charles D. Bourcart 67. sz. távirata a Politikai Főosztály Külügyi Részlege részére. Bécs, 1918. nov. 25. CH BAR Schwimmer fol. 46.

³⁵ Jegyzőkönyvi kivonat a Svájci Szövetségi Tanács üléséről Bern, 1918. nov. 26. kedd. CH BAR Schwimmer fol. 45.

³⁶ Ottlik György berni osztrák–magyar követségi attasé volt. Magyaraként ott dolgozott még dr. Hevesy Pál követségi titkár, Békésy Sándor a magyar kereskedelmi minisztérium tanácsosaként, Szemere Leó a francia sajtó figyelésének felelőse, Rácz Dezső és számos magyar származású konzul. Lásd Összeállítás a berni cs. és kir. követség, valamint konzulátusok magyar származású alkalmazottairól. MNL OL K 84 I/10/b fol. 246–247.

³⁷ Név nélküli [Walter Thurnheer] kéziratot feljegyzés[e] az Ottlik Györggyel szóban közölt információról. [Bern], 1918. nov. 26. CH BAR Schwimmer fol. 44.

³⁸ Charles Paravicini, a Politikai Főosztály Külügyi Részlege vezetőjének 45. sz. távirata Charles D. Bourcart-hoz. Bern, 1918. nov. 27. CH BAR Schwimmer fol. 43.

³⁹ Gépelt átütéses másolat a Szövetségi Tanács döntéséről, hogy kizárólag férfi diplomatákat fogadnak. Bern, 1918. nov. 28. Ezen Charles Paravicini kézírásos megjegyzése: Továbbítva Bédy-Schwimmer Rózsa részére Bern, 1918. nov. 29-én. CH BAR Schwimmer fol. 39.

ként tehát megtagadta a képviselővezető kinevezésére vonatkozó beleegyező nyilatkozat, a diplomáciai kinevezéseknél használatos *agrément* megadását. Az általános diplomáciai szokások szerint a követjelölés elutasítását nem szükséges indokolni, de ahogyan ebben az esetben is, általában találtak módot arra, hogy informális úton, szóban tudassák a valódi okot a küldő állam képviselőivel.

Ottlík György attasé haladéktalanul közölte Károlyival a tényeket. A svájci külügyminiszter helyettesével, Charles Paravicinivel folytatott privát beszélgetés alapján négy indokot hozott fel azzal kapcsolatban, miért kellene Bély kinevezését visszavonni.⁴⁰ A közvetített információk szerint először is a Bély személyéhez való ragaszkodás hátrányos helyzetet jelentene Magyarország számára a Szövetségi Tanácsban. Német-Ausztria akkor már részesült diplomáciai elismerésben, képviselőjét, Haupt bárót pedig fogadták.⁴¹ Ezen kívül a sajtóban megszélesített kinevezés és a közvélemény negatív reakciója tovább rontaná Bély kapcsolatait az antant országok svájci képviselőivel, és a svájci vezetés felé is azt üzenné, mintha Magyarországnak nem lenne szüksége Svájc támogatására. Ottlík azt javasolta, hogy Bély csak speciális tárgyalások folytatására maradjon Svájcban, a miniszterelnök pedig nevezzen ki egy nagy tekintélynek örvendő, magasan képzett polgári demokrata politikust követnek.⁴²

Svájc budapesti főkonzulja, Franz Kienast által beszerzett információk Bélyről csak december 3-án, tehát több nappal a Szövetségi Tanács döntése után futottak be Bernbe.⁴³ A korábbi benyomásokat megerősítve a Bélyről közölt információk kiegészültek a „radikális szocialista” jellemzéssel. Továbbá megtudhatták róla a svájci külügynél, hogy őszinte, kitartó és szenvedélyes harcosa a nőmozgalomnak, s azt is, hogy bár a nőmozgalom addig nemigen játszott szerepet Magyarországon, ebben változást reméltek elérni a 24 év feletti, írni és olvasni tudó nők számára újonnan tervezett választójog révén. További részleteket Kienast nem tudott meg róla, amit azzal magyarázott, hogy más-más társaságban mozognak.⁴⁴

Az elutasítás ténye nem maradt titokban Svájcban, és melegágya lett a Bély ellen indított lejárató kampánynak és ellehetetlenítési kísérleteknek. Igaz, ő maga

⁴⁰ Charles Paravicini (1872–1947) 1917 és 1920 között a Politikai Főosztály Külügyi Részlegének vezetője volt, és ebben a pozícióban a külügyminiszter szövetségi tanácsi elnökhelyettese.

⁴¹ Stephan Freiherr Haupt von Buchenrode (1869–1945) Német-Ausztria képviselője Svájcban szívesebben fogadtatásban részesült a svájci külügyben. Lásd Aide-mémoire Német-Ausztria Svájcba akkreditált követének, Haupt bárónak követségéről, Walter Thurnheer tollából. Bern, 1918. nov. 29. In: Diplomatische Dokumente der Schweiz (a továbbiakban: DDS) Bd. 7/1. Hrsg. Jacques Freymond – Oscar Gauye. Bern 1979. 48–49.

⁴² Ottlík György távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. dec. 2. KM levelezése I. 299–302.

⁴³ Franz Kienast (1879–1953), kereskedelmi diplomata. 1912-ben nevezték ki budapesti tiszteletbeli főkonzul. 1945-ig töltötte be a pozíciót.

⁴⁴ Franz Kienast Svájc budapesti főkonzuljának 9013. sz. bizalmas levele Charles D. Bourcarthoz. Bp., 1918. dec. 3. CH BAR Schwimmer fol. 34.

is hozzájárult a közvélemény hergeléséhez azzal, hogy nem mondott le rögtön, és nem hagyta el az országot, amint az az ilyen esetekben szokásos volt diplomáciai körökben. Az is köztudott, hogy Svájc rosszallását fejezte ki, amiért Magyarország állítólag három képvisellet is fenntartott Svájcban.⁴⁵ A korábban akkreditált közös osztrák–magyar követségen kívül és Schwimmer mellett képviselletként tartották számon Kéri Pál misszióját is, akinek Károlyi szerint inkább a propaganda volt a feladata Svájcban, de tényként kezelhető a november 4-ei minisztertanácsi ülésről készült jegyzőkönyv alapján, hogy nem hivatalos politikai missziója is volt.⁴⁶ A svájciak által nagyon intelligensnek, különösen makacsnak és rámenősenek tartott Bédy nem tárgtott, és folyamatosan kereste a lehetőséget, hogy bejusson a Szövetségi Tanács elnökéhez.⁴⁷

A svájci és a volt osztrák–magyar berni diplomáciai gépezet az úgynevezett Schwimmer-ügy lezárásán dolgozott december elejétől.⁴⁸ A svájciak lezáráson azt értették, hogy Schwimmer távozik az országból. Miután kiderült, hogy ez nem történt meg, minden eszközzel igyekeztek nyomást gyakorolni rá és – közvetett módon – a magyar külügyminisztériumra. A svájci vezérkari főnökség hírszerzési osztálya megküldte a berni külügyminisztériumnak továbbítási jóváhagyásra azt a táviratot, melyben Czobor Péter⁴⁹ Hungária álnéven arról kívánt tájékoztatást adni Károlyi Mihálynak december közepén, hogy a *Világ* berni tudósítója elhallgatja a Schwimmerrel kapcsolatos helyzetet, azaz Magyarországon nem írják meg, hogy személye sem a svájci hatóságok, sem pedig az antant országok Svájcba akkreditált követei számára nem elfogadható.⁵⁰

A svájci hatóságok azzal korlátozták Schwimmer tevékenységét, hogy titkáráról, Haraszi Zoltántól megtagadták a beutazási vízumot és utazásai elé akadályt gördítettek. Ez különösen nagy érvágást jelentett, mert a hivatalos diplomáciai képviselő hiányában a kommunikáció titkos, bizalmas feltételei nem voltak adottak, így a megbízható személyek útján küldött információk rendkívüli jelentőséggel bírtak a Svájc és Magyarország közötti hírforgalomban. Haraszi Zoltánnak

⁴⁵ További zavaró tényező volt, hogy számos személyes megbízott útlevelében „magas diplomáciai küldetés” állt a beutazás okának megnevezésénél. Erre a követnő maga is utalt. Lásd Bédy-Schwimmer Rózsa Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. dec. 22. KM levelezése I. 333–338., itt: 337.

⁴⁶ A Külügyi Részleg név nélküli 89. sz. távirata Charles D. Bourcart-hoz. Bern, 1918. dec. 10. CH BAR Schwimmer fol. 32.

⁴⁷ A Külügyi Részleg tájékoztató írása Charles D. Bourcart számára a Szövetségi Tanács döntésének részletesebb indoklásáról. Bern, 1918. dec. 13. CH BAR Schwimmer fol. 31.

⁴⁸ Az ügy magyar forrásait lásd Ottlik György távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. dec. 22. KM levelezése I. 340–341.; Albert Tivadar Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. december. Uo. 342–343.

⁴⁹ Czobor Péter újságíró még Károlyi megbízásából érkezett Svájcba 1917 őszén, és egy sajtóiroda felállításán dolgozott. Lásd Czobor Péter levelei Károlyi Mihályhoz. Bern, 1917. november vége; Zürich, 1917. december első fele; Zürich, 1917. dec. 15. Uo. 210–212.

⁵⁰ Táviratmásolat Hungária aláírással. Zürich, 1918. dec. 13. CH BAR Schwimmer fol. 29.

az volt ugyanis a feladata, hogy szóban adja át Károlyi Mihálynak és Diner-Dénes Józsefnek a követnő által küldött információkat.⁵¹ A svájci külügy ezért december 14-én utasítást adott az idegenrendészetnek, hogy miután Haraszi elhagyta az országot, Svájc határai záruljanak be előtte, és akkor se jöhessen vissza, ha esetleg beutazási engedéllyel rendelkezik, mert tartózkodási engedélyének meghosszabbítása csak a külügy beleegyezésével történhet meg.⁵²

1918. december 20-án bécsi követén keresztül Svájc feljegyzést intézett a néhány nappal korábban megalakult Magyar Népköztársaság Külügyminisztériumához a Svájcban működő magyar missziókról.⁵³ Kérték, hogy Budapest tisztázza a három magyar misszió jogállását, és ismételten jelezték: készek de facto kapcsolatokat létesíteni Magyarországgal, ám Magyarország mielőbb nevezzen meg egy követet, akinek az elfogadási, diplomáciai megerősítési jogát Svájc fenntartja magának. Azt is közölték, hogy a kialakult helyzet tisztázásáig nem tudják új, követi kinevezéssel érkező személy beutazását engedélyezni.⁵⁴

A svájci közvélemény kiemelt figyelemmel kísérte az 1918. év végére Bécsben kialakult szén- és élelmiszer-ellátási válságot. A bécsi vádak szerint Magyarország cserben hagyta Ausztriát, amikor visszatartotta az éhínség szélén álló Bécs számára szánt magyar élelmiszer-szállítmányokat. Ezek a vádak a svájci hagyományokon alapuló humanitárius szemlélet szerint rendkívül súlyosak voltak, így Magyarország imázsa sokat romlott az év végére. Ezt a helyzetet felhasználva és tájékoztatást kilátásba helyezve próbált Schwimmer ismét bejutni Félix Calonder-hoz, a svájci külügyeket képviselő Szövetségi Tanács elnökéhez,⁵⁵ amiről egy 1918. december 20-án hozzá intézett privát levél tanúskodik.⁵⁶ Bedy fogadását a legmagasabb szinten ismé-

⁵¹ Bedy-Schwimmer Rózsa 81. sz. távirata Bíró Lajos, a Magyar Külügyminisztérium sajtófőnöke részére – titkáranak, Haraszi Zoltánnak budapesti látogatásáról. Bern, 1918. dec. 14. MNL OL K 84 Berni Követség 1918–1919 I/10-a fol. 102.

⁵² Charles Paravicini levele a svájci Idegenrendészet berni központjához. Bern, 1918. dec. 14. CH BAR Schwimmer fol. 28.

⁵³ 1918. dec. 13-án adták ki az V. néptörvényt az önálló magyar külügyi igazgatásról. Lásd Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Szerk. Pritz Pál. Bp. 1994. 25–26.

⁵⁴ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, Neugestaltung Österreich-Ungarns 1918 E2200.53–02 1000 1759 8 (a továbbiakban: CH BAR Neugestaltung Österreich-Ungarns) Bern, 1918. dec. 20. források számozás nélkül, és MNL OL K 84 I/10 a–d, I/12 fol. 586.

⁵⁵ Félix Calonder (1863–1952) 1918-ban a Svájci Szövetségi Tanács elnöke volt, 1918–1919 folyamán a svájci külügy első számú képviselője.

⁵⁶ Bedy-Schwimmer Rózsának Félix Calonder-hoz intézett levele. Bern, 1918. dec. 20. CH BAR E2001B 1000/1501-1455 fol. 26. ér.: 1918. dec. 23. Német nyelvű eredeti gépelt levél. Igen tisztelt Elnök Úr! Korábban megkértem Paravicini urat, a Svájci Politikai Ügyosztály vezetőjét, hogy eszközöljön ki Önnél egy audienciát. Mivel Paravicini úr ezzel kapcsolatban nem értesített, azt kellett feltételeznem, hogy privát látogatásom nem kívánatos Önnek. Ezért most duplán nehéz a számomra, hogy közvetlenül Önhöz forduljak annak érdekében, hogy mihamarabb fogadjon engem. Erre a kérésre az kényszerít, hogy bemutassam a magyar kormány álláspontját a bécsi helyzettel kapcsolatban, mely a december 18-án tartott nemzeti tanácsi ülésen született meg. A Magyar Nemzeti Tanács kormányának

telten elutasították. A levél belső oldalára jegyezte fel Walter Thurnheer, a vele való kapcsolattartásra kizemelt segédhivatalnok Charles Paravicini, a Külügyi Részleg vezetőjének javaslatait a válaszlépésekről.⁵⁷ Általában – de távollétében mindig – ő fogadta, fogadhatta Schwimmer Rózsa látogatását. Mivel a Magyarországgal való kapcsolattartást a közös intézményeken keresztül intézték, a levél hatására újra behívták a közös osztrák–magyar berni követet, báró de Vaux-t,⁵⁸ hogy közöljék vele, a külügyminisztérium számára rendkívül kíváncsi volna, ha Magyarország megnevezne végre egy számukra is elfogadható képviselőt, mert mint közölték, Schwimmer továbbra sem jöhet szóba követként. Ezen kívül táviratot is küldtek Budapestre, melyben jelezték, hogy készek lennének megbeszélni a Schwimmer által felvetett kérdéseket egy Magyarország által kinevezett és Svájc által elfogadott, de facto követi rangban lévő képviselővel.

A de Vaux-val folytatott beszélgetésre december 23-án került sor, akinek kijelentései jól mutatják, milyen tartalommal terjedt a negatív kampány Bédyvel kapcsolatban. Ezek szerint a magyar követnő veszélyes intrikus, és nem az a személy, aki könnyen feladja a küzdelmet. Élénk propagandát folytat, vele együtt „Ignotus Feigelsberg [!]” pedig kizárólag a szabadkőműves köröket kívánja megnyerni Magyarország ügyének. Arra a kérésre, hogy járjon közbe annak érdekében, hogy Schwimmer végre hagyja el Svájcot, azt felelte az utolsó osztrák–magyar berni követ, hogy ha ezt tenné, akkor ezzel mindenképpen beavatkozna Magyarország belügyeibe.⁵⁹ Ez a momentum jól jelzi, hogy a közös osztrák–magyar követségen keresztül folyó diplomáciai kapcsolattartást, kommunikációt valójában csupán Svájc kívánta, a magyar és az osztrák fél nem alkalmazta a mindennapi gyakorlatban.

A svájci külpolitikai vezetés bécsi képviselőjén keresztül is sürgette a berni magyar követügy lezárását. Kimerítő tájékoztatást kértek december 24-én arról, hogy milyen formában és tartalommal tájékoztatta Charles D. Bourcart a magyar kormányt arról, hogy jelöljön más Schwimmer helyett. A sürgetést azzal indokolták, hogy benyomásuk szerint Schwimmer úgy tesz, mintha nem tudná, hogy Calonder szövetségi elnök nem fogja őt fogadni.⁶⁰ (Valóban ez olvasható ki Károlyihoz inté-

tagjaként (17 férfi és 3 női tagból álló testület) arra kérem Önt, igen tisztelt Elnök Úr, hogy sürgősen szíveskedjék lehetőséget adni arra, hogy autentikus adatokkal támaszthassam alá Önnek Magyarország véleményét az élelmiszterhelyzetről. Mély tisztelettel BSR s.k. [A szerző fordítása.]

⁵⁷ Walter Thurnheer (1884–1945) 1915 és 1945 között állt svájci külügyi szolgálatban, 1934–1939 között Svájc Japánba akkreditált követe volt.

⁵⁸ Báró Leon de Vaux (1870–1944) 1915 májusától a likvidáció befejezéséig a Monarchia közös követe Bernben.

⁵⁹ Walter Thurnheer feljegyzése a de Vaux báróval a Schwimmer ügyben folytatott beszélgetésről. Bern, 1918. dec. 23. CH BAR Schwimmer fol. 25.

⁶⁰ A Politikai Főosztály Külügyi Részlegének név nélküli 23. sz. távirata Svájc bécsi követéhez. Bern, 1918. dec. 24. CH BAR Schwimmer fol. 24.

zett december 20-ei leveléből.⁶¹) Bern tehát kérte bécsi követét, hogy ismételten tájékoztassa a magyar kormányt. A másnap érkezett válaszban Bourcart értesítette felettesét, hogy a bécsi magyar ügyvivőt december 12-én informálta a kérdésről. Másnap alkalma nyílt a bécsi magyar követség másik hivatalnokával is beszélni egy személyes látogatás alkalmával, írásbeli emlékeztetőt azonban – tekintettel az ebből fakadó kellemetlenségekre – nem készítettek. (Ekkor a magyar hivatalnok ígéretet tett arra, hogy távirati úton intézkedni fog a kormányánál.) December 20-án Bourcart a likvidálás alatt álló osztrák–magyar külügyminisztériumban báró von Flotownak, a likvidálást vezető külügyminiszternek átadott egy jegyzéket, melyben továbbította Bern ez ügyben hozott döntéseit. Az új magyar bécsi követnek, Charmant Oszkárnak⁶² december 23-án Svájc bécsi követénél tett bemutatkozó látogatása során Bourcart szintén szorgalmazta az ügy rendezését.⁶³

A diplomáciai erőfeszítések ezután már gyorsan eredményre vezettek, mert néhány nappal később Balogh Elemér jogászprofesszor a magyar kormány megbízásából megérkezett Bernbe a Schwimmer-ügy lezárása érdekében.⁶⁴ A megbeszélést megelőző napon a felkészülés jegyében áttekintő anyag készült a kialakult helyzetről és az addigi eseményekről.⁶⁵ Balogh professzornak a megbeszélésről készített feljegyzés szerint felhatalmazása volt a magyar kormánytól arra, hogy a Schwimmer Rózsa utódának kiszemelt báró Szilassy Gyula személyével kapcsolatos svájci álláspontokról és az elfogadás esélyeiről információt gyűjtsön. Konkrét választ azért nem kapott azonnal, mert Szilassy személye is ismeretlen volt a svájci külügyminisztérium számára.⁶⁶ A Szilassyról Bécs által beszerzett és közvetített információk,⁶⁷ valamint Paravicini kedvező válasza alapján 1919. január 4-én

⁶¹ Bély-Schwimmer Rózsa távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. dec. 20. KM levelezése I. 329.

⁶² Pritz Pál: A bécsi követség története a két háború között. *Külügyi Szemle* (2013) 2. sz. 55–68., itt: 59.

⁶³ Charles D. Bourcart követ 62. sz. távirata a berni Külügyi Részleg felé. Bécs, 1918. dec. 25. CH BAR Schwimmer fol. 24.

⁶⁴ Balogh Elemér (1881–1955), a nemzetközi összehasonlító jog professzora, romanista. Lásd *L. P. Szabó Béla: A nemkívánatos habilitáció*. Balogh Elemér magántanári képesítésének ügye a debreceni jogi kar előtt (1916–1918). In: *Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam*. Studia in Honorem Gábor Hamza. Szerk. Földi András – Sándor István – Siklósi Iván. Bp. 2015. 249–266. Károlyi megbízásából Balogh Elemér és Esterházy Mihály már december 15-én Bernben tárgyalt az ottani brit követség alkalmazottjával a Svájcban antant képviselőkkel folytatandó tárgyalások felvételének lehetőségéről. S. H. Rumbold, Nagy-Britannia berni követének levele A. J. Balfour brit külügyminiszterhez O. Sargent második titkár tárgyalásairól. Bern, 1918. dec. 19. In: *British Policy on Hungary 1918–1919. A Documentary Sourcebook*. Ed. Miklós Lojka. London 1995. 44–45.

⁶⁵ Walter Thurnheer bizalmas feljegyzése Bély-Schwimmer Rózsáról. Bern, 1918. dec. 27. CH BAR Schwimmer fol. 21. Lásd az 1. sz. függeléket.

⁶⁶ Walter Thurnheer gépirásos feljegyzése a Balogh Elemérrel folytatott informális beszélgetésről. Bern, 1918. dec. 28. CH BAR Schwimmer fol. 20. Lásd a 2. sz. függeléket.

⁶⁷ Charles D. Bourcart 76. sz. távirata a Politikai Főosztály Külügyi Részlegének a svájci követi kinevezés támogatásához beszerzett információkról Szilassy Gyulával kapcsolatban. Bécs, 1918. dec. 31. Schweizerisches Bundesarchiv, Bern. Ungarische Gesandtschaft, de Szilassy Minister. CH BAR

adta meg a svájci külügy a zöld utat az új magyar de facto státuszú követ hivatalos jelöléséhez. Erről szóban tájékoztatták a még Bernben tartózkodó Baloghot, és kérték, hogy kezelje szigorúan bizalmasan a közlést, de természetesen várták a szokásos diplomáciai úton Szilassy Gyula rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri jelölését a berni magyar képviselőre.⁶⁸

Bédy-Schwimmer Rózsa karácsony első napján írta meg Károlyi Mihályhoz intézett lemondó táviratát, melyet december 27-én adott postára. Lemondását első sorban a berni követség körüli kaotikus belső viszonyokkal indokolta.⁶⁹ Személy szerint nem tudott Balogh Elemér küldetéséről, így kényes és megalázó helyzetbe hozták őt ezzel.⁷⁰ Elkeseredését jól érzékelteti a Budapesti Feministák Egyesületéhez december 30-án intézett távirata, mely a Svájci Hírszerzés által visszatartott egyik másolati példányként nem is került be Bédy-Schwimmer Rózsa svájci külügyi dossziéjába. A bécsi követség politikai jelentései közé sorolták be az utókor levéltárai.⁷¹ Magyarország első magyar, akkreditáció nélküli de facto követe néhány hétig még Svájcban maradt az ügyek vitelére és átadására. Lemondása után is figyelemmel követték svájci utazásait az ottani hatóságok. Egy 1920. június 3-án kelt feljegyzés szerint: „Schwimmer Rózsát a múlt szombaton Zürichben látták. Onnan Lausanne-ba utazott, ahol kiszállt a vonatból. Talán a genfi nőjogi ülésre igyekszik.”⁷² A magyar minisztertanács 1919. január 18-ai ülésén fogadta el Bédy-Schwimmer Rózsa lemondását, egyidejűleg Szilassy Gyula kinevezésével.⁷³

Történeti értékelés

Bédy-Schwimmer Rózsának, Magyarország és Európa első női követének a kinevezését és elutasítását a Nagy Háború tágabb diplomáciai és hatalompolitikai összefüggéseinek tükrében, valamint a svájci belpolitikai események és hatalmi harcok kontextusában érdemes és indokolt vizsgálni. Svájc és az Osztrák–Magyar Monarchia

E2001B 1000/1501 1456 fol. 29. Ez a dokumentum eredetiben olvasható: *Gyarmati Enikő*: Ki volt Br. Szilassy Gyula? Első rekonstrukció a kortársak értékelése mentén. (ujkor.hu [2020. dec. 19.] <https://bit.ly/3Bf3mGz>, letöltés 2021. jún. 20.)

⁶⁸ Szilassy Gyula diplomáciai karrierjéről lásd *Gyarmati Enikő*: A diplomácia szolgálatában. Adalékok báró Szilassy Gyula (1870–1935) diplomata karrierútjához. In: Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlémények 15. (2017) 437–450.

⁶⁹ Bédy-Schwimmer Rózsa távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. dec. 25. KM levelezése I. 347–348.

⁷⁰ Bédy-Schwimmer Rózsa távirata Károlyi Mihályhoz. Bern, 1918. dec. 29–30. KM levelezése I. 358–360.

⁷¹ Bédy-Schwimmer Rózsa távirata a Budapesti Feministák Egyesületének követségi lemondásáról. Bern, 1918. dec. 30. Schweizerisches Bundesarchiv, Bern Schweizerische Gesandtschaft Wien, Politische Berichte 1918. CH BAR E2300 1000/716 1244 78.pdf. Lásd a 3. sz. függelék.

⁷² Walter Thurnherr feljegyzése. Bern, 1920. jún. 3. CH BAR Schwimmer fol. 1.

⁷³ MNL OL W 12 Magyar minisztertanácsi ülés 1919. jan. 18. K27191901181003.jpg

egymással kapcsolatos megítélése erőteljesen különbözött a 20. század elején. Közép-Európa alapvetően nem foglalt el előkelő helyet a svájci geopolitikai gondolkodásban, noha a háború évei alatt, egészen 1917 nyaráig, Arthur Hoffman lemondásáig a Központi Hatalmak politikája hallgatólagos támogatást élvezett a deklaráltan semleges külpolitikát folytató ország részéről. Ezzel szemben Svájc az Osztrák–Magyar Monarchia számára több szempontból is fontos szerepet játszott. (Az ország fontosságát a magyar politikai elit képviselői is vallották.) Az osztrák–magyar titkosszolgálatot illetően például többek között a Monarchia szláv emigránsainak svájci tevékenysége miatt élvezett kiemelt figyelmet.⁷⁴ Fontos katonapolitikai együttműködésről folytak tárgyalások a két állam között 1906 és 1907 folyamán, mivel az Olaszországgal szembeni együttműködés mindkét fél számára prioritást élvezett.⁷⁵ Az is közismert volt, hogy a béketaogatások terén Svájc szintén kiemelt jelentőségű terepnek számított, noha a svájci semleges külpolitika axiómája szerint csak a háborús koalíciók által egységesen elfogadott feltételek mentén lett volna hajlandó a különbéke megkötésének közvetítésére. Volt ugyan példa egy önálló békekezdeményezésre Németország és Oroszország között 1917 nyarán, Arthur Hoffmann, külpolitikáért felelős szövetségi tanácsos titkos közvetítésével, de ez a lépés Hoffmann székébe került.⁷⁶ Ezt követően a háború utolsó évében a svájci kül- és gazdaságpolitikában erőteljes erőviszony-átrendeződés következett be az antant hatalmak javára, egyszerűen abból a tényből fakadóan, hogy az elszigetelt ország gazdasága rászorult az amerikai nyersanyagok és élelmiszerek szállítására.⁷⁷ Svájc bécsi követének háború alatti politikai jelentéseiből kiderült, hogy a svájci külpolitikai döntéshozók alapvetően nem számoltak a Monarchia felbomlásával 1918 októbere elejéig, sokkal inkább számítottak egy elhúzódó háborúra.⁷⁸ Svájc bécsi követe először október utolsó heteiben állította csak bizonyossággal, hogy a Monarchia darabokra fog hullani.⁷⁹ (Ez az 1918. október 16-ai császári manifesztum kiadása után vált számukra nyilvánvalóvá.⁸⁰)

⁷⁴ *Peter Schubert*: Die Tätigkeit der k.u.k. Militärattachés in Bern während des Ersten Krieges. Osnabrück 1980. 169–220.

⁷⁵ *Rudolf Dannecker*: Die schweizerische Neutralität und die militärischen Beziehungen vor dem Ersten Weltkrieg. In: *Uő*: Die Schweiz und Österreich-Ungarn. Diplomatische und militärische Beziehungen von 1866 bis zum Ersten Weltkrieg. Basel 1966. 227–299., itt: 286–288.

⁷⁶ *Paul Widmer*: Die Affäre Hoffmann/Grimm. In: *Uő*: Bundesrat Arthur Hoffmann. Aufstieg und Fall. Zürich 2017. 239–284.

⁷⁷ *Florian Weber*: Die Schweizer Wirtschaft schaut nach Westen. In: *Uő*: Die amerikanische Verheißung. Schweizer Aussenpolitik im Wirtschaftskrieg 1917/18. Zürich 2016. 181–185.

⁷⁸ *Bruno Suter*: Der Ausbau der Schweizer diplomatischen Vertretung in den Nachfolgestaaten der Donaumonarchie 1918 bis 1921. Bern 2001. 35–39.

⁷⁹ Charles D. Bourcart 24. sz. politikai jelentése. Bécs, 1918. okt. 23–25. CH BAR Wien Politische Berichte und Briefe, Militär- und Konsularberichte 1918. Bd. 33. E2300 1000 716 Nr. 101. (62.pdf.)

⁸⁰ A korszakalkotó forrás legújabb elemzését lásd *Iff. Bertényi Iván*: Az 1918. október 16-i Völkermanifest és következményei. In: Magyarország 1918. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország utolsó éve. Bp. 2020. 78–129.

A Magyar Nemzeti Tanács megalakulását követően Svájc budapesti tiszteletbeli főkonzulja november 4-én kért iránymutatást arra vonatkozóan, hogyan viszonyuljon az új magyar helyzethez.⁸¹ Két nappal korábban a Szövetségi Tanács felhatalmazást adott a Politikai Főosztály Külügyi Részlegének arra, hogy de facto kapcsolatba léphetnek Ukrajnával, Örményországgal, Csehországgal, Német-Ausztriával és ahogyan fogalmaztak, a délszlávok missziójával anélkül, hogy formálisan elismernék ezeket az országokat.⁸² A de facto és de jure kapcsolattartás közötti különbségtétel mögött elsősorban politikai és nem jogi megfontolás állt a svájci jogtörténetírás elemzése alapján. Ezek szerint a svájci diplomáciai kapcsolatok gyakorlatában ismert attitűdről volt szó, olyan esetekben alkalmazták, amelyekben kétség merült fel az államrend tartóssága, stabilitása és hatékonysága tekintetében. A de facto elismerés a diplomáciai kapcsolatokban azt jelentette, hogy a képviselők nem rendelkeztek diplomáciai immunitással, nem volt biztosított számukra a rejtjelezett távirati forgalom, és a kapcsolattartás a svájci kormánnyal és képviselőivel Bernben szóbeli érintkezés útján történhetett.⁸³ Magyarország ekkor még nem szerepelt az elismerendő országok között. Kienast november 8-án kapta kézhez a bécsi követen keresztül a berni külügy útmutatásait. Ebben közölték, hogy Magyarország formális elismeréséről egyelőre nem lehet szó, hasonlóan a korábban említett országokhoz, a követek és konzulok de facto kapcsolatokat tarthatnak fenn az új országokkal.⁸⁴ Ennek az álláspontnak az alapján Svájc arra törekedett, hogy a diplomáciai kapcsolattartást továbbra is a likvidálás alatt álló közös osztrák–magyar külügyi szolgálaton keresztül működtesse a békekötésig.⁸⁵

A de facto kapcsolattartás Magyarországgal tehát a mindennapi gyakorlatban azt jelentette, hogy az új Magyarország külügyi képviselete nem rendelkezett a titkos számjeltávirati forgalom és diplomáciai kurírszolgálat használatának lehetőségével – csak a volt osztrák–magyar követségen keresztül.⁸⁶ Ez így műkö-

⁸¹ Franz Kienast levele Charles D. Bourcart-hoz. Bp., 1918. nov. 4. CH BAR Neugestaltung fol. 1.

⁸² A Szövetségi Tanács ülésének jegyzőkönyve. Bern, 1918. nov. 2. In: DDS i. m. Bd. 6. (1914–1918) 818. A nyomtatott forrás jelzete: CH BAR E 1004 1/269

⁸³ *Heinz Klarer*: Schweizerische Praxis der völkerrechtlichen Anerkennung. (Schweizer Studien zum internationalen Recht Bd. 24.) Zürich 1981. 359.; *Zoltán Kaszás*: Die politisch-diplomatischen Beziehungen zwischen der Schweiz und Ungarn in den ersten Jahren nach dem 1. Weltkrieg (1918–1922). Lizentiatsarbeit der Philosophischen Fakultät Zürich, Historisches Seminar, Fachbereich Osteuropäische Geschichte. Zürich 2002. (Német nyelvű kézirat) 31.

⁸⁴ Charles D. Bourcart Franz Kienasthoz intézett levele. Bécs, 1918. nov. 8. CH BAR Neugestaltung fol. 2.

⁸⁵ A likvidáló közös külügyminisztérium státuszáról lásd *Erwin Matsch*: Der Auswärtige Dienst von Österreich(-Ungarn) 1720–1920. Wien–Köln–Graz 1986. 171–179.

⁸⁶ Kézírtos feljegyzések a magyar de facto követségnek adható titkos számjeltávirati és futárforgalommal kapcsolatban. Bern, 1919. február eleje. CH BAR Szilassy fol. 14–15.

dött a Tanácsköztársaság hatalomra kerüléséig, amikor ezt a jogot is megvonták.⁸⁷ Az írásban folytatott diplomáciai érintkezés jórészt a közös osztrák–magyar követségen és személyzetén és Bécsen keresztül történt. Az új magyar követekkel pedig – elsősorban Bély-Schwimmer Rózsa esetében – a személyes kapcsolattartás a Külügyi Részleg hivatalnokán, Walter Thurnheeren keresztül zajlott.

A svájci külügyi irányítás rendszerében 1917 nyarától álltak be gyökeres változások. A Külügyi Részleget felügyelő Politikai Főosztályt 1917 júniusától, az 1914 előtti gyakorlathoz hasonlóan, újra az évente rotáló szövetségi tanácsi elnök alá rendelték. A Szövetségi Tanács elnöke, egyúttal a külügyminiszter mellé további két szövetségi tanácsos került, és az így alakult hármas külpolitikai bizottság határozta meg az érvényesítendő külpolitikát.⁸⁸ Egy 1918 májusában kelt, a diplomáciai képviselőknek szánt külügyi körlevél szerint a világban zajló események és Svájc nehéz világháborús helyzete miatt, a feladatok jelentős megnövekedése következtében, a külügyminiszter tehermentesítésére számos ügy elintézését magas rangú hivatalnokokra testálták. Ez érintette a követségekkel folytatott levelezést és az aláírási jogokat is. A Külügyi Részleg vezetője, egyúttal a külügyminiszter helyettese, Charles Paravicini a kevésbé fontos levelezést és kapcsolattartást hivatalnoki külügyi adjunktusára, Walter Thurnheerre bízta. Thurnheer helyettesítette őt távollétében. A külügyek vezetőjének, Calonder szövetségi tanácsosnak az asztalára csak a legfontosabb ügyek jutottak, a tájékoztatások és megbeszélések szóban zajlottak.⁸⁹ Ez magyarázza, hogy a Schwimmer-dossziében számos kéziratos feljegyzés található személyes megbeszélésekről, és hogy a táviratok egy része aláírás nélkül készült. Bély-Schwimmer Rózsa svájci dossziéjában az iratok többsége Walter Thurnheer aláírását őrzi. A Thurnheer által kézzel írt tárgyalásjelentések egyik legfontosabb darabja az Ottlik Györggyel november 30-án folytatott személyes megbeszélésről készült feljegyzés. Ebben az olvasható, hogy a Szövetségi Tanács elnöke, Calonder kész volt Schwimmer követi kinevezését egy későbbi alkalommal újra fontolóra venni, amennyiben alkalmasságát a diplomácia posztra bizonyítani tudná az antanttal folytatott tárgyalásokon elért eredményeivel – ezt az álláspontot azonban Thurnheer nem közölte Ottlikkal, azaz visszatartotta az információt.⁹⁰

⁸⁷ A Szövetségi Tanács 1919. március 15-ei ülésének jegyzőkönyve a berni magyar de facto követség számjeltávirati forgalomra és diplomáciai futárszolgálatra vonatkozó engedélyének megvonásáról. Bern, 1919. márc. 25. DDS i. m. Bd. 7/1. 540–541.

⁸⁸ *Georg Kreis*: Insel der unsicheren Geborgenheit. Die Schweiz in den Kriegsjahren 1914–1918. Zürich 2014. 71.

⁸⁹ A Politikai Főosztály Külügyi Részlegének körlevele a svájci követségekhez a külpolitikai ügymenet szabályozásáról. Bern, 1918. máj. 21. CH BAR Neugestaltung fol. 8.

⁹⁰ Thurnheer kéziratos jegyzete Ottlikkal folytatott megbeszéléséről. Bern, 1918. nov. 30. CH BAR Schwimmer, fol. 37.

Svájc közép-európai külpolitikájában ragaszkodott a diplomáciai status quo-hoz, s az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaival továbbra is a likvidálás alatt álló közös külügyi rendszeren keresztül kívánt érintkezni. Érvelése e gyakorlat mellett, miszerint a duális állam két tagját korábban diplomáciailag már elismerte, legalábbis vitathatónak mondható, hiszen a duális állam maga egy, nem pedig két jogi személy volt. Viszont így időt nyerhetett a politikai döntéseknél.⁹¹ Mint láttuk, november 2-án már rögzítették Német-Ausztria elismerését, Magyarországot viszont ekkor még nem. A kivárás mögött az a megfontolás is állhatott, hogy az antant országok diplomáciai elismeréséig (ennek a békekötés volt a feltétele) Svájc is tartózkodott a vesztes országok hivatalos elismerésétől. A svájci külpolitika új államokkal szembeni stratégiájának kettősségét azonban jól mutatják azok az érvek, melyek Csehszlovákia elismerésének tárgyalása folyamán, 1919. március 10-én merültek fel. Annak ellenére, hogy Csehszlovákia határait ekkor még nem rögzítette nemzetközi szerződés, az antant országok már elismerték, Bernben pedig hasonló döntést hoztak. Ezen a tárgyaláson hangzott el, hogy hasonló aktusra Ausztria és Magyarország esetében nincs szükség, hiszen ezek már létező államok voltak. A helyzettel kapcsolatos tisztánlátást erősíti a bécsi követ fő érve is, mely szerint Csehszlovákiát már elismerte Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország. Az osztrák és a magyar ellenérzést az üggyel kapcsolatban Svájc tehát oly módon kívánta tompítani, hogy csupán mint államot ismerte el Csehszlovákiát. Ez azonban egy további nemzetközi jogilag értelmezhetetlen fogalomhasználat volt. Svájc ezzel az antant hatalmak elégedettségére s egyúttal az új cseh állam elköteleződésére is számított, valamint azt remélte, hogy Prágában privilegizált (gazdasági) helyzetbe kerülhet. Az elismerés melletti érvek sorát a bolsevik veszély megítélésének szempontja zárta, amit nem tartottak számottevőnek. Csehszlovákiát ezzel stabil és működőképes államnak fogadták el.⁹² Ebben az érvrendszerben minden szempont megtalálható, ami Magyarország esetében viszont éppen ellentétes megítélés alá esett.

Svájcban erős volt a baloldali, sőt a bolsevik propaganda a háború végén, ezért a jórészt szabadelvű politikusokból álló Szövetségi Tanács az erős kéz alkalmazásának politikáját képviselte. Mint számos svájci diplomáciai forrás utalt rá, az antant szövetség bolsevik tűzfészeknek tartotta Svájcot, ezen országok svájci diplomáciai képviselői – különösen a katonai attasék – következképpen kemény

⁹¹ A Külügyi Részleg levele Charles D. Bourcart-hoz Német-Ausztria svájci képviselétéről. Bern, 1919. jan. 17. In: DDS i. m. Bd. 7/1. 116.

⁹² A Politikai Főosztály javaslata a Szövetségi Tanácsnak Csehszlovákia mint állam elismeréséről. Bern, 1919. márc. 10. In: DDS i. m. Bd. 7/1. 461–462

fellépésre ösztönözték az alpesi ország döntéshozóit.⁹³ Noha Lenin köztudottan célként tűzte ki, hogy az antant országokban forradalmi sztrájkok robbanjanak ki, Svájc forradalmasítása nem állt érdekében, hiszen relatív szabad sajtója révén sokkal inkább a bolsevik propaganda terjesztésében számított kiváló terepnek.⁹⁴ Az antant országok svájci követei gyakran panaszkodtak, hogy Svájc túlságosan elnéző az országában zajló bolsevik propaganda iránt.⁹⁵ A svájci baloldal által szervezett és november elejére tervezett országos sztrájk⁹⁶ miatt még 1918 októberében a Szövetségi Tanács döntése alapján kiutasították az országból a szovjet-orosz követséget.⁹⁷ Mivel a nemzetközi nyomás alatt a sztrájk szervezését az akkori túlnyomó parlamenti többséget birtokló szabadelvű politikai vezetés jól felfogott belpolitikai érdekből a bolsevizmus befolyásának tulajdonította, úgy döntöttek, hogy ha szükséges, fegyveres erővel törik le a tömegdemonstrációkat.⁹⁸ Mivel azonban a követelések kapcsán a svájci kormány kompromisszumkészségről is tanúbizonyságot tett s a baloldal több követelését is elfogadta, nem került sor jelentős fegyveres harcokra, nem robbant ki polgárháború.⁹⁹

Ebben a nemzetközi diplomáciai helyzetben a svájci külügy képviselői azt is minden esetben alapos vizsgálat tárgyává tették, hogy az egyes országok és személyek milyen mértékben voltak nyitottak a bolsevizmusra, illetve álltak kapcsolatban azzal. Bély-Schwimmer Rózsa személyének az elutasításában tehát a svájci követ által közvetített „radikális szocialista” jelző és a Bélyhez kötődő feminista háttér (a feminizmus köztudott kapcsolata a baloldali politikai áramlatokhoz) fontos, de természetesen nem kizárólagos szerepet játszott. Miután ismertté vált Bernben, hogy Bély-Schwimmer lemondott, kíméletlen szigorúsággal kívánták kezelni a követnő helyzetét.¹⁰⁰ A belső egyeztetések fennmaradt dokumentumai szerint ügyét igyekeztek mielőbb lezárni, és Bourcart-nak gondoskodnia

⁹³ Suter, B.: Der Ausbau der Schweizer diplomatischen Vertretung i. m. 223–224.; Kreis, G.: Die Insel der unsicheren Geborgenheit i. m. 67., 78.

⁹⁴ Willi Gautschi: Der Landesstreik 1918. Zürich 2018. Reprint. 156–171.

⁹⁵ Lásd az antant országok svájci katonai attaséinak befolyásáról. Uo. 165–166.

⁹⁶ Bővebben lásd *Gyarmati Enikő*: Az 1918. novemberi svájci országos sztrájk rövid története. Okok – követelések – válaszok – eredmények. Aetas 36. (2021) 2. sz. 142–151.

⁹⁷ A Szövetségi Tanács ülésének jegyzőkönyve. Bern, 1918. nov. 6. Protokolle des Bundesrates, Geheimprotokolle 1918. CH BAR E1005 1000 16 5 fol. 1–3. DDS Bd. 6. i. m. 821–823.

⁹⁸ Érdemes kiemelni, hogy a Nagy Háború éveiben a svájci parlamenti politikai elit nem ultrakonzervatív, hanem szabadelvű volt. Lásd *Leonhard Neidhart*: Politik und Parlament der Schweiz. Ein Rückblick in das 20. Jahrhundert. Zürich 2013. 39–129.

⁹⁹ Lásd Proklamation des Landesgeneralstreiks durch das Oltenner Komitee Bern, 11. Nov. 1918.; Die Rede des Bundespräsidenten Calonder bei Eröffnung der ausserordentlichen Bundesversammlung. Bern, 12. Nov. 1918. In: Der Landesstreik 1918. Dokumente. Hrsg. Willi Gautschi. Zürich 1918. 237–240., 270–276.

¹⁰⁰ A Politikai Főosztály Külügyi Részlegének aláírás nélküli, 34. sz. távirata Svájc bécsi követéhez Schwimmer Rózsa lemondásáról. Bern, 1918. dec. 30. CH BAR Szilassy fol. 30.

kellett egy megfelelő újságcikk megjelentetéséről annak érdekében, hogy Bédy-Schwimmer Rózsától meg lehessen tagadni a jövőben a beutazást. Őt ugyanis Diner-Dénes József bizalmasaként tartották számon, akit viszont bolsevik irányultságú politikusként könyveltek el 1918–1919 fordulóján.¹⁰¹

Bédy-Schwimmer Rózsa követi kinevezésének svájci elutasításához Magyarország nemzetközi helyzetének bizonytalanságai s rendezetlen belpolitikai viszonyai is hozzájárultak. Magyarország nem hivatalos elismerésében és a követ-asszony személyére vonatkozó elutasításban megnyilvánuló kettős stratégia alkalmas volt arra, hogy Svájc diplomáciai kivárássra és időnyerésre játszó taktikája érvényesülhessen a háború utáni európai diplomáciai helyzetben, a nemzetközi békeszerződések létrejöttéig.

Függelékek¹⁰²

1.

Walter Thurnheer bizalmas feljegyzése Bédy-Schwimmer Rózsáról. Bern, 1918. december 27.

Schweizerisches Bundesarchiv, Bern, Ungarische Gesandtschaft – Schwimmer Roza, CH BAR E2001B 1000/1051 1455 fol. 21.

Német nyelvű gépelt írat.

Bédy-Schwimmer Rózsa kb. negyvenéves, zsidó származású,¹⁰³ magyar újságíró-nő.¹⁰⁴ A háború kezdete óta először akkor hallatott magáról, amikor újságíróként részt vett az amerikai pacifistának, Fordnak a dániai expedícióján.¹⁰⁵ Az általunk szerzett közlések szerint úgy tűnik, hogy személye sem az amerikaiaknál, sem a dánoknál nem tett szert nagy népszerűsége.

¹⁰¹ Kézírtos, név nélküli [Walter Thurnheer] jegyzetek a Külügyi Részlegben 1919. január 1-én folytatott megbeszélésről. [Bern,] 1919. jan. 3. CH BAR Szilassy fol. 28. Érdekes módon mindkét utóbbi forrás a Szilassy-dossziéban található.

¹⁰² Az eredetileg német nyelvű dokumentumok magyar változatát, fordítását a szerző készítette.

¹⁰³ Itt szeretnénk megjegyezni, hogy zsidó származásának említése a személyéről beszerzett információk egyike, nem pedig diszkriminatív céllal felhasznált információ. Egy családi háttér, adottság rögzítése, nem pedig magyarázat. Ennek alapján zsidó származása nem lehetett oka annak, hogy megtagadták akkreditációját.

¹⁰⁴ Az első magyar feminista lap, A Nő és a Társadalom szerkesztője volt. Erről részletesen lásd *Czeferner Dóna*: Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten. Bp. 2021. 58–67.

¹⁰⁵ 1915 telén.

Mint újságíró és feminista segítette a magyarországi forradalmat. A forradalom által hatalomra segített kormány ennek a tevékenységnek a jutalmazásaként – egyes rossz nyelvek állítása szerint csupán meg akartak szabadulni tőle Budapesten – biztosította számára a berni követi posztot.¹⁰⁶ Itt kezdettől fogva az antant nagy barátjaként tüntette fel magát, és mindenhol, de mégis leginkább a kormányával kívánta elhitetni, hogy az amerikaiaknál nagy bizalmat élvez, és náluk befolyást szerzett. Az amerikai követség tagjainál folytatott puhatolózások ennek éppen az ellenkezőjére utalnak.¹⁰⁷ Mint az amerikaiak elmesélték, Whitehouse asszony bizonyos megértést tanúsított irányában, melyet ő ügyes találásban használt fel a kormánya felé befolyásának igazolására.¹⁰⁸ Ez azonban pozícióját Whitehouse asszonynál, aki egyébként három napja végleg visszautazott Amerikába [december 25-én – Gy. E.], nem erősítette.

Schwimmer korábbi foglalkozása révén kapcsolatban áll néhány magyar újságíróval, akiknek a segítségével felépítette intenzív intrikajátékát mindazok ellen, akik ellene léptek fel, hajlamának megfelelően magának és ügyének élénk propagandát teremtve, részben rendkívül harsányan: emlékezzünk az *Illustrierte Schweizerzeitung* csodálatos címdalára, melyen a svájci olvasóközönségnek mint magyar követ mutatkozott be, illetve részben bűjtatottan: állítólag az Ignotus Feigelsberg [!] vezetése alatt működő szabadkőműves körök egyfajta különleges részlege az ő irodájában dolgozik propaganda terjesztésének a céljával; egy másik osztályt pedig a protestáns körök megdolgozására hoztak létre.

November 25-én kaptuk meg távirati úton a bécsi követségünktől a hivatalos értesítést arról, hogy a magyar kormány berni követnek nevezte ki Schwimmer Rózst. Ezt követően november 26-án a Szövetségi Tanács elhatározta, hogy felhatalmazza a Politikai Főosztályt, közölje a magyar kormánnyal, hogy Schwimmer diplomáciai szokásokkal ellentétes követi kinevezését nem tudja elfogadni.

Itt Schwimmert szóban tájékoztattuk, mivel ez nem volt kielégítő a számára, írásban is értesítettük (lásd a november 28-ai feljegyzést). Úgy tűnik, hogy a magyar kormány erről a közlésről nem értesült, ezért bécsi követségünk közvetítésével megtettük a szükséges lépéseket. (Lásd 1918. december 10-ei táviratunkat.) A cs. és kir. követség is azon volt, hogy felvilágosítsa a magyar kormányt a

¹⁰⁶ A „meg akartak szabadulni tőle” érvelés magyar és osztrák konkurens kollégái vagy inkább irigyei által terjesztett magyarázat volt. Számos esetben előfordul ez a vele kapcsolatos magyar nyelvű levelezésekben.

¹⁰⁷ Az állítás alapja részben egy személyes úton szerzett információ volt. Walter Thurnheer kéziratos feljegyzése a svájci amerikai követséghez közel álló személy által szervezett vacsorán Bedy-Schwimmer Rózssal kapcsolatosan elhangzottakról. [Bern], 1918. nov. 24. CH BAR Schwimmer fol. 48.

¹⁰⁸ Vira B. Whitehouse-ról lásd *Glant T.: Diplomatanők rivaldafényben* i. m. 159–161.; *Christophe Schuway: Entre propagande et diplomatie. Vira Whitehouse et le Committee on Public Information en Suisse 1917–1919. Relations Internationales* (2017) No. 169. avril-juin 27–38.

valódi tényállásról. A magyar kormány ezt követően gróf Andrássyt és egy külügyminisztériumi hivatalnokot küldött Svájcba azzal a céllal, hogy – egyebek mellett – tisztázzák a Schwimmer-ügyet. Nemrég az említett hivatalnok bejelentkezett a Politikai Főosztálynál, és közölte, hogy Andrássy gróf már visszautazott Budapestre, a svájci kormány azonban biztos lehet afelől, hogy Schwimmer ügyét rövid időn belül egy másik képviselő jelölésével lezárják.

Ezen tényállás mellett felvetődik a kérdés, miután Schwimmer megkapta a Szövetségi Tanács elutasító válaszát és ennek ellenére ismét kihallgatást kért Calonder szövetségi elnöknél, vajon nem lenne-e jobb egyszerűen hallgatással tudomására hozni, hogy látogatása nem kívánatos.

Eredeti kézjegy: [Walter] Thurnheer

Kézzel írott dátum: 27. Dez. 18.

2.

Walter Thurnheer feljegyzése Balogh Elemérrel folytatott megbeszéléséről. Bern, 1918. december 28.

Schweizerisches Bundesarchiv, Bern, Ungarische Gesandtschaft – Schwimmer Roza, CH BAR E2001B 1000/1051 1455 fol. 20.

Eredeti német nyelvű gépelt irat.

Balogh Elemér professzor a magyar kormány hivatalos képviselőjeként jelentkezett be nálam. Ezzel kapcsolatos igazolványt mutatott be nekem. Továbbá magam is értesültem határellenőrző állomásunktól, hogy a magyar kormány Baloghot Andrássy gróffal speciális megbízással Svájcba küldte. Közölte velem, hogy egyik legfontosabb feladata rávenni Schwimmert a távozásra, és megoldást találni a magyar és a svájci kormány számára egyaránt kellemetlen helyzetre. Schwimmer természetesen a magyar kormány számára sem megfelelő képviselő Svájcban, állítólag akkor azért kellett őt választani, mert a forradalomban egyike volt a leghíresebb feminista főszereplőknek. Nos, azóta Budapesten is lenyugodtak a kedélyek, és most arra törekszenek, hogy egymás után távolítsák el posztjukról az annak idején ex improviso [rögtönözve, váratlanul – Gy. E.] kinevezett, tapasztalatlan helyettes államtitkárokat úgy, hogy az állam számára kevésbé befolyásos állásokat kínálnak fel számukra.

Két nappal később Balogh újra jelentkezett nálam, és azt az örömdetes, hivatalos hírt hozta, miszerint Schwimmer kérte felmentését. Valóban küldött egy ilyen tartalmú táviratot kormányának. Jellemző ennek a nőnek intrikás természetére, hogy ezzel egy időben táviratokat küldött a svájci magyar főkonzuloknak,

melyekben Bernbe hívta őket azért, hogy letegyék előtte a hivatali esküt.¹⁰⁹ Ezzel a Schwimmer[-ügy] elintézettnek tekinthető, annál is inkább, mert egyik barátja, Diner-Dénes helyettes külügyi államtitkár, [aki] fél bolsevik, lemondott posztjáról Budapesten.¹¹⁰ Balogh Schwimmer utódjaként nevezte meg a korábbi cs. és kir. athéni követet, Szilassyt. Balogh hálás lenne nekünk, ha teljesen bizalmasan közölnénk vele, hogy személye megfelelő-e a számunkra. Természetesen később megérkezik a hivatalos érdeklődés is. Mielőtt Balognak választ adtam volna, a Szövetségi Tanács elnöke elé terjesztettem a kér[d]ést. Ő úgy rendelkezett, hogy közöljem Balogh útján, hogy Szilassy megfelelő, amennyiben Paravicini és Lardy¹¹¹ úr is ajánlják személyét. Egyébként Bécset is meg kellene kérdezni.¹¹² Mivel Lardy Szilassyt egyáltalán nem ismerte, azonnal táviratoztam Bourcart követnek, hogy adjon tájékoztatást. Amint az információ megérkezik, választ adunk Balognak, aki a Hotel Bellevue-ben szállt meg, és várja válaszunkat.

Bern, 1918. december 28.

A feljegyzés alján 1919. január 4-ei dátummal kézírásos kiegészítés:

A bécsi tájékoztatás és Paravicini válasza kedvező.

Calonder szövetségi tanácsos megbízása alapján az irodába kérettem Baloghot, és tudattam vele, hogy elfogadjuk Szilassyt a magyar kormány de facto képviselőjeként. Tekintse azonban ezt a közlést teljesen bizalmasnak, és természetesen várjuk a hivatalos érdeklődés megküldését a szokásos úton, az itt elismert cs. és kir. követségen keresztül. Balogh ezzel egyetértőleg nyilatkozott.

3.

Bédy-Schwimmer Rózsa távirata a Budapesti Feministák Egyesülete részére követi lemondásáról. Bern, 1918. december 30. 2:30

Schweizerisches Bundesarchiv, Bern Schweizerische Gesandtschaft Wien, Politische Berichte 1918. CH BAR E2300 1000/716 1244

A svájci vezérkar Hírszerzési Részlegének távirati forgalmat ellenőrző bizottsága által lepecsételt, gépelt távirati másolat. A távirat sorszáma: 13472.

¹⁰⁹ Ez még lemondása előtt, korábban történt. Az információ túlzó.

¹¹⁰ Svájc bécsi követének megfogalmazása, melynek osztrák és magyar arisztokrata forrásai vannak.

¹¹¹ Charles Louis Etienne Lardy (1875–1939), 1917. december 22-én nevezték ki Svájc moszkvai követének, de nem foglalta el a posztját. 1919 végéig a Külügyi Részlegen követi rangban dolgozott.

¹¹² Értsd Svájc bécsi követét, Charles D. Bourcart-t.

A Feministák Egyesületének. Budapest, József tér 9.

Nehéz szívvel, de melegen köszöntöm a közgyűlést. Az elmúlt két hónap itt megtapasztalt szörnyűségei első alkalommal komoly kétségeket ébresztenek bennem Magyarország jövőjével kapcsolatban. Meggyőződésem, hogy a mi vélt ellenségeink nem akarják Magyarországot egyrészt tönkretenni, másrészt, ha ezt akarnák is, nem lennének képesek rá. A belső ellenség – Magyarország fiai – azonban meg fogják ezt valósítani, ha minden így megy tovább. Megválok posztomtól, amelyet mély kétségek között vállaltam el, mert éreztem és tudtam, hogy ezen a fontos és kényes helyen Magyarország érdekeit képviselni lehet. A külvilág számára teljesíteni tudtam a feladataimat a különösen nehéz körülmények ellenére is, a Magyarország tekintélyét itt aláásó magyar urakkal szemben azonban nem. Oly mélyen elszomorítanak ezek a körülmények, hogy véglegesen úgy döntöttem, teljesen visszavonulok a közéletből. Kérem ezért a közgyűlést, vegye tudomásul, hogy meg kívánok válni az elnökségi tagságtól és az újságszerkesztőségtől is. Kinevezésemkor nem adtam le a szerkesztőségi [munkát], mivel a pozíciót időlegesen, a normális diplomáciai kapcsolatok felvételéig vállaltam el, hogy azt követően visszatérhessek az aktív parlamenti munkához. Ma már ezt sem akarom, ezért utasítom vissza az ismételten felajánlott parlamenti képviselői jelölést. Szintén ragaszkodom a nemzeti tanácsi tagságomról való lemondáshoz. Nemigen tudom elviselni azt, ami eddig rám nehezedett. Ne kényszerítsenek engem erre, nem is igen járna ez haszonnal. Vissza kell vonulnom a számomra elviselhetetlen világtól. Jövőbeli terveimről csak azután döntök, miután az itteni ügyeket már átadtam. Egyelőre még lemondásom elfogadását sem kaptam meg.

Mindazok számára, akik még bátorsággal és kedvvel dolgoznak, kívánok törekvéseikhez teljes sikert.

Schwimmer

THE APPOINTMENT OF RÓZSA BÉDY-SCHWIMMER AS HUNGARIAN ENVOY TO BERN BASED ON SWISS SOURCES (1918)

by Enikő Gyarmati

SUMMARY

Rózsa Bédy-Schwimmer (1877–1958), journalist and feminist politician, was delegated by the Hungarian People's Republic as envoy extraordinary and minister plenipotentiary to the Swiss capital on 19 November 1918. Some days later, Switzerland denied the accreditation of Europe's first female envoy. The paper explores the principles raised to

back up the refusal, and also examines the domestic and foreign political motivations of the Swiss government. Officially, the envoy was denied accreditation on account of „her appointment being contrary to diplomatic protocol”, however, the real cause was the Swiss aversion to her personality. An equally important role was played in the denial by the economic and international political situation of Switzerland. Under the sway of the Entente powers, the country rejected everything and everyone connected in any way to the political stream of Bolshevism. In the case of Rózsa Bédy-Schwimmer, the representation of feminism, and her close cooperation with left-wing, Socialist forces, played a decisive role in her failure to get the Swiss *agrément*.

Thoroczkay Gábor

ÉSZREVÉTELEK A MAGYAR SZAKRÁLIS KETTŐS FEJEDELEMSÉG ÚJABB IRODALMÁHOZ*

Az a felfogás, hogy a magyarok a 9. század közepétől nagyjából a 10. század elejéig-közepéig úgynevezett szakrális kettős fejedelemségben éltek, egy jó évszázaddal ezelőtt fogalmazódott meg a magyar kutatásban (Róheim Géza folklorisztikai alapozású tanulmánya),¹ és sokáig – több-kevesebb változtatással – igen elfogadottnak számított (Alföldi András,² Györffy György,³ Czeglédy Károly,⁴ Kristó Gyula⁵ stb.). A szakrális kettős királyság türk eredetű volt, onnan került át a kazárokhoz, jelentős módosulásokkal: míg a türköknél a főfejedelelem, a kagán tényleges vezető maradt, a kazároknál személye már mind jobban szakralizálva, tabusítva lett, és a gyakorlati irányítást végző méltóság, az *isa(d)* került előtérbe.⁶

Az utóbbi évtizedekben a magyar kutatásban azonban felerősödött a kétely, és mind többen és többen tagadták a magyar kettős fejedelemség szakrális vonásait, majd magát a kettős fejedelemséget is.⁷ Szabados György például a honfoglalás előtti elődeinknél is nagyfejedelemmel számolt (*megas arkhonnal, senior magnus*-szal, hogy a későbbi bizánci és nyugati latin források szóhasználatát idézzem),⁸ de ugyanígy Álmós személyének kiiktatásával Árpádot nagyfejede-

* A munka az ELTE Tematikus Kiválósági Program „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” (Thematic Excellence Program: „Community building: family and nation, tradition and innovation”) elnevezésű projektje keretében készült.

¹ Róheim Géza: A kazár nagyfejedelelem és a turul-monda. Bp. 2018. (Első megjelenése: Ethnographia 28. [1918] 59–99.)

² Alföldi András: A kettős királyság a nomádoknál. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. 1933 október 7. Bp. 1933. 28–39.

³ Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára) Bp. 1959. 133–139.

⁴ Czeglédy Károly: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és magyaroknál). In: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok. (Budapest Oriental Reprints Ser. A 3.) Bp. 1985. 210–216. (Első megjelenése: Magyar Nyelv 70. [1974] 11–17.)

⁵ Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. (Elvek és utak) Bp. 1980. 81–86., 217–228.

⁶ A türk-kazár berendezkedés nagyívű bemutatására lásd Peter B. Golden: A kazár szakrális királyság. Csodaszarvas 3. (2009) 37–60. A türk berendezkedésre lásd még Márton Alfréd: Szakralitás és hatalom a türköknél. Csodaszarvas 3. (2009) 29–35.

⁷ A magyar kettős fejedelemség szakralitása elleni érvek összefogott bemutatása: Keszi Tamás: Az ún. magyar szakrális kettős királyságról. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 11. (1995) 189–193.

⁸ Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged 2013. 184–189.

lemnek tekintette Tóth Sándor László is.⁹ A korai magyar történelem legfontosabb muszlim forráscsoportját, a kettős fejedelemségről beszámoló Dzsajhánihagyományt elemezve Zimonyi István is a kételkedő álláspont felé hajlott, és a magyar (kettős) uralmat csak a kazár keretek között tartotta értelmezhetőnek.¹⁰ A szakralitás fő bizonyítékaként kezelt, a magyar krónikairódalomban feljegyzett passzust Álmos erdélyi megöléséről¹¹ (feláldozásáról) pedig Róheimtől eltérően keresztény jelentéstartalommal magyarázták, bibliai és későbbi magyar párhuzamokat (Mózes, valamint Géza nagyfejedelem szereplése) emlegetve. Ugyanígy a szakrális duális hatalmi szerkezet kialakulásához szükséges időtartamot is kevesellték az elmélet bírálói.

A kérdés eldöntéséhez nézzük először a Dzsajháninál fennmaradt híryanagot (a bal hasámban a mintaadó kazár, a jobb hasámban pedig a magyar berendezkedés leírását hozom):¹²

„Van egy királyuk, akinek neve <i>isa</i> , a legnagyobb király azonban a <i>kazár-kagán</i> ; ennek a kazárok engedelmességéből a [puszta] névnel egyebe nincsen; a parancs hatalma az <i>isát</i> illeti meg, mivelhogy az utóbbi a vezetés és a hadsereg dolgában oly helyzetben van, amelyben maga fölött senkivel sem törődik.”	„A főnökük neve <i>kndh</i> . E név királyuk címe, mert a rajtuk uralkodó férfi neve <i>Dzslh</i> , s a magyarok közül mindenki arra fülel, amit harc és védelem dolgában, valamint egyebekben <i>dzslh</i> -nak nevezett főnökük parancsol nekik.”
--	---

A magyar szakrális fejedelemség léte melletti bizonyítékok elősorolásakor Kristó Gyula egy először 1997-ben, majd gyűjteményes kötet keretein belül 2002-ben megjelent írásának érvrendszerét mutatom be, egy – általa nem említett – fontos szemponttal kibővítve azt. A kazár duális struktúra szakralitását a muszlim történeti-földrajzi irodalom Dzsajhánin túli munkái írják le (például Ibn Fadlán, Al-Maszúdi), a fenti forrásrészletekből pedig a két (kazár, illetve magyar) berendezkedés szoros rokonsága olvasható ki (kettős fejedelemség, de

⁹ Tóth Sándor László: A magyar törzsszövetség politikai életrajza. A magyarság a 9–10. században. Szeged 2015. 176–293.

¹⁰ Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Čayhāni-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Bp. 2005. 91–106.

¹¹ Scriptores rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. I. 287.; A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995. 359.

¹² *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.) Bp. 1997. 203., 207–208.

egy gyakorlati irányítóval), tehát mindez a nem döntéshozó fél szakralitása felé mutat; a *kndh* (*kündü* – *künde*) kazár méltóság volt eredetileg, a magyarok onnan kaphatták meg; a magyar krónika igenis szakrális királygyilkosságról számol be Álmos kapcsán; Árpád nem, csak Kusál(y), a korábban Kurszánként ismert vezető tűnik elő a honfoglalás kori nyugati kútfőkben, ez is a künde kivonását, kivonulását mutatja a gyakorlati irányításból; végül pedig a *dzslh* (gyula) méltóság a 10. század közepén bírói tisztséggé vált, tehát ekkorra a szakrális kettős rendszer megszűnhetett.¹³

Amit Kristó nem említett, az véleményem szerint egy kézenfekvő, további támogató érv: a kazároknál egy, a türkökhöz képest „túlhajtott” *szakrális* kettős berendezkedés alakult ki, így a magyarok sem ismerhettek és ennél fogva „importálhattak” mást. Amennyiben tehát valljuk elődeinknél a kettős fejedelemség meglétét, úgy annak szakralitását sem tagadhatjuk, hiszen a minta csakis a kazár lehetett számukra. Az egész kérdést azonban nem szabad doktriner módon megközelíteni. A szakrális kettős fejedelemség a magyaroknál ha nem is kényszer, de minden bizonnyal erős „ráhatás” folytán kialakult uralmi berendezkedés lehetett. Kétségkívül csupán néhány évtizedig létezhetett, és működésénél, működtetésénél egyfajta „túlteljesítés” is feltételezhető, ami éppen Álmos honfoglalás kori megölésénél érhető tetten. A rendszer létezése azonban véleményem szerint nehezen tagadható.

A fentiek lényegében így olvashatók a 2020-ban megjelent állam- és ideológiatörténeti monográfiámban.¹⁴ Azóta e témával kapcsolatosan újból nagyot fordult a világ. A magyar őstörténet számos kérdésében teljesen újszerű álláspontot elfoglaló Sudár Balázs és B. Szabó János is megszólalt a kérdés kapcsán, a szkeptikusok táborát erősítve.¹⁵ Ugyanők valóságos személyként képzeltek el – értelmezésük szerint így a magyar történelem név szerint ismert első szereplőjét –, az anonymusi gestában említett Ügyek fejedelmet is, mély sztyeppeit távlatokat adva az Árpád-dinasztia múltjának.¹⁶ Jelen tanulmányomban az ő állításaik igazságtartalmát igyekszem mérlegelni.

¹³ Kristó Gyula: A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: *Uő: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemtől*. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Bp. 2002. 65–69. (Első megjelenése: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Egy tudományos tanácskozás anyaga. Újvidék 1997. 75–80.)

¹⁴ Thoroczky Gábor: A középkori Magyarország. (Állam és ideológiák) Bp. 2020. 15–17. A kérdéskör legújabb, megjelent irodalmából lásd Kovács Attila: Álmos mint dinasztikus ős és az Árpád-dinasztia szakralitása. *Ephemeris Hungarologica* 1. (2021) 1. sz. 111–128.

¹⁵ B. Szabó János – Sudár Balázs: Kende vagy gyula volt-e Árpád? (A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig). In: *Uők: Az Árpád-ház nyomában*. (BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 5.) 163–197. (Első megjelenése: Századok 153. [2019] 927–964.)

¹⁶ B. Szabó János – Sudár Balázs: Vgec – egy elfeledett ősapa. In: *Uők: Az Árpád-ház nyomában* i. m. 71–82. (Első megjelenése: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája II. Szerk. Türk Attila. Bp.–Esztergom 2016. 213–222.)

A szerzőpáros első közleményében a neves arabistát, Tüske Lászlót segítségül hívva új fordítást adott a 9–10. századi magyar politikai berendezkedést leíró Dzsajháni-részletet fenntartó kútfőknek. Az arab tradíciót képviselő Ibn Rusztát a következőképpen ültették át:

„Főnöküket *kndh*-nek nevezik. Ez a név uralkodójuk megkülönböztető neve/címe/megszólítása, de a fölöttük uralkodó férfinak a [személy]neve *dzslh/Dzslh*.”¹⁷

Ez a fordítás semmiképpen sem egy kettős struktúrát tükröz, lényegében egy *Dzslh* nevű kendét tekint a magyarok vezetőjének. Sudár és B. Szabó szerint mindez egy monarchikus vezetést mutat, magyarán Gyula kende uralmát.

A Dzsajháni-tradíció másik ágát képviselő perzsa Gardézi azonban mást mond:

„És erre a főnökre azt mondják: *kndh*. És ez a nagyobbik királyuknak a neve. És az a főnök, aki az ügyekkel foglalkozik, rá azt mondják: *dzslh*.”¹⁸

Itt viszont mindenképpen egy kettős irányítási szerkezetet olvashatunk. Hitelt adhatunk-e Gardézinek?

Az kétségtelen, hogy az alapszöveg arab volt, a perzsa szöveg már fordítás. A szerzőpáros írásában megkísérli elbizonytalanítani, kérdésessé tenni Gardézi forrásértékét. Egyfelől fordítási nehézségekről beszélnek, másfelől azt feltételezik, hogy a perzsául író szerző a 11. századi Gaznavida szultánság viszonyait vetítette vissza a jóval korábbi magyar politikai berendezkedésre.¹⁹ Ezt magam teljesen elképzelhetetlennek tartom, hiszen miért tett volna így egy történeti-földrajzi munkát író, bizonynyal a hitelességre törekvő szerző? Felvetették azt is, hogy Gardézi vehette Dzsajhánitól is a kérdéses passzust, „de elképzelhető az is, hogy [...] Ibn Rusztától – vagy valamilyen számunkra ismeretlen követőjétől – jegyzetelt. Ezek alapján nem dönthető el, hogy a mondatrész megvolt-e Dzsajháni művében, s ha igen, milyen formában.”²⁰ Ezekhez a megállapításokhoz azonban mindenképpen hozzá kell szólnom.

Alaposabb tájékozódás után könnyen felfedezhető lett volna: a mérvadó szakirodalom nem számol azzal, hogy Gardézi nem a Dzsajháni-féle alapszöveget, hanem Ibn Rusztát használta. Czeglédy Károly szerint „semmi jele

¹⁷ B. Szabó J. – Sudár B.: Kende vagy gyula i. m. 179.

¹⁸ Uo. 180.

¹⁹ Uo. 180–181.

²⁰ Uo. 178.

annak, hogy Ibn Rusta művét használta volna”.²¹ Zimonyi István pedig – kérésre – a következőképpen nyilatkozott: „A Dzsajháni-hagyomány tanulmányozása alapján feltételeztem egy korai és egy későbbi alapváltozatot. A korait tükrözi Marvázi és az ő szöveghagyományát követő perzsa és török szerzők (Aufi, Sukrullah). A hosszabb változatból dolgozott Ibn Ruszta és Gardézi is. Van számos párhuzamos leírásuk, azonban az szinte kizárható, hogy Ibn Ruszta arab művéből készült volna Gardézi perzsa fordítása. A szlávokkal foglalkozó részben Gardézi és Ibn Ruszta először ugyanazt a szöveghagyományt használta. Aztán Gardézi félbehagyja és közli a korai alapváltozatot a maga egészében. Ibn Ruszta pedig folytatja a kibővített hosszabb alapváltozatot, amibe még interpolálja azt a részt, amelyet Marquart óta a történeti irodalom tévesen Sarkelhez kapcsol. Ezen felül a Morvák és Vonundur = Nándor Gardézi-féle leírásának párhuzama csak a másik perzsa nyelvű munkában, a *Hudúd al-álamban* van meg. Filológiai érvek alapján cáfolható, hogy Gardézi magyar fejezete Ibn Ruszta elbeszélésének perzsa fordítása lenne”.²² A fentiek egy klasszikus filológiai szakot elvégző bölcész számára – legalábbis véleményem szerint – egyértelműek: amíg nem sikerül bizonyítani, hogy Gardézi Ibn Rusztát fordította arabról perzsára és értette félre a magyarok korai politikai berendezkedése tárgyában, addig lényegében két, a Dzsajháni-tradícióra visszamenő, egyenrangú szöveghagyománnyal kell számolnunk. Közülük az egyik – vitán felül – kettős fejedelemségi berendezkedéssel számol eleinknél. Tehát Sudár Balázs és B. Szabó János elméletének filológiai alapjai jócskán meggyengülnek, és továbbra is utat engednek egy 9–10. századi magyar duális irányítási struktúra feltételezésének.

Megjegyzem, van olyan adat, amelyet nem ismertek vagy legalábbis nem említettek, de ami éppen az ő teóriájuk mellé lenne felsorakoztatható, ez pedig a 11. századi Ibn Hajján leírása a 942-ben Hispániában kalandozó magyarok Kárpát-medencei politikai szervezetéről. Ibn Hajján a következő megjegyzést teszi:

²¹ Czeglédy Károly: Gardízi „török” fejezetének magyarázatához. (Álmos nevének származtatásaihoz). In: *Uő*: Magyar őstörténeti tanulmányok i. m. 105–112., itt: 107. (Első megjelenése: Magyar Nyelv 68. [1972] 138–145.) Egy tekintélyes kézikönyv is hangsúlyozza, hogy Gardézi Dzsajhánit használta: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I/2. Szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András. Bp. 1977. 238. A perzsa szöveget fordítva szintén kettős fejedelemségről beszél: *Nyitrai István*: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel II.) Bp. 1996. 61–76., itt: 72–73.

²² Zimonyi István elektronikus levele (2020. február 16.) – a szerző tulajdonában. Minderről lásd még *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. passim. Itt szeretném megköszönni Zimonyi professzor úr segítségét.

„Hét vezér alá tartoztak, egyikőjüket, közülük a legtekintélyesebbet Tyilah-nak hívták.”²³

Hogy itt a gyuláról (*dzsllh*-ről) van szó, az véleményem szerint kétségtelen, de a mór történetíró által leírt politikai berendezkedés a fenti álláspontom szerint már semmiképpen sem a magyar szakrális fejedelemség fénykorához, tényleges működéséhez tartozik. A Dzsajháni-hagyomány óta már sokadik gyula ekkor még éppen nem tartózkodott Erdélyben,²⁴ a 10. század negyvenes éveiben pedig nem ismerjük a magyar uralmi szerkezet pontos erőviszonyait, így nem kell csodálkoznunk azon, hogy azt állították róla: a leghatalmasabb akkori politikai vezető volt.

A szakralitás kérdésére visszatérve: fentebb már érveltem amellet, és most újból megismétlem, hogy a kazár tényezőt a 9. századi magyar történelemből nem lehet kikapcsolni, vagy ha mégis, akkor Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* című művének többi híradását is sutba kell dobunk. Amennyiben nem tesszük, rögtön elképzelhetővé válik a kazár politikai berendezkedés valamiféle alkalmazása a magyar törzsszövetségben, ez pedig a körülmények miatt csak egy szakrális kettős fejedelemség lehetett. (A kazárokkal szintén szoros kapcsolatban álló ruszoknál is megfigyelhető egy szakrálisnak tekinthető, duális politikai szerkezet.)²⁵ Tehát a kazár kapcsolat már önmagában igazolhatja a szakralitást, a magyar krónika megjegyzése Álmos megöléséről pedig csak megerősíti ezt. Nyugodtan elképzelhető, hogy az a szerző, aki lejegyezte ezt a magyar történeti hagyományban, nem tudott már semmit az egész háttéréről, a bibliai tipológiát érthette-érezhette bele, de ez nem szünteti meg Róheim Géza kiemelkedő felfedezésének érvényességét a magyaroknál létező szakrális kettős uralmi berendezkedésről. (Róheim publikációjának mai szemmel túlzó megállapításait, például a túlhangsúlyozott freudizmust napjainkban már nem kell figyelembe vennünk.) Megjegyzem még mindehhez: Álmos az anonymusi gestában is eltűnik a honfoglaló folyamat elején. Ez közvetve igazolja annak – a régiség miatt már nem részletekbe menő, de széleskörű – ismeretét az Árpád-kori historiográfiában, hogy a honfoglalás

²³ *Elter István*: Ibn Hanyān a kalandozó magyarokról. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged 2009. 87.

²⁴ Erre legújabban lásd *Thoroczkay Gábor*: Gyulafehérvár korai egyházi történetéhez. A Hierotheos-féle térítés. Megjelenés előtt.

²⁵ A forrás mindeire: *Ibn Fadlān*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford., jegyz., utószó Simon Róbert. (Fontes Orientales – Keleti Források) Bp. 2007. 99–100. A magyar szakirodalomban mindeire felhívja a figyelmet: *Gyóni Gábor*: A magyarság hajnalán. A magyarok korai története a honfoglalásig. (MTA BTK Magyar Östörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 3.) Bp. 2019. 185–186. A magyar kettős fejedelemség szakralitásának és Álmos halálának kérdésében Gyóni a jelen közleménnyel azonos állásponton van, lásd uo. 199–203., 205–206., 215., 216.

küzdelmeiben ő már nem vett részt.²⁶ A fentieket tehát ismét összegezve: a magyar őstörténet újabb szakirodalmának sem sikerült teljesen hiteltelenítenie a szakrális kettős fejedelemség létének lehetőségét a magyar régiségben.

Hogyan vélekedjünk Sudár Balázs és B. Szabó János azon elképzeléséről, hogy Ügyek, Álmos Anonymusnál szereplő apja tényleges történeti szereplő lehetett, mégpedig egy 846-ban meggyilkolt egykori ujjur kagán, akinek a fia lehetett a magyar uralkodócsalád alapítója? Mint említettem, így az Árpád-dinasztia hihetetlen sztyepei távlatokat kapna.

A szerzőpáros figyelmét elkerülte egy jó két évtizede megjelent állásfoglalás, amely az anonymusi és krónikaszerkesztménybeli vezérnévsorok egymáshoz való viszonyával foglalkozott. A tanulmány szerzője, Kristó Gyula úgy vélekedett, hogy a magyar vezérnévsort nem a krónikaszerkesztmény valamelyik szerzője jegyezte le először, hanem a névtelen gestaíró. Ezzel a megállapításával egy hosszantartó szakmai konszenzusnak vetett véget. Anonymus a vezérnevek egy részét a hagyományból vette (Álmos, Árpád, Kündü, Gyula, Horka, Lél, Bulcsú, Botond), a többi viszont fikció (mint Előd és Ügyek). Ez utóbbi szerepeltetésének talán abban rejlik a magyarázata, hogy P. mester erősen hangsúlyozza: Álmos utódaitól szent királyok és hercegek (*sancti reges et duces*) születnek majd.²⁷ Ügyek nevébe akkor még derekasan beleérthették a mai magyar nyelvből már kiveszett ügy ~ igr 'szent' szót, Álmos nevébe pedig maga a gesta-szerző magyarázza bele (egyébként tévesen) a latin *almus* 'szent' jelentést. Így tehát Árpád nemcsak szent utódokkal, hanem két szent össel is rendelkezett, ennél fogva Ügyeket Kristóval együtt nyugodtan tekinthetjük egyelőre még Anonymus olyan találmányának, „beszélő nevének”, amellyel visszamenőlegesen is igazolni kívánta az Árpád-ház szent mivoltát.²⁸ Mindehhez jól illeszkedik Benkő Loránd megállapítása is, aki Ügyek nevét szintén az említett régi magyar 'tisztetlekre méltó, jó, szent' szó kicsinyítő képzős alakjából származtatta, és Álmos apjává tételét Anonymus saját ötletének tekintette. Ugyanő a név török származtatását határozottan elvetette.²⁹ Benkő állásfoglalását – ellentétben

²⁶ Álmos tényleges szereplőként a névtelen szerző gesztájában Ungvárnál, a 13. fejezetben kerül elő utoljára: Anonymi Bele regis notarii Gesta Hungarorum. Ed., transl., annotated by Martin Rady – László Veszprémy. – Magistri Rogerii Epistola in miserabile carmen super destructione Regni Hungariae per Tartaros facta. Transl., annotated by János M. Bak – Martin Rady. (Central European Medieval Text 5.) Bp.–New York 2010. 36., 38.; A honfoglalás korának írott forrásai i. m. 297.

²⁷ Anonymi Bele regis notarii i. m. 14.; A honfoglalás korának írott forrásai i. m. 284.

²⁸ Kristó Gyula: Előd. A magyar őstörténet és krónikakutatás egy fejezete. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) Bp. 2000. 11.

²⁹ Benkő Loránd: Anonymus beszélő személynevei. In: *Uő: Név és történelem.* (Tanulmányok az Árpád-korról) Bp. 1998. 28–39., itt: 29. (Első megjelenése: Magyar Nyelv 92. [1996] 31–38.)

Kristó Gyula megszólalásával – egyébként az új teóriát megfogalmazó szerzőpáros ismerte és vitatta is.

Sudár Balázs és B. Szabó János rendkívül sok élesszemű megfigyelést tett és tesz közzé a magyar őstörténet egyébként is felélénkült kutatásában. A magam részéről azonban óvatosabb, az egyes kérdésekre vonatkozó, az éppen megfogalmazott állásponttal szembenálló szakirodalom *minden egyes* megállapítását cáfoló, elváró állásfoglalások szükségességére hívnám fel a magyar régmúltat vizsgáló szakemberek figyelmét.

B. Szabó János – Sudár Balázs

GARDÍZÍ, IBN RUSZTA ÉS A TÖBBIEK

Válasz Thoroczkay Gábornak

Thoroczkay Gábort tanulmányaink¹ olvasása észrevételeinek megírására készítette,² mi pedig – az illendőség mellett – két okból is szükségesnek láttuk, hogy reagáljunk rájuk. Egyrészt a kritikai eszmecserék felgyorsítják kutatásaink továbbgondolását, és így segítségünkre vannak. Másrészt a szerző által megfogalmazott kritika több szempontból is tipikusnak tekinthető, mástól, máshol is hallott érveket, szempontokat fogalmaz meg, így a válaszok szélesebb érdeklődésre tarthatnak számot.

Thoroczkay Gábor két kérdésben szól hozzá tanulmányainkhoz: az Vgec-kérdésben, és a kende-gyula probléma kapcsán. Az Vgec név esetében van könnyebb dolgunk: Thoroczkay ugyanis sajátos módon sokkal több teret és figyelmet szentel Kristó Gyula 2000-ben napvilágot látott feltevéseinek, mint az általunk felvonultatott érveknek – például az Emese-történettípus realiztikus sajátosságainak –, azokról ugyanis egy szava sincs. Ugyanilyen nagyvonalúsággal siklik át Benkő Lóránd általa kiemelt véleményével kapcsolatos megítélésünkre is, miszerint bármilyen kiváló nyelvész volt is Benkő, ez esetben kénytelen volt egy kiváló turkológusra, Német Gyulára hivatkozni, aki sajnálatosan épp nem úgy nyilatkozott az üge/öge méltóságnév és a Vgec név kapcsolatáról, mint amilyen negatív előjellel Benkő azt citálta.

Ezért az Árpádok felmenőjeként egy Vgec nevű személy történelmi hitelét nem látjuk kétségbe vonhatónak pusztán arra hivatkozva, hogy a nevére van egy „szentecske” jelentésű – igazolhatatlan – etimológiai ötlet (is). A sztyep-pén és környezetében számos hasonló szerepű „ősapa” található a családfákon, szereplése a magyar hagyományban így számunkra nem tűnik különlegesnek, szükségtelen tehát kitalációval magyarázni. Nem mellesleg amennyiben a Vgec az üge/öge méltóságnévvel állna kapcsolatban, akkor szépen beilleszkedne egy sor másik, hasonló hátterű magyar személynév közé. (Viszont nem állítottuk, hogy Vgec az utolsó ujjur kagánnal azonos volna, egyszerűen csak felhívtuk a figyelmet a névhasznosságra és az időbeli egybeesésre.) Mindemellett

¹ B. Szabó János – Sudár Balázs: Kende vagy gyula volt-e Árpád? (A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig). In: *Üök: Az Árpád-ház nyomában*. (BTK Magyar Östörténeti Témacsoport. Források és tanulmányok 5.) Bp. 2021. 163–197.; B. Szabó János – Sudár Balázs: Vgec – egy elfeledett ősapa. In: *Üök: Az Árpád-ház nyomában* i. m. 71–82.

² Lásd Thoroczkay Gábor: Észrevételek a magyar szakrális kettős fejedelemség újabb irodalmához. Lásd a Századok jelen számában 413–420.

az adathiány miatt a kérdés végső fokon eldönthetetlen, annyi bizonyosnak tűnik, hogy egy ritka névről van szó, amely mögé azonban felvázolható egy sztyepei holdudvar.

Ha Thoroczkay Gábor adatszerűen is igazolni tudja majd Kristó Gyula két évtizede publikált ötleteit a vezérnévsorokról és az Árpádok családfájának „kiegészítéséről” úgy, hogy eközben nem kerül ellentmondásba a középkori nemesi családok ismert hagyományaival és szokásaival, az igen fontos esemény lesz a magyar tudományban, és bizonyára mi is vissza fogunk térni ismét a kérdéskör vizsgálatához.

Nagyobb jelentőségűnek látjuk a kettős fejedelemség problémája kapcsán megfogalmazott észrevételeit. Mielőtt azonban ezek vizsgálatához látnánk, feltétlenül tisztázni kell néhány félreértést. Thoroczkay azzal kezdi a gondolatmenetét, hogy „a kérdés eldöntéséhez nézzük először a Dzsajhánínál fennmaradt híryanagot”. Minthogy azonban Dzsajhání szövege nem maradt fenn, ezt aligha tehetjük meg: egyszerűen nem tudjuk, hogy mi szerepelt az eredeti leírásban. És ezen az sem változtat, hogy számos szerző felhasználta Dzsajhání leírásait: a rekonstrukció egy gondolatkísérlet, de nem az eredeti szöveg. (Meglehetősen hasonló a helyzet az „ösgeszta” rekonstruálásának kísérleteihez a fennmaradt hazai krónikák esetében.) Elemezni ugyanis csak a rendelkezésre álló, fennmaradt szövegeket lehet, amelyek viszonya Dzsajháníhoz és egymáshoz azonban – mint látni fogjuk – nem éppen problémamentes.

Thoroczkay Gábor szerint azonban Gardízi hitelesen adja vissza a forrását – Dzsajhánit –, és azon nem módosított: „miért tett volna így egy történeti-földrajzi munkát író, bizonynyal a hitelességre törekvő szerző?” Gardízi azonban egy 11. századi muszlim történetíró volt, műve a legendás perzsa királyoktól a Gaznavida emírekig ível, s a munka döntő többségét kitevő történelmi rész függetlenként közölt kulturális és vallási érdekességeket, többek között a sztyepevilág leírását.³ De vajon a 11. századi Gaznavida Birodalomból nézve mi lehetett a hitelesség fokmérője egy Kelet-Európa régen letűnt – Kristó és Thoroczkay kronológiája szerint közel 200 évvel korábbi – politikai és földrajzi állapotairól szóló leírás esetében?

³ Gardízi életére és művére összefoglalóan lásd C. Edmund Bosworth: Gardīzī, Abū Sa‘īd ‘Abd-al-Hayy. In: *Encyclopædia Iranica* X. London 2001. 314–315.; Vladimir Minorsky: Gardīzī on India. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12. (1948) 625–640. Magyarul: Székely Márton: Gardízi a Számánidákról: kutatási összefoglalás. In: Fariq. Tanulmánykötet. A Fiatal arabisták és iranisták konferenciájának előadásai. Pécs, 2013. október 11. Szerk. Kis Anna Flóra – Schönleber Mónika. Pécs, 2013. 43–62. A mű általunk használt kiadása: *Abu Sa‘īd Abdul-Hay ibn Dhahhāk ibn Maḥmūd Gardīzī*. Zayn al-Akhbār. Ed. ‘Abd al-Hayy Ḥabībī. Tehran 1363. [1984/1985].

Simon Róbert és Ormos István megállapításainak,⁴ valamint a korábbi hazai és külföldi fordítók szövegeinek ismeretében sajátos félreértésnek kell tartanunk azt is, hogy az általunk közölt – Thoroczkay által (tévesen) Tüske Lászlóhoz kötött – fordítás új lenne, s az tartalmilag érdemben eltérne akár csak az általa idézett Kmoskó-féle fordítástól is. A fordításon ugyanis semmit sem változtattunk. (A kritikában tőlünk idézett szöveg még csak nem is az általunk közölt fordítás, hanem egy értelmezés.)

Mindez azonban szinte mellékes ahhoz képest, amit Thoroczkay Ibn Ruszta és Gardízi szövegének viszonyáról fogalmazott meg. Röviden: addig nem lehet megkérdőjelezni a kettős fejedelemség tételét, amíg Gardízi hitele megingatatlanul áll, s szerinte „két, a Dzsajhāni-tradícióra visszamenő egyenrangú szöveghagyományra kell számolnunk”. E felvetést érdemes kicsit részletesebben is megvizsgálnunk, mert egy régi gondolatra megy vissza: a Györffy György által szerkesztett, több kiadást megért, széles körben használt forrásgyűjteményben egy egyesített, összegyűrt Ibn Ruszta–Gardízi szöveg jelent meg, nem kevés félreértésre adva okot.⁵ Ezt azután Kristó szegedi szöveggyűjteményében már szétválasztották, a szöveghagyományt pedig legrészletesebben Zimonyi István mutatta be.⁶

A fennmaradt töredékek alapján ugyan meg lehet kísérelni az eredeti szöveg rekonstruálását – ez volt Zimonyi célja is –, de az eredmény szükségképpen ingategy. A problémát az okozza, hogy a muszlim szerzők meglehetősen szabadon kezelték forrásaikat, nem azok megőrzése volt a céljuk, hanem felhasználták azokat: megkurtították vagy éppen kiegészítették őket, de átfogalmazhatták vagy tudatosan javíthatták is a rendelkezésükre álló szövegeket. Egyeseknél az alapszöveg meghatározó, másoknál viszont csak egy a felhasznált anyagok közül. Sokan nyilvánvalóan nem az egyébként megnevezett alapszövegből dolgoztak, hanem annak valamiféle átiratából.⁷ Nehezíti a helyzetet, hogy a Dzsajhāni-szövegcsalád darabjai időben meglehetősen nagy távlatokat ölelnek fel a 10.-től a 17. századig, így a kontaminálódásra is bőven volt lehetőség. Mindezt tovább bonyolítja, hogy létezhettek olyan változatok, át- és feldolgozások, amiket nem ismerünk. Mindebből az következik, hogy nincs lehetőségünk kijelölni egy szöveget mint

⁴ *Ibn Fadlān*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. S. a. r. Simon Róbert. Bp. 2007. 102–103. 302. jegyz.; *István Ormos*: *Magyars in the Jayhānī tradition: Reflections on István Zimonyi's book „Muslim sources on the Magyars”*. E-book. Bp. 2017. 16.

⁵ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György. 3. kiadás. Bp. 1986. 86–89. (Korábbi kiadások: Bp. 1958., 1975.)

⁶ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 31–38.; *Zimonyi István*: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Bp. 2005.

⁷ Al-Bakrī például egy bizonyos Ahmadot citál, és az ő művéből idézi Dzsajhānīt. *Kmoskó Mihály*: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.) Bp. 2000. 234.

alapváltozatot, Ibn Rusztáé és Gardízié sem az. Maga a szöveghagyomány a madzsgar⁸ fejezet esetében Zimonyi István vizsgálata szerint öt ágra oszlik, ezek közül Gardízié az egyik.⁹ Nem csupán arról van tehát szó, hogy Gardízi szövege hogyan viszonyul Ibn Rusztáéhoz, hanem arról, hogy az egyes töredékek hogyan illeszkednek az egész szövegcsalád rendszerébe. Itt jegyezzük meg, hogy nem állítottuk, hogy Gardízi Ibn Ruszta művét fordította volna perzsára. Arról írtunk, hogy nem tudjuk pontosan, miből is dolgozott a perzsa szerző: egyáltalán nem bizonyos, hogy a közvetlen forrása Dzsajhání volt.

Lássunk néhány példát a fenti problémákra! A szövegcsalád legkorábbi ismert darabjában, Ibn Ruszta művében a kelet-európai rész első mondata ez: „a badzsanákijja és a kazár között tíz napi járás van pusztákon és erdőkön keresztül”.¹⁰ A kérdéses mondat szerepel a két 11. századi szerzőnél, Gardízínél és al-Bakrínál,¹¹ de náluk e passzus előtt olvasható a besenyők leírása is, akiknek a szállásai az Urál és az Emba folyók tájékán lehettek, a leírás világszemléletének – Hvárezmből közeledünk Etil felé – teljesen megfelelően. Mindezek alapján joggal gondolhatjuk, hogy a besenyő fejezet az eredeti Dzsajhání-szövegben is benne volt, dacára annak, hogy a legkorábbi fennmaradt változattól (Ibn Rusztáéból) hiányzott. E fejezet két ismert változata ugyan számos közös vonást mutat, de alaposan el is tér egymástól: Gardízié jóval hosszabb, és mindkettőben vannak olyan részek is, amelyek a másikban nem szerepelnek. Vajon mi lehetett meg Dzsajhánínál? A legvalószínűbben ezt a közös részekről feltételezhetjük, de mi a helyzet a nem közösekkel? Elképzelhető, hogy benne voltak az eredetiben, de későbbi betoldások is lehettek. Al-Bakrínál éppen ez a helyzet: ő ugyanis hosszasan értekezik a besenyők iszlám hitéről, és eközben az Iszlám terjedésének kezdődatumát is megadja egy fogságba esett muszlim révén: ez a hidzsra 400. éve (AD 1009). Tehát az egész történet – al-Bakrí besenyő fejezetének több mint a fele – száz évvel Dzsajhání művének keletkezése utáni eseményeket beszél el, s így nyilvánvalóan kései kiegészítés. De vajon ha nem olvashatnánk a szövegben a dátumot, akkor is biztosak lennénk ebben? A kérdés többek között azért lényeges, mert Gardízi madzsgar fejezetének a nagy része szintén csak egyetlen forrásból, tőle magától ismert,¹² a Dzsajhání-hagyomány más fenntartóinál ezeknek a részeknek nincs

⁸ Mivel a szövegben ez a névalak szerepel, hasznosnak tartjuk a megtartását.

⁹ Ibn Ruszta (910 körül), Hudúd al-álam (982/983), Gardízi (1050 k.), al-Bakrí (1090 körül), al-Marvázi (1120). *Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 26–27.*

¹⁰ *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1. Szerk. Zimonyi István. (Magyar Östörténeti Könyvtár 13.) Bp. 1997. 203.

¹¹ *Arsenio P. Martínez:* Gardízi's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2. (1982) 152.; *Kmoskó M.:* Mohamedán írók i. m. I/2. 253.

¹² Lásd Zimonyi összefoglaló táblázatát. *Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 269.*

nyomuk. Mindezek alapján legalábbis némi kétellyel kellene azt gondolnunk, hogy Gardízi szövege őrzi az eredeti változatot. Általánosabban fogalmazva: a szöveghagyománynak csak egy-egy ágában felbukkanó információk visszadatálásával – másképpen fogalmazva: Dzsajháninak tulajdonításával – érdemes lenne nagyobb óvatossággal bánnunk.

Ám a több szerzőnél is olvasható, így tehát vélhetően Dzsajháninál is szereplő pontok sem feltétlenül kínálnak teljes bizonyosságot, amennyiben nem azonos tartalommal szerepelnek a különböző szöveghagyományokban. Lássunk egy példát erre is! A madzsgarok „első határa”-nak leírása például olvasható Ibn Rusztánál, Gardízínél, al-Bakrínál és Abu’l-Fidánál is,¹³ márpedig e munkákat külön hagyományágaknak szokás tekinteni. A kérdéses passzus kissé mindenhol más, láthatólag a szerzők/másolók is nehezen birkóztak meg a mondat tartalmával. A „szereplők” tekintetében azonban három szöveg azonos: a madzsgar határ a besenyőkkel és a bolgárok közé tartozó eszkelekkel függ valahogy össze. Éppen Gardízi azonban mást közöl: szerinte a madzsgar határ a bolgárok és a szintén a bolgárok közé tartozó eszkelek között van. Egyedül ő áll szemben a többi hagyományággal. Ennek fényében mondható-e biztosan, hogy Gardízié az eredeti változat?

Lássunk egy más jellegű példát! A kaukázusi Szarír országának leírásában Ibn Rusztánál az olvasható, hogy a lakosság egy része egy „száraz fejet” – talán mumifikálódott koponyát? – imád. Szarír leírása ugyan több műben felbukkan, de ez az információ többnyire kiesett. Megvan viszont a szintén arabul író al-Bakrínál, ugyanígy.¹⁴ És olvasható Gardízínél is: az emberek egy része „oroszlán-imádo”.¹⁵ Vajon oroszlán vagy fej lehetett Dzsajháninál? Az arab szövegek őrzik az eredeti alakot, vagy a perzsa fordítás? A kérdés ebben az esetben talán eldönthető, a perzsa fej (*szer* سر) és oroszlán (*sír* شیر) szavak ugyanis meglehetősen hasonlóan íródnak: Gardízi talán a fej szót fordította perzsára, amelyet azonban egy másoló tévesen oroszlánként olvasott – és adott tovább. Nem tudjuk biztosan, de ez mindenesetre egy lehetséges megoldás, míg az arab *raisz*ből aligha tudunk oroszlánt fabrikálni. Ha így volt, akkor megint csak nem Gardízi – számunkra ismert – szövege őrizte meg az eredeti állapotot, a szaríriak nem imádtak oroszlánt.

¹³ Uo. 57.

¹⁴ *Ibn Rosteh*: Kitāb al-a‘lāk an-nafisa. Ed. Michael Jan de Goeje. Leiden 1892. 214. Al-Bakrínál ugyanaz: ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-‘Azīz Abū ‘Ubayd al-Bakrī: Kitāb al-masālik wa-al-mamālik. Eds. A. van Leeuwen – André Ferré. Tunis 1992. 450.

¹⁵ *Gardēzi*: Zayn al-Akhbār i. m. 593. Martínez fordítása némiképp félrevezető: „They worship a head (sar parast and), or a lion (sir).” *Martínez, A. P.*: Gardizi’s Two Chapters i. m. 170. A szövegben csak egyetlen szó szerepel az imádat tárgyaként.

A példák száma szaporítható, és jól látszik belőlük, hogy Gardízi többször is szemben áll a szöveghagyomány többi darabjának állításaival.¹⁶ Ez a helyzet a madzsgarok hatalmi rendszerét bemutató mondattal is, amely szinte minden szövegben olvasható, hol rövidebb, hol pedig hosszabb formában. Gardízínél két uralkodó szerepel, Ibn Rusztánál esetleg kétséges az olvasat, az összes többi változatban – al-Bakrí, *Hudúd al-alam*, al-Marvází és folytatói – viszont csak egyetlen uralkodóról olvashatunk. Két eset lehetséges: 1. a rövidebb, egyetlen uralkodóról megemlékező kijelentés volt meg az eredetiben, és Ibn Ruszta illetve Gardízi ennek ismeretlen eredetű bővítményét közli.¹⁷ Ebben az esetben az alapszövegben a madzsgaroknak egyetlen főnökéről volt szó, akinek Ibn Ruszta megmondja a személynevét is, Gardízi pedig ismét kilóg a szöveghagyományból. 2. A hosszabb változat az eredeti, a többiek pedig ezt lerövidítették. Ha így volt, akkor az arabul író szerzők úgy értelmezték forrásukat, hogy a madzsgaroknak egyetlen főnöke van, és ennek fényében tömörítették a szöveget: kihagyták a lényegtelennek tűnő – rég elavult – személynevet. Ebben az esetben Gardízi megint csak mindenkivel szembemegy, és teljesen egyedi változatot közöl, amit valamiféle félreértéssel a legkönnyebb magyarázni.

Dzsajhání szövegének felhasználói ugyanis értették, ha kettős uralmi rendszerről volt szó. Lássunk itt három esetet, a madzsgarok mellett a kazárokét és a szaklábokét.

	Szaklábok	Kazárok	Madzsgarok
Gardízi	„És az ő főnökük (<i>raisz</i>) koronát hord, mindenki hozzá tartozik és engedelmeskednek neki. A nagyobb főnököt (<i>raisz-i mehier</i>) Szvit királynak (<i>melik</i>) nevezik, és Szvuidzs-nak az ő helyettesét nevezik.” ¹⁸	„Van egy királyuk, akinek a neve <i>isá</i> . És van nekik egy nagyobb királyuk (<i>melik-i bozorg</i>). És ők a nagyobb királyt kazár kagánnak mondják. A kazár kagánnak neve van, mása nincs. Az állami ügyek intézése és a hatalom az <i>isá</i> nál van. És nincs közöttük nagyobb nála.” ¹⁹	„És erre a főnökre azt mondják: <i>kndh</i> . És ez a nagyobbik királyuknak (<i>melik-i bozorgtar</i>) a neve. És az a főnök, aki az ügyekkel foglalkozik, rá azt mondják <i>dzslh</i> .” ²⁰

¹⁶ Ilyen példa még a kazár fejezetben a besenyők és burtászok elleni portyák ügye, valamint az *isá* kivonulása. (Ez utóbbi esetben Zimonyi megjegyzi, hogy talán Gardízi nem mindent értett meg a forrásából, és nem volt műfordító. *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/1. 204.) A kajtakok vallásossága kapcsán pedig Ibn Rusztánál a király követ három vallást, Gardízínél pedig a nép.

¹⁷ Zimonyi István úgy gondolja, hogy Dzsajhání művének volt egy rövidebb és egy hosszabb változata is. Lehetséges, de biztosan nem tudjuk. A mi esetünkben a két változat – a hagyományos olvasat szempontjából – ellentmondásban áll egymással, a két Dzsajhání-változat feltételezése pedig nem oldja meg a problémát, hanem Dzsajhání szövegén belülre helyezi. A kérdés így ugyanis az, hogy melyik Dzsajhání-változatot fogadjuk el hitelesnek.

¹⁸ *Gardēzi*: Zayn al-Akhbār i. m. 590.

¹⁹ Uo. 580.; *Martínez, A. P.*: Gardízi's Two Chapters i. m. 152–153., 200.

²⁰ *Gardēzi*: Zayn al-Akhbār i. m. 586.

	Szakilábok	Kazárok	Madzsgarok
Ibn Ruszta	A főnökük (<i>raisz</i>) a Szvbnnds, annak engedelmeskednek és parancsára cselekszenek, lakóhelye a szakálíba országának a közepén fekszik. Akit a főnökök főnökének (<i>raisz al-ruusz</i>) hívnak, közismert náluk, s Szvitmlk-nak nevezik őt. Ez magasabb állású ember a Szvbnzs-nál, mert a Szvbnnds az ő helyettese.” ²¹	„Van egy királyuk (<i>melik</i>), akinek neve isá, a legnagyobb király (<i>melik al-azam</i>) azonban a kazár kagán, ennek a kazárok engedelmességéből a névnél nincs egyebe, a parancs hatalma az isát illeti meg.” ²²	„És nevezik a főnököt kndh-nek. Ez a név uralkodójuk megjelölése/ címe (<i>siar malikihim</i>), mert a fölöttük uralkodó férfi neve dzslh. És minden madzsgar arra hajlik, amit a főnökük parancsol nekik, akit dzslh-nak neveznek.” ²³
más	Marvází: „az ő legnagyobb királyukat Szvbit-nek nevezik, és van neki egy helyettese, akit Szrih-nak mondanak.” ²⁴	Al-Bakrí: „A királyuknak csak névleges engedelmességgel tartoznak, a tényleges hatalom az Írásáh kezében van.” ²⁵	Al-Bakrí: „A királyunk neve kndh.” ²⁶

Összefoglalva: a három esetben Gardízi nagyon hasonló leírásokat közöl: van egy nagyobbak nevezett uralkodó (*raisz-i mehter/melik-i bozorgtar/melik-i bozorg*), de az ország ügyeit egy másik személy intézi. A nagyobbik főnök mindhárom esetben *melik*, „király”. Ezzel szemben Ibn Rusztánál három különböző megfogalmazást olvashatunk: a szakláboknál a „főnökök főnöke”, a kazároknál a „legnagyobb király” szerepel, míg a madzsgaroknál teljességgel hiányzik e kifejezés. Az első két esetben a két személy szembeállítása egyértelmű, a madzsgaroknál ilyen egyértelműsítő elem nincs. A szövegek rövidítőinél még egyértelműbb a helyzet: a szakláboknál és a kazároknál egyértelműen két uralkodóról írnak, a madzsgaroknál viszont csak egyről. Azaz Gardízi szövegváltozata megint egyedül maradt: míg a kazár és a szakláb uralmi rendszer esetében mindenkinek világos volt a kettősség, a madzsgarok esetében csak Gardízínél van ez így, Ibn Ruszta szövegét pedig nagyon irányítottan kell olvasni egy ilyen végeredmény eléréséhez. Thoroczkay Gábor állításával ellentétben tehát nem Gardízi és Ibn Ruszta szövege áll egymással szemben, hanem Gardízi áll a hagyomány minden más ágával szemben. Úgy tűnik, mintha a perzsa szerző egy kaptafára fordította volna a számára hasonlóknak tűnő helyeket. Ebbe a sorba beillesztette a madzsgarokat is, míg mások számára a különbség egyértelmű volt. (A madzsgar esetben mintha az arab kötőszó értelmezése – értelmezett fordítása – vitte volna félre a dolgot.) Mindennek fényében úgy látjuk, nagyon komoly érveket kellene felhozni

²¹ *Ibn Rosteh*: Kitáb al-a'lák an-nafisa i. m. 144.; *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/1. 210.

²² *Ibn Rosteh*: Kitáb al-a'lák an-nafisa i. m. 139.

²³ Uo. 142.

²⁴ Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text and commentary by V. Minorsky. London 1942. *22.

²⁵ *al-Bakrí*: Kitáb al-masālik wa-al-mamālik i. m. 447.; *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. I/2. 254.

²⁶ *al-Bakrí*: Kitáb al-masālik wa-al-mamālik i. m. 449.

amellett, hogy Gardízi szövege az elsődleges, az övé írja le helyesen a madzsarok uralmi rendszerét, mindenki másé pedig hibás. Mi egyelőre nem látunk erre meggyőző bizonyítékot.

Érvelésünk azonban nem csupán a szövegekre épült, hanem vizsgáltuk a madzsar főnök nevének környezetét is. E tekintetben érdekes, hogy a Gyula szó – egy kivétellel – mindig tulajdonnévi értelemben szerepel forrásainkban, és ezek közé tartozik a Thoroczkay Gábor által idézett Ibn Hajjan-féle leírás is. A kivétel a *De administrando imperio* című műben olvasható, ahol a *gilaszt* egyértelműen méltóságnévként említik – ám a félreértések elkerülése végett nem árt leszögezni, hogy ebben a műben szó sincs „kettős fejedelemségről”. Megnyugtatósképpen elárulhatjuk, hogy semmiképpen sem áll szándékunkban „kikapcsolni” a „kazár tényezőt” vagy „sutba dobni” e munkát, legfeljebb a maga helyén igyekszünk kezelni. Erről már a B. Szabó János–Bollók Ádám által jegyzett tanulmányból is meg lehet győződni.²⁷

Végezetül Thoroczkay Gábor szövegét elolvasva két általánosabb módszertani megjegyzés kívánczik még ide. Tiszteletben tartjuk mindenkinek a véleményét, de nem gondoljuk, hogy a tudományban szükséges – vagy érdemes – „hitvallásokat” tenni egy tudományos problémáról, mint amilyen az, hogy létezett-e a honfoglaló magyaroknál a kettős fejedelemség intézménye.²⁸ Azt sem gondoljuk, hogy olyan jelentős tudósok, mint Kristó Gyula, Györffy György vagy Benkő Loránd életművének lezárulása után kutathatatlanak kellene tekintenünk a magyar koratörténet írott forrásainak korpuszát. Ahogy a történelem „nem zárult” le 1990 tájékán, úgy a történetírás folyamata sem fog lezárulni egyhamar.

²⁷ B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. Századok 152. (2018) 479–542.

²⁸ „Amennyiben tehát valljuk elődjainknél a kettős fejedelemséget, annak szakralitását sem tagadhatjuk, hiszen a minta csakis a kazár lehetett számukra.”

*Botár István***HAVASOK KEBLÉBEN REJTEZŐ SZÉP CSÍK**

A Csíki-medence középkori településtörténete

(Opitz Archaeologica 15.)

Martin Opitz, Bp. 2019. 655 oldal

Botár István neve jól ismert a hazai régészskörökben, hiszen a székelyföldi kutató immáron több mint két évtizede vizsgálja elhivatottan a Csíki-medence középkori régészeti emlékeit, és publikálja rendszeresen különféle tudományos fórumokon az ezzel kapcsolatos eredményeit. A 2001 óta a Csíki Székely Múzeum alkalmazásában álló régész tevékenysége sok szempontból úttörőnek számít, hiszen a terület periférikus volta miatt az archeológiai kutatás itt eleve nagyon későn indult meg, és sokáig politikai szempontok is akadályozták. Az intenzív és kitartó kutatómunka eredménye végül egy 2013-ban megvédett, a Csíki-medence településtörténetét tárgyaló doktori disszertáció lett, amelynek színvonalát és jelentőségét az is híven tükrözi, hogy 2016-ban a szerző a kézirattal elnyerte a Kubinyi András-díjat, amely a magyar középkortudomány egyik legnívósabb elismerése.

A doktori értekezés publikálása tehát egyértelműen indokoltnak tűnt. Az Opitz Archaeologica sorozat tizenötödik köteteként megjelent monográfia a disszertációnál is többet nyújt, hiszen annak szövegét a szerző a 2018-ig folytatott újabb ásatásai eredményeivel is kiegészítette.

Az esztétikus megjelenésű és a sorozatra jellemző igényes tipográfiájú könyvet kézbe véve „szó szerint” is érezni lehet az elvégzett munka „súlyát”. A több mint 650 oldalas monográfia két nagy részből áll. Az első bő 250 oldal a kutatási eredmények szisztematikus és részletes bemutatását tartalmazza, amit egy csaknem 400 oldalas, precízen szerkesztett adattár egészít ki. Külön kiemelendő a könyvben található, összesen 598 darab, nagyrészt színes ábra, amelyek között olykor kifejezetten művészi értékkel bíró fényképek, leletábrázolások, épületalrajzok, rekonstrukciós rajzok, térképek találhatók, s amelyek sokkal érzékletesebbé és érthetőbbé teszik a művet az olvasó számára.

A kötet logikus felépítést mutat, és ami nagyban emeli az értékét, nem csupán az eredmények összefoglalását tartalmazza, hanem arról az útról is részletesen beszámol, amelyet a szerző a téma feldolgozása során bejárt. Így képet kapunk azokról a forrásadottságbeli nehézségekről és módszertani kihívásokról is, amelyekkel szerencsésen megküzdött.

A bevezetőben a szerző a kutatás időhatárait is kijelöli, az általa megjelölt záró dátum (16. század) több szempontból is indokolt és észszerű. Nem csupán azért, mert a Csíkban megfigyelhető településtörténeti folyamatok a 16. században jutnak nyugvópontra (és bizonyos keretek között az akkori helyzet a modern korig meghatározó lesz ebből a szempontból), hanem azért is, mert az írott források mennyisége csak a középkor végétől válik szignifikánssá, azaz pusztán középkori írott forrásokra támaszkodva a témát gyakorlatilag nem lett volna esély megfelelő szinten kidolgozni.

A térség rövid természetföldrajzi ismertetése után Botár részletesen kitér a kutatástörténeti előzményekre, amelyből egyértelműen kitűnik, hogy a szerző kutatásainak megkezdése előtt Csík történeti és régészeti feltárásában komoly hiányosságok voltak. Ezután következik számomra a kötet egyik legérdekesebb fejezete, amelyben a forrásadottságokról és az alkalmazott módszertanról esik szó. Itt köszön vissza leginkább az általa használt komplex eljárás, amely a régészeti mellett történeti, névtani, klímátörténeti, egyháztörténeti és néprajzi vizsgálati módszerek vegyítésére épül.

Ami a történészek számára a legérdekesebb forráscsoportot, az írott forrásokat illeti, az első írásos említések kiábrándítóan későn, csak 1324-től maradtak fenn, az önmagában jelzi azokat a nehézségeket, amelyekkel a téma kutatójának szembe kell néznie. A középkor végéig az adatok meglehetősen sporadikusak (ez alól csupán az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék jelent kivételt), és a forrásanyag nem is gyarapszik számottevően egészen a 16. század közepéig. A falurendszer teljes egészében csak az 1560-as évektől bontakozik ki a szemünk előtt a levéltári forrásokból.

Régészeti szempontból, amint már említettem, a 2000-es évekig nagyon komoly elmaradások voltak a kutatás terén, és a raktárakban felhalmozott – a szerző által szisztematikusan átnézett – leletanyag dokumentációja kapcsán is nagy hiányosságok mutatkoztak. A terepbejárások során bebizonyosodott, hogy a mai településviszonyok többé-kevésbé a középkori helyzetet tükrözik, azonban korábban korlátozott volt az ásatások lehetősége, és leginkább a templomok kutatására összpontosultak.

A régészeti anyag értelmezése során kiemelkedő szerepet kapott a kerámiatipológia, amelyvel a könyv szintén részletesen foglalkozik. Botár István gyakorlatilag az első olyan régész, aki Csíkra nézve komplex edénytípológiával állt elő (kronológia, díszítés, peremforma, edényforma). Azt is sikerült kimutatnia, hogy az edények jellemzői nemigen különböznek az ország más területeinek hasonló leleteitől, azaz nem lehet önálló, e területre kifejezetten jellemző agyagművességről beszélni a korszakban. Szóba kerülnek mindemellett azok a régészeti eljárások is, amelyeket a kutatás során alkalmazni próbáltak (C14, geofizika, légi fényképezés, dendrokronológia, antropológia, kéziratok térképek felhasználása stb.), így a vizsgálat módszertanába kiváló betekintése nyílik az olvasónak.

A történész számára kiemelkedően fontosnak tekinthető a könyv azon része, amelyben a középkori településhálózat elemeiről értekezik a szerző, s ahol nagyon érdekes kérdések is terítre kerülnek. Szembesülhetünk azzal a ténnyel, hogy a középkori településállomány megszakítatlanul, a maga archaikus formájában élt tovább az újkorban is, a pusztásodás jelensége régészeti szempontból nem mutatható ki a területen. A középkori faluhálózat gerincét a plébániák segítségével lehet leginkább megrajzolni. Metodikailag figyelemre méltók Botár azon érvei, amelyeket az úgynevezett szegek (azaz egy településhez tartozó, de térben elkülönülő, sokszor külterületen lévő házcsoporthoz) és tízesek (a falvak belterületén belül elkülönülő településrészek) kapcsán fogalmaz meg, nagymértékben az etnográfiai kutatásokra is támaszkodva. Sikeresen bizonyítja, hogy a szegek és a tízesek jellegüket tekintve nem egyeznek meg egymással: míg az előbbieket eredetileg önálló falvak voltak és régebbiek, addig a tízesek csak az újkorban jelentek meg, méghozzá az egykori szegek utódaiként. Így viszont a tízeseknek a falvak kialakulásához sincs közük, noha a szakirodalom korábban ezt feltételezte. Ehhez logikusan kapcsolódik az a megállapítás is, hogy az újkori tízesek nem a székelység középkori tízedes rendszeréből alakultak ki.

Ha össze akarnánk foglalni a települések kapcsán megfogalmazott gondolatmenetet, Botár véleménye szerint a településhálózat a középkor folyamán nem módosult jelentősen, ellentétben a településszerkezettel. Eleinte sűrű, kis falvakból álló rendszer volt jellemző a területen, majd a halmazosodás folyamán a falvak nagyrészt egyesültek. Az összeolvadásban a templomos helyek is szerepet játszottak, ami az egyházak védőszentjeiről elnyert településnevekben tűnik elő. A korábbi falvak emlékét a később kialakuló tízesek őrizték meg. Már ennél a gondolatmenetnél előkerül az a fontos állítás is, miszerint az ideérkező székelyek kész faluhálózatot találtak itt a megtelepedéskor.

A szerző szisztematikusan tekinti át a településhálózat elemeit is (házak, templomok, toronyok, sekrestyék, temetők, kápolnák, várak, utak stb.), s mindezek kapcsán számos új megállapítást tesz. Így például kronológiai rendben haladva háztípológiát állít fel, felvázolja a középkori egyházszervezet alakulása és fejlődése kapcsán ismert információkat, de az egyházi építéset

kérdéseire is részletesen kitér. A templom körüli temetők értékelése során a templom-kerítőfalak szerepére is figyelmet fordít, összességében cáfolva, hogy elsődlegesen erődítményként szolgáltak volna. Szóba kerülnek a kápolnák is, és a szerző számos helyes egyházi-topográfiai megfigyelést is tett. Konceptiója szerint már a 11. századtól megjelentek az első templomok a régióban, sőt a 12. századra gyakorlatilag kiformalódott a plébániák hálózata. Ez pedig megint egy olyan fontos kérdést vetít előre, mely a székelység megtelepedésének idejével és a Csíki-medence ezt megelőző történetével is összefüggésben áll.

A betelepedéshez szorosan kapcsolódik az udvarházak és a várak problémája. Botár úgy véli, hogy a régészeti és nyelvészeti adatok alapján létezett a területen egy, a székely megtelepedést megelőző magyar népesség, amely alapvetően határvédő szereppel került ide, s amelynek elitje már az Árpád-korban udvarházakkal, a 13. századtól pedig magánvárakkal is rendelkezett. Ez a vezető réteg azonban a székelyek beköltözésével megszűnt, a várak a székelyek kezébe kerültek, az udvarházak pedig elnéptelenedtek. Így azt a toposzt is el kell vetnünk, miszerint a székelyek ideérkeztek után várakat építettek volna. A primor réteg udvarházai a középkor végétől – helyhiány miatt – már a települések központjától távolabb épülhettek csak ki.

A monográfia önálló fejezetben, hosszasan értekezik a helynevekről is, ami – figyelembe véve a probléma összetettségét – kifejezetten bátor vállalkozás a szerző részéről. A fejezetben kritika alá veszi azt a nyelvészek részéről megfogalmazott véleményt, miszerint a területen csak a 13. századtól léteztek volna helynevek, és úgy tűnik, hogy a kritikája jogos, hiszen régészetileg már a 11. századtól is kimutathatók itt települések. A Csíki-medence összegyűjtött helyneveit szisztematikusan veszi vizsgálat alá, a névadási motiváció alapján csoportosítva ezeket, kissé szubjektív szempontok szerint. Habár az általa felhasznált nyelvészeti szakirodalom lehetne valamivel frissebb is, összességében meggyőzően érvel amellett, hogy a székely megtelepedés előtt már élt magyarság a területen. A legújabb trendeket követve Botár István környezettörténeti szempontból is megvizsgálja a középkori Csíkot, amelynek kapcsán minden apróbb kérdésre – így például az ártéri gazdálkodásra is – kitér. Ennek érdekében a szerző nagyszámú újkori forrást is felhasznált.

Az eddig felvázolt eredmények összegzésével vonja le a Csíki-medence településtörténetével kapcsolatos végkövetkeztetéseit, sőt a székely vándorlás és betelepedés kérdését is értékeli. Ennek során a műben a székelyek korábbi lakhelyéről és keletre költözésének üteméről is szó esik. Kritikus és a korábbi eredményekkel sok esetben szembenálló felvetései kifejezetten figyelemreméltók, és újabb lendületet adhatnak a székelykérdés kutatásához is. Az általa kidolgozott településtörténeti koncepció lényege összességében az, hogy a magyarság már a 11. századtól megszállta a területet, ami minden bizonnyal határőrizeti célú telepek létrehozásával lehet összefüggésben. A 13. század közepén, amikor véleménye szerint a székely megtelepedés megindult Csíkban, az intézményrendszer és a társadalmi kép szempontjából az Olt völgye sem térhetett el nagymértékben a Magyar Királyság más, megszervezett megyéitől. Ez a helyzet a székelyek érkezésével és olykor erőszakos fellépésével a 13–14. században változott meg, amikor a régi rendszer felszámolása során a 15. századra Csík is Székelyföld integráns részévé vált.

A kötet nagyjából 370 oldalas adattárral (49 település többszáz, precízen ismertetett régészeti lelőhelyének leírásával), angol és román nyelvű összefoglalóval, valamint terjedelmes bibliográfiával zárul. Az így is monumentális oldalszám következménye lehet, hogy sajnos személy- és helynévmutató nem készült, ami pedig megkönnyítette volna a tájékozódást a tömérdek adatban.

Botár István művének jelentősége igen sokrétű. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a gazdag régészeti adattár alapvető kézikönyvvé teszi az alkotást. Másrészt a székelység vándorlásának és betelepedésének története kapcsán számos új felvetést fogalmaz meg, ami újabb impulzusokat adhat a székelykérdés körüli vitáknak. Harmadrészt a Csíki-medencére vonatkozó mikrovizsgálat jelentősen túlmutat saját földrajzi keretein, hiszen a teljes Székelyföld, de akár az ország

más peremterületeinek története szempontjából is kiváló analógiákkal szolgálhat. És habár a szerző az utószóban arról ír, hogy az valóban igazán a tudomány hasznára, ha a kötetben foglalt eredményeket az újabb kutatások mihamarabb megdöntենék, nem valószínű, hogy ettől tartanunk kell. Botár István kiváló monográfiája olyan alapmű, amely minden bizonnyal évtizedekre meghatározza a Csíki-medence történetével kapcsolatos ismereteinket.

Gulyás László Szabolcs

PÁPAI CSAPATOK MAGYARORSZÁGON (1595–1597, 1601)

Gianfrancesco Aldobrandini levelezését feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta

Kruppa Tamás

(Collectanea Vaticana Hungariae I. 17.)

Gondolat, Bp.–Róma 2020. XXIX+290 oldal

Mindig öröm kézbe venni egy olyan forrásközlést, amely a szívemnek kedves korszak, a török kor valamely részének jobb megismerését és pontosabb megértését segíti. Különösen igaz ez akkor, ha olyan forrásokról van szó, amelyekhez a hazai kutatók – köztük én is – nem vagy csak nagyon nehezen tudnának hozzáférni. Kruppa Tamás itt tárgyalt iratkiadása ráadásul szorosan kapcsolódik az általam kutatott hadtörténelemhez is.

A hosszú vagy tizenöt éves háború jelentőségét a *Századok* hasábjain taglalni felesleges. Eleendő Szakály Ferenc megállapítására utalni, amely szerint ez a háború okozta azokat a változásokat, amelyek a következő évszázadokra, sőt talán napjainkig is meghatározták és meghatározzák történelmünket. Itt csupán egyetlen tényre utalnék: a felszabadító háború után a nagyarányú népességpusztulás ellensúlyozására végrehajtott betelepítések döntően megváltoztatták a nemzetiségi arányokat. Ez a körülmény az ország későbbi történetében alapvető szerepet játszott.

A történések szerencséjére e háború eseményeinek és összefüggéseinek megértéséhez viszonylag nagy mennyiségű forrás áll a rendelkezésünkre, de ezek elsősorban magyar és német nyelvterületen keletkezett dokumentumok. Ennek tükrében különös hangsúlyt kap az itt ismertetett munka, mivel itáliai szerzők és résztvevők olasz nyelvű iratanyagában nem dúska a magyar kutatás. A kiadás értékét emeli, hogy egy kiemelkedően fontos személyiség kapcsolataiba nyerhetünk bepillantást. Gianfrancesco Aldobrandiniról van szó, aki három hadjáratban is vezette a török ellen harcoló pápai segélycsapatokat.

A kötet szerkezete egyszerű, világos. A szerző a rövid, de lényegretörő bevezetőben minden fontos információt összefoglal. Mondandóját vatikáni források és a kiadás előzményeinek ismertetésével kezdi, miközben rámutat a korábbi munkák hiányosságaira. A bevezető gondolatok második része értelemszerűen Aldobrandinire koncentrál, így megtudjuk, milyen kapcsolati rendszerben válhatott egy bankárból „botcsinálta” vagy inkább „pápa-csinálta” hadvezér. Megismerjük az Aldobrandinit segítő hivatali szervezetet, továbbá – és talán ez a legfontosabb – azokat az információs csatornákat, amelyekhez jelen kiadás iratai is kötődnek.

Az említett információs hálók kutatása, feltárása és bemutatása pedig rendkívül fontos. Ezek megismerése nyomán tudjuk ugyanis megítélni, hogy milyen ismeretek birtokában hozták meg döntéseiket a korszak szereplői. Az információ pedig, mint tudjuk: egyenlő a hatalommal; a tudás hozzásegít a helyes döntésekhez, márpedig egy bankár éppúgy folyamatos döntéskényszerben van, mint egy hadvezér, legyen szó háborúról vagy békéről. Kétségtelen, hogy a kor legfontosabb közvetítő eszköze, a levelezés – amely e kötet anyagának döntő többségét

alkotja – gyorsaságban nem vetekedhetett korunk világhálójának és távközlésének sebességével, ám mivel a kor embere nem ismert ennél jobb módszert, a dolog kiválóan működött. Épp a kor hírközpontjai közé tartozó Velence példája mutatja, hogy mennyire. A levelezések hírértékét az idő múlásának viszonyrendszerében vizsgálva figyelembe kell vennünk azt is, hogy „lassabban” telt az idő nemcsak a feladó és a címzett, hanem a környező világ számára is, tehát ezt a lassúságot nem érzékelte.

A kiadás körülményeinek taglalásakor Kruppa Tamás egy fontos körülményen elmélkedik, mégpedig azon, hogy milyen kapcsolat áll fenn a forrásokat a jelenben összegyűjtő kutató, illetve az iratokat egykor megfogalmazó személy között. Ez valóban bonyolult viszony, ráadásul, mint Kruppa hangsúlyozza, nyilvánvalóan egyoldalú. Épp ezért nyomja nagy felelősség a mindenkori forráskiadó vállát, hiszen a válogatással egyben orientálja is felhasználóját. Egyet kell értenem ezzel a gondolattal, hiszen magam is úgy vélem: a kutatóban ilyenkor egymásnak feszül a szubjektív érzés és a szakmai célkitűzés. A forráskiadó ezzel indokolja például azt is, hogy nem fordította le a leveleket és azokat eredeti formájukban közölte, meghagyva az – olaszul nálam jobban tudó – olvasónak, hogy a saját olvasatában értelmezze a szöveget, és történelmi ismereteinek birtokában megfelelő helyre illessze azokat. Magyarán, az olvasó dönthet a szubjektív megítélés és az objektív értelmezés között. Ezt a megközelítést a magam részéről dicséretesnek tartom. Másfelől annyit megjegyeznék, hogy egy kissé részletesebb magyar nyelvű összefoglaló az egyes levelekhez segített volna az olaszul nem vagy kevésbé tudó felhasználóknak, és sokszorosára bővíthette volna a munkát forgatók számát.

A kiadás összesen 137 levelet tartalmaz, amelyek mennyiségükönél fogva viszonylag átfogó kép kialakítását teszik lehetővé a tárgyalt időszakról, illetve Aldobrandiniről és környezetéről. Az előbbire vonatkozó legfőbb tudnivalókat a szerző jórészt összefoglalta a bevezetőben. Ebből egy olyan – Kruppa megfogalmazásával élve – „civil katona” képe bontakozik ki, aki szívében viselte katonái sorsát. Ez ugyan nem példátlan a korban, de túl gyakorinak sem mondható.

Érdeklődésemert hadtörténetésként leginkább a Függelékben közölt dokumentumok, a mustralisták keltették fel, amelyek betekintést nyújtanak a pápai haderő szervezetébe. A kapitányok névsora ugyan inkább az archontológiával foglalkozó kutatóknak hasznos, de érdekes volt látni, hogy a Strozzi család már ekkor is jelen volt a magyarországi hadszíntéren; háromnegyed évszázad múltán egyikük, Pietro Strozzi tábornokként esett el Zrínyi-Újvár alatt az oszmánokkal vívott harcban. Nem kevésbé felemelő elolvasni az Esztergom ostrománál az 1595. augusztus 29-ei roham során elesett és megsebesült tisztek neveit: az előbbieik között szerepel egy Medici, az utóbbiak között egy Farnese és egy Sforza.

A mustralisták más szempontból is nagyon izgalmasak. A viszonylag gazdag forrásanyag ellenére nem rendelkezünk túl sok ilyen típusú adattal, márpedig ezek nélkül a kor hadseregeinek valós létszámadatait nehéz megállapítani. Egy esetben ráadásul nem csupán az egységekben tényleges szolgálatot ellátó katonákat találjuk meg, hanem a szálláson, illetve kórházban levő betegeket is. A két csoport aránya sokat elárul a kor tábori és általános hadügyi viszonyairól.

Végezetül a kiadványt mint könyvet is dicsérnem kell, mert a szépen és szakszerűen egybeszerkesztett forráskiadást egyúttal igényes és ízléses formában tárja az olvasó elé. Misztófalusi Kis Miklós csodálatos betűje könnyűvé teszi a szöveg olvasását, tördelése levegős, áttekinthető. Szomorú, de manapság ezt külön érdemként kell említeni, mivel a könyvpiacot elárasztották a felületesen szerkesztett, csapnivaló külalakú „megáldott” művek. Ám ez a kiadvány nem ilyen. Mind külsőn, mind beltartalmát tekintve értékes művet vehet kezébe a tisztelt olvasó.

Domokos György

Ablonczy Balázs

ISMERETLEN TRIANON

Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921

Jaffa, Bp. 2020. 272 oldal

Mára közhelynek számít, hogy a trianoni békeszerződés okozta magyar kollektív trauma távol áll attól, hogy társadalmi szinten feldolgozottnak nyilváníthassuk. Ez azonban értelemszerűen nem csupán egy dátumra, 1920. június 4-ére és egy nemzetközi szerződésre vezethető vissza. Ablonczy Balázsnak, a Magyar Tudományos Akadémia „Lendület” Trianon 100 Kutatócsoportja vezetőjének könyve éppen a háború utáni időszak és a békeszerződés sokrétű történetét fogja keretbe úgy, hogy azok időbeliségének elnyúlására és mélységére is figyel. Úgy vélem, a kötet címének provokatív mivoltát nem szükséges külön magyarázni. Hogyan lehet még ma is ismeretlen Trianon, száz évnyi változó intenzitású kibeszéléssel – még úgy is, hogy ebből mintegy negyven évig a téma tabunak számított? Hiszen az akkori rendezés hatásait máig érezzük, és az azokkal való együttélés során számos értelmezés, történelmi munka és politikai válasz született. Az olvasónak azonban hamar az a benyomása támad, hogy a békeszerződés történetéről még valóban nem mondtak el mindent – és az akkori események, körülmények, illetve ezek társadalmi hatásainak együttes szemlélete és elemzése továbbra is „munkát ad” a történészeknek.

Ablonczy pedig az érett történész magabiztosságával és alaposágával veszi sorra a „Trianon-dosszié” problémáit és kérdéseit. A könyv ugyanakkor egyáltalán nem csak a szűk szakmai közegnek szól, ami abból is látszik, hogy a szerző – írói vénáját is megmutatva – élvezetesen vegyíti a történetírói prózát a történelemelméleti fejtegetéssel és a jó érzékkel összeválogatott, színes és szimbolikával teli történetekkel. Mint Ablonczy maga is írja, a könyvvel kettős célnak kívánt eleget tenni: egyrészt szerette volna bemutatni a békeszerződést a diplomácia és politikatörténeti dimenzióin túl, arra koncentrálva, hogy miként élte meg a magyar társadalom azt az időszakot, másrészt pedig arra törekedett, hogy a saját kutatásai mellett az általa vezetett kutatócsoport és az ahhoz szorosabban vagy lazábban kötődő szakemberek fontosabb megállapításait is az érdeklődők elé tárja.

A történész módszerét jól illusztrálja rögtön az első fejezet első története, amelyben az író Kuncz Aladár testvérének, Kuncz Ödönnek a Kolozsvár melletti Felekre történő kirándulásával mintegy „berántja” olvasóját az 1910-es évek végére. A „nadrágos városi” magyarnak nem köszönnek a román parasztok, és ez akkor és ott elgondolkoztatja a kirándulókat Erdély jövőjét illetően. A feleki történet azért is jó választás, mert annak a csupasz üzenetén és tágabb szimbolikáján túl benne van az akkori Erdély kettőssége a magyar többségű városokkal és a főként románok lakta falvakkal. Felsejlik ugyanakkor az országrész alternatív történelmének a lehetősége is: vagy beteljesül a magyar nemzetépítés a magyarul érkező modernizációval, és Erdély túlnyomórészt magyar lesz, vagy ellenkezőleg, minden ennek a visszájára fordul, és a másik nemzetépítési projekt, a román diadalmaskodik.

A szerző nem elégszik meg az alternatív jövőképek felvillantásával, hanem a második fejezetben egyenesen a *mi lett volna*, ha kérdésével foglalkozik – vagyis a szaktörténészek többsége által oly ingoványosnak ítélt *kontrafaktuális* történelem talajára lép. A Richard J. Evans és Niall Ferguson történészek révén szakirodalmi háttérrel megtámogatott gondolat kísértést olvasva feltételezhető, hogy a fejezet megírását a pusztán intellektuális kihíváson túl a – kis túlzással – már a trianoni békeszerződés aláírása óta közkézen forgó legendák és összeesküvés-elméletek tették különösen fontosá. Így veszi sorra Ablonczy például, hogy mi lett volna, ha a Monarchia fennmarad, ha Tisza István nem gyilkolják meg, ha sikerebb a hadseregszervezés, ha

a Mackensen-sereget felkéri Magyarország megvédésére, ha nincs a Tanácsköztársaság, vagy akkor, ha nem írják alá a békeszerződést? Óvakodva attól, hogy a kedves olvasótól elvegyem a kifejezetten izgalmas és átgondolt reflexiókkal teli fejezet élvezetét, jelzem, hogy az ilyen jellegű „rágódás” a felsorolt kérdéseken nem arra fut ki, hogy az időszak történéseinek végkimenetele nagyon sokban különbözhetett volna attól, ami végül megvalósult.

A kötet külön „finomsága” a gyulafehérvári impériumváltással foglalkozó harmadik fejezet. A románok nagygyűlésének színhelye ugyanis – Alsó-Fehér vármegyével együtt – a román–magyar együttélés egyik kifejezetten véres előtörténetű területének számított, ahol az 1918-as események az erdélyi román parasztlázadásokkal évszázadokkal korábban elindult folyamatok egyfajta betetőzésének hatnak. Ablonczy a román és a magyar középosztály egymásnak feszülő viselkedését bemutató hozzá közelebb a kivételes események hangulatát az olvasóhoz, s egyúttal kiemeli ezen jelenetek mélyebb jelentőségét is.

A szerző az életpályák végigkövetésével érzékelteti, hogy az élet nem feltétlenül állt meg 1918–1920-ban. A gyulafehérvári események két fontos szereplője, Rákóczy Béla főgimnáziumi tanár és Ovidiu Gritta alhadnagy például a békeszerződés megkötése után sikerrel alkalmazkodott a megváltozott helyzethez: előbbi a gömbösi szociálpolitika egyik kirakatintézménye, a Nemzeti Munkaközpont igazgatójaként működött később Magyarországon, utóbbi pedig Arad, Torda prefektusa, Temesvár és Nagyvárad rendőrfőnöke lett Romániában.

Ablonczy ugyancsak újszerűen megfogva járja körül a negyedik fejezetben a trianoni békeszerződést és az ahhoz kapcsolódó kérdéseket. Egyrészt a magyar szakirodalomban hagyományosan a Magyarországgal szemben kevésbé elfogulatlanak látott USA-delegációról mutatja ki, hogy tagjai rendkívül felkészületlenek voltak a magyarokkal kapcsolatos kérdésekben. Az is kiderül, hogy az amerikaiak nem igazán tudtak mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a közép-kelet-európai térséget a korszakban még a mainál is bonyolultabb etnikai viszonyok és állami lojalitások jellemezték. Ugyanakkor a magyar határok kérdése sem tartozott a legfontosabbak közé – a békekonferencia száz bizottságából mindössze kettő foglalkozott vele. Feltűnő továbbá a nagyhatalmak önös érdekeinek az ereje: a franciák a nemzetközivé tett, szabadon hajózható és ezáltal a térségben tervezett gazdasági céljaik eléréséhez elengedhetetlen Dunára összpontosítottak, az olaszok pedig arra, hogy az antanthoz később csatlakozottaknak tett eredeti ígéretektől ne térjenek el – így fonódott össze az 1915-ös londoni titkos olasz–antant egyezmény ügye az 1916-os bukaresti titkos szerződés sorsával. Más típusú, de hasonlóképpen a korabeli magyar érdekvéonyesítést nehezítő összemosás volt az is, ahogyan Párizsból az *ancien régime* konzervatív Tisza Istvánját és a polgári demokratikus rendszert képviselő Károlyi Mihályt, valamint a kommunista Kun Bélát ugyanazon cél, a történelmi Magyarország fenntartásának a különböző álcák mögé bújt képviselőjének látták.

Ablonczy Balázs az ötödik fejezetben a magyar külpolitika 1918 és 1920 közötti dilemmáját egyetlen gondolatra fűzi fel: a független magyar állam viszonyulására önmaga korlátozott szuverenitáshoz. „Ha végignézzünk Magyarország 1918 és 1921 közötti történelmén, azt láthatjuk, hogy a magyar politikai elit – eltérő politikai színezettel és támogatottsággal – gyakorlatilag mindent végigpróbált: a naív pacifizmustól kezdve a fegyveres honvédelmen és a nagyhatalmi támogatás megszerzésén át egészen a titkos diplomáciáig és a népszavazásig” – állapítja meg. (95.) Azt, hogy ennek ellenére mindegyik kísérlet jobbra sikertelennek bizonyult, Ablonczy a külpolitikai cselekvés „aszinkronitására” vezeti vissza, és arra, hogy egyik politikai szereplő sem tudta azt képviselni, amit igazából szeretett volna. „Lehet ezt a kényszerítettséget a békeszerződés diktátum voltának igazolására használni, de lehet mindez a zavarodottság jele is: senki nem azt a szerepet játszotta, amelyet szimpátiái és politikai előélete kijelöltek a számára. Az évtizedeken keresztül várt és követelt függetlenség nyomasztó súllyal nehezedett mindenkire.” (96.)

A szerző meggyőzően vezeti le, hogy nem kizárólag a világháborús *brutalizáció* állt a tér-ségben az 1920-as és főként a 30-as években bekövetkező politikai radikalizálódás mögött, hanem éppen a háborút követő erőszakkal teli időszak tapasztalata. A Monarchia felbomlása és az átmenetek története jól ismert – mint a kötetben részrehajlás nélkül bemutatott és a ma olvasója számára is egészen elképesztő jósikafalvi és a köröstárkányi vérengzések. Ugyanakkor máig feldolgozatlan atrocitásokkal, nemi erőszakkal, rablásokkal és gyilkosságokkal is terhelt ez az időszak. A szerző az ezt tárgyaló hatodik fejezetben azzal szembesíti az olvasót, hogy a nyers erőszak tapasztalata a középosztály sérthetetlenségének mítoszát is megbolygatta. „A három – nem mindig és nem mindenütt pontosan elválasztható – erőszakhullám, az 1918 őszi, a megszállásoké, illetve az ideológiai terroroké, a háború élményét hozta Magyarországra a világháború után. Olyan »háború utáni háború« volt, amely százazrek, ha nem milliók életét forgatta fel elszenvedőként vagy tanúként. 1918–1919 erőszakja elfedte és talán a mai napig is elfedi az első világháború emlékét. Talán ezért van, hogy ha Trianonról beszélünk, a legtöbbször valahol 1918 őszével kezdjük elmondani a történeteket, nem pedig a világháborúval. Mert sokak számára ez az erőszak vezette be a békeszerződést” – írja. (125.)

A szerző a következő három fejezetben a csupán rövid ideig, sokszor elképzelések szintjén fennállt államkezdemények, az úgynevezett kérészállamok szisztematikus elemzésén túl azt mutatja be, ahogyan a Monarchia romjain születő és területéből megnagyobbított utódállamok integrálni próbálták az általuk megszerzett területeket és népességeket. Ablonczy arra is figyelmet fordít, hogy milyen módon igyekeztek megszervezni magukat az e területekről elüldözöttek vagy elmenekültek. Ezt pedig a traumatizált, elszegényedett, vagonlakókat ellátni kénytelen, a tágabban vett időszak alatt összességében mintegy négyötöd részben megszállt, éhező és fázó magyarországiak története követi. Más aspektusok mellett azt is kiemeli a szerző, hogy mennyire jelentős kérdése volt a korszaknak a közellátás problémája – hiszen egy modern társadalomról beszélünk, bonyolult, illetve az alapszükségleteken gyakran túlmutató fogyasztói igényekkel, amelyeknek a kielégítése hamar politikai kulcskérdéssé válhatott. Ugyanilyen fontos azonban az utódállamokhoz került és vonzáskörzetüktől megfosztott városi központoknak, valamint az ezekhez kapcsolódó csempészetnek a bemutatása. Ablonczy Tomka Béla adatsoraira támaszkodva megállapítja: „világosan látszik, hogy a magyar gazdaság leszakadását a mintának tekintett nyugat-európai trendekről nem Trianon, hanem a második világháború és még inkább az államszocializmus gazdaságpolitikája okozta”. (212.)

Valószínűleg már ennyiből is látszik, hogy a szerző mennyire sok rétegét „kapargatta meg” a békeszerződésnek és következményeinek azért, hogy érthetőbbé tegye az időszak bonyolult és sajátos történetét. Éppen ezért kötete rendelkezik azokkal az adottságokkal, amelyek segíthetik a magyar társadalmat abban, hogy az újra forró „Trianon-dosszié” végre „kihűlt” történelemmé váljon. A történetés ugyanis kérdésről kérdésre, elméletről elméletre veszi sorra a közkézen forgó téveszméket és vágy-vezérelt elképzeléseket, amelyeket a maguk helyén, ha kell, nemzetközi összehasonlításban elemez és vizsgál. Ezen a leginkább mítoszromboló tevékenységként leírható igyekezeten túl a szerző saját és mások (főként az általa vezetett kutatócsoport) mélyfúrásainak az eredményeit összegzi, szintetizálja, és ezáltal szint ad az eseményeknek, új megvilágításba helyezve a korábban átfogóan csaknem kizárólag politika- és diplomáciatörténeti szempontból ismertetett kérdést. Külön kiemelendő a szerző igyekezete, hogy a nagy magyarországi közgyűjtemények anyagai mellett kevésbé ismert visszaemlékezések, naplók és levelezések történeteit is az olvasó elé tárja, illetve a *Téli város* című fejezethez a gyulafehérvári Fehér Megyei Levéltárban is végzett kutatásokat.

A könyv így kicsit a szaktörténeti és az ismeretterjesztői intenciójú írás határmezsgyéjén mozog, közelebb az utóbbihoz. Egyúttal társadalom-, valamint mentalitástörténeti megközelítése révén a laikus olvasó valószínűleg közelebb fogja találni magához, illetve adott esetben

családja történetéhez, mint ha kizárólag a már nagyobb részt feldolgozottak számító nagypolitikai eseményekről olvasna. Mindezek mellett arról, hogy végül maga a kötet áttörést hozhat-e a leegyszerűsítésekkel, egyoldalú értelmezésekkel és politikai instrumentalizáció által uralt (és azokra látszólag éhes) magyar közbeszédben, csak nagyon óvatosan mernék nyilatkozni – a történelmi kérdés értékelésének utóbbi száz éve ugyanis ezzel kapcsolatban nem feltétlenül ad okot felhőtlen bizakodásra.

Főcze János

ERDÉLYBŐL JELENTIK

A Károlyi-kormány nemzetiügyi minisztériumának válogatott iratai

1918. november 3. – 1919. január 29.

Szerk., bev. L. Balogh Béni

Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár, Kolozsvár–Bp. 2020. 286 oldal

Romsics Ignácnak Erdély elvesztését részletesen és tárgyilagosan, de nem érzelmentesen bemutató monográfiája (Erdély elvesztése 1918–1947. Bp. 2018.), a Trianon 100. évfordulója alkalmából megjelent számos színvonalas tudományos munka, a Gyurgyák János szerkesztésében megjelent háromkötetes antológia (Trianon 100 – Vérző Magyarország; Emlékező Magyarország I–II. Szerk. Gyurgyák János. Bp. 2020.) után mit mondhat még a szakembereknek és a téma iránt érdeklődőknek az L. Balogh Béni levéltáros mintaszerű szerkesztésében és bevezető tanulmányával megjelent forrásgyűjtemény? Az a kötet, mely a történelmünkben egyedülálló, „a Magyarországon élő nemzetek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter” irányításával mindössze 80 napon át működött kormányhivatal válogatott dokumentumait tartalmazza. Elolvasásuk alátámasztja és egyértelművé teszi a hivatásos történészek nem is újkeletű megállapítását, miszerint 1918. november első napjaiban egész Magyarországon megszűnt a törvény és rend uralma, a hazatérő katonák inkább fosztogattak, mintsem harcolni lettek volna készek a történelmi ország határainak a megvédelméért. A román polgárságot viszont egyre jobban magával ragadta a Romániához csatlakozás eszméje, ami számukra a magyar közigazgatás, a hivatalok átvételét jelentette. Sem a rendbontások, sem a szeparatizmus megfékezésére nem állt rendelkezésre fegyveres erő. A belgrádi katonai konvenció megsértésével előrenyomuló, gyöngén felszerelt és az 1916-os támadáshoz képest alacsony létszámú román hadsereg nagysága és ellátottsága, tehát ereje, fokozatosan nőtt, s vele szemben sem a magyar nemzetőrség, sem a pár ezer székely önkéntes nem tudta megakadályozni a történelmi Erdély, a Kelet-Bánság és a Partium megszállását, s ezzel egy olyan *fait accompli* teremtetését, amelyet a párizsi békekonferencia már csak szentesített. A békekonferencia ha akarta volna, akkor sem tudta volna egykönnyen megváltoztatni az 1916. augusztusi titkos szerződésben az antant által Romániának ígértnél valamivel kisebb, de a megmaradó Csonka-Magyarországnál így is nagyobb terület Romániához csatolását. Ugyanakkor a dokumentumok alapján az is megkockáztatható, hogy még a központi hatalmak veresége és a némelyek által vitatott helyességű, valójában szükséges belgrádi katonai konvenció nyomán sem volt elkerülhetetlen és megakadályozhatatlan a végeredmény, hogy mintegy másfél millió magyar nyelvű és tudatú ember, egyértelmű akarata ellenére, egy bosszúszomjas és a győzelemtől megittasult Romániába bekebelezettség, hogy számukra Magyarország külfölddé váljék. Mivel lehet alátámasztani ezt a merész és sokak által nyilvánvalóan vitatott állítást?

1918. novemberében Románia jogilag nehéz helyzetben volt. A fél évvel korábban általa aláírt békeszerződéssel megszegte az 1916-os szerződésben vállalt kötelezettségét, miszerint nem köt különbékét, így a győzteseket semmi sem kötelezte Románia busás területi megjutalmazására. A háborúba sem lépett vissza 1918. októberében, amikor azt az antant kérte és még hozzájárulhatott volna a győzelemhez, csak november 10-én üzent hadat, amikor ellenfele, az Osztrák–Magyar Monarchia már nem is létezett, és a német kapituláció csak az aláírásra várt. A belgrádi egyezmény, a Szamos és a Maros vonala csak Erdély egy részének (s benne csak a Székelyföld kisebb felének) a megszállását engedélyezte a román hadseregnek, sőt a magyar közigazgatás meghagyását ígérte. Ezt – mint rövidesen mindenki tapasztalta – Romániának esze ágában sem volt betartani, de attól még érvényben volt, tehát Románia szerződésszegőnek minősült. A Párizsban folyamatosan ülésező győztesek ugyan ezt nem kifogásolták, de a demarkációs vonal átlépését, így Erdély fővárosának, Kolozsvárnak a megszállását csak Berthelot tábornok, a Dunai Hadsereg parancsnoka engedélyezte december 12-én (43., illetve 72. irat), önhatalmúlág, Franchet d'Esperey, a Keleti Szövetséges Hadsereg főparancsnoka hozzájárulása nélkül. (43.) Véleményem szerint ez volt az a fordulópont, amikor a magyar kormány döntése radikálisan más menetet is adhatott volna az eseményeknek. Ekkorra már nyilvánvaló volt, hogy a győztes nagyhatalmak nem méltányolják az új magyar kormány demokratizmusát és antantbarátosságát, nem kellett tehát tartani jóindulatuk elvesztésétől. Az ellenállás megtiltása csak defetizmust eredményezett, meghirdetése viszont Kolozsvár magyar lakosságát és az ott gyülekező székely katonákat mozgósította volna. Vincze Sándor, a tekintélyes kolozsvári szociáldemokrata, ekkor a Kelet-Magyarországi Fő kormánybiztosság elnöki osztályának vezetője, a kormánynak azt jelentette, hogy „egy szavára 10 000 ember Kolozsvárról a románok ellen vonul, egyéb magyar városokban hasonló erővel tudnak felvonulni”. (45.) A bevezető tanulmány idézi Jászi Oszkár felszólalását az 1918. december 18-ai kormányülésen: „lehetséges egy olyan kormány jövetele, amely seregeket gyűjt és kiveri a románokat és a tótokat. Ennek a kormánynak azután viselnie kellene az új háború veszedelmét és felelősségét.” (46.) Egy ilyen kormány azonban nem alakult meg, Böhm Vilmos hadügyi államtitkár arra utasította a kolozsvári Fő kormánybiztosságot, hogy törődjön bele Erdély román megszállásába, kerüljenek minden összeütközést. A december 22-ei több tízezres kolozsvári nagygyűlés ugyan egyértelműen kiállt a Magyarországhoz tartozás mellett (és ezért sem támogatta egy önálló Székely Köztársaság gondolatát), de Kratochvil Károly és a székely tisztek többsége is úgy vélte, hogy 3-4 ezer emberrel nem lehet megvédeni Erdélyt. Amennyiben ehhez nem volt ágyú, fegyver és lőszer, akkor valóban nem volt szabad vágóhídra küldeni az önkéntesek ezreit – de tényleg nem volt? Nem volt idő összeszedni a frontról hazahozott munícióból? Amivel fél évvel később sikeres offenzívát hajtott végre Stromfeld Aurél? Apáthy fő kormánybiztos azt írta utólag, hogy „a fegyveres ellenállás után elfoglalt Erdély magyar városaival a diadalmas ellenség még sokkal rosszabbul bánt volna, mint az alattomosan belopózó”. (50.) De bizonyos, hogy diadalmas lett volna az ellenség? Itt van az erdélyi magyarok november-decemberi letargiájának a kulcsa: 1848–1849 román brutalitásaira is emlékezve általános volt a félelem a csekély, mégis egyértelmű többséget alkotó román tömegek indulataitól, amiktől nincs aki megvédje a magyarokat. Arra sosem lesz válasz, hogy ekkor vagy e kritikus időszakban bármikor meghirdetett és megkezdett fegyveres ellenállás fölírta volna-e a magyar társadalmat, avagy a defetista erők, a Pogány József befolyása alatt álló Katonatanács ezt meg tudta volna gátolni?

S hogy milyen hírek, jelentések érkeztek Kelet-Magyarországból az új, meglehetősen szérény apparátussal fölállított nemzetiségi minisztériumba? November legelején Budapest azt remélte, hogy „a belső rend biztosítására, valamint a személy- és vagyonbiztonság megvédésére” a három erdélyi nemzet – felelős vezetőkre hallgatva – képes, sőt kész is lesz (1-2. irat). Nem kevés, a Károlyi-kormány által kinevezett új vezető hitte, hogy a régi rend csődjé egy

jobb, a munkára, a különféle nyelvű polgárok egyenjogúságára és testvériségére épülő világhoz fog vezetni – ahogy ezt Dr. Kemény Gábor, Maros-Torda vármegye kormánybiztosa plakátokon hirdette meg (64. irat). Ha Mihali Tivadar/Theodor és Pop-Csicsó István/Stefan Cicio Pop román országgyűlési képviselők első megnyilatkozásai a közös rendfenntartásra nézve nyújtottak is némi reményt (1.a. és 3. irat), a november 6-ai jelentések (7-18. irat) már a románok részéről fenyegető hangulatról és önállósodási törekvésekről szóltak. Robert Lansing amerikai külügyminiszter november 5-ei, „a román nép jogos politikai és területi követeléseit” támogató nyilatkozatának hatására a Budapesten október 31-én megalakult Központi Román Nemzeti Tanács november 9-én memorandumában bejelentette igényét, hogy 23 vármegye teljes területén és három további megye románlakta járásaiban át kívánják venni a közhatalmat (15. irat). Az igényt nyomatékosította a román hadsereg megjelenése a Kárpátok szorosaiban. Válaszként került sor Jászi Oszkár november 13-14-ei, eredménytelen aradi tárgyalásaira, s ezzel egyértelmű lett, hogy a magyarországi román vezetőket semmiféle magyar ajánlat nem érdekli, minden románok által lakott területet fennhatóságuk alá akarnak vonni. Ezt a 21. iratban foglalt bizalmas információk megerősítették, kiegészítve azzal, hogy a vélekedésekkel ellentétben Iuliu Maniu volt a legintrazigensebb román vezető, aki Bécsben a tervet már előkészítette. Biztos válasz nem adható arra a kérdésre, hogy a román paraszti tömegek mennyire osztották a középosztálybeli vezetők nacionalizmusát. A 43. sz. irat jelentősége nem az, hogy egyes román falvak nem lelkesedtek a Romániához tartozásért, hanem hogy „a hovartartozás kérdésében a mérsékelt elem a mind nagyobb agresszivitással dolgozó túlzókkal nem mer szembeheyezkedni” (44. irat).

Számos dokumentum szól a román fosztogatásokról, letartóztatásokról, a közigazgatás átvételének békés vagy erőszakos eseteiről (65-70. irat). A demarkációs vonalat 1918. december közepétől átlépő román hadsereg megszállása alá került területeken a szörványos helyi ellenállás brutális letöréséről más, nem a Jászi-féle minisztériumba küldött és ezért nem a jelen kötetben közölt dokumentumok szólnak. Ahol a román kényszer nem tudott érvényesülni, ott volt lehetőség olyan karakán viselkedésre, mint amit Ágoston Péter Bihar vármegyei főispán tanúsított. A közigazgatás átadását követelő Aurel Lazarnak „azt a határozott kijelentést tettem, hogy a román királyságnak sem közvetve sem közvetlenül hatalmat átengedni hajlandó nem vagyok. [...] A gyulafehérvári határozatot nem tekinthetem a demokratikus elvek alapján állónak, hanem egyedül a román imperialista törekvések megnyilvánulásának, melynek célja viszszafizetni Magyarországnak az elnyomást, hogy most már az elnyomottból elnyomó legyen.” (60.a. irat, 1918. december 13.) A minisztérium választervezete helyeselte Ágoston szavait és magatartását. Jellemző volt, hogy Déván a román megszállás előtt a magyar nemzeti tanács a románnal együttműködve a város belső békéjét sikeresen fenntartotta, fosztogatásokra és más rendzavarásokra nem került sor, de a katonai megszállás óta a lakosság fel van dülva a magyarokat érő inzultusok, botozások, ütlegetések miatt. Jászi a nagyszebeni román Kormányzótanács budapesti képviseleténél tiltakozott a történetek miatt. (73. iratok) Miközben a néhány helyen a románokat ért inzultusok elleni román tiltakozásokra adott magyar válaszok udvariasak és konstruktívak voltak (61. és 81. irat), a magyar panaszok válasz és megfelelő intézkedések nélkül maradtak. 1919. január végére a románok az általuk elfoglalt területeken végleg berendezkedtek, átvették a teljes közigazgatást, a vasútállomásokon a helységnévtáblákat lecserélték románra, a pénzügyintézetekben a kincstári és városi értékeket lefoglalták – állapította meg a 85. sz. iratban közölt jelentés. Jászinak minden oka megvolt, hogy lemondjon. Az iratok szerkesztője, L. Balogh Béni joggal állapítja meg, hogy tevékenysége „Jászi minden jó szándéka ellenére kudarccal végződött, ahogy az egész Károlyi-kormányé” is. (21.)

A kötet szerkesztése, az iratok válogatása és közlésük módja példás, csakúgy a magyarázó jegyzetek, a szereplők életrajzai, a személynév- és helységnév-mutató – amelyek közlik mind a

magyar, mind a román változatokat. A néhány fénykép és iratmásolat hangulatilag egészíti ki a kötetet. Hasznos lett volna viszont néhány térképpel plasztikussá tenni a földrajzi hátteret. A bevezető tanulmány meggyőző pontossággal mutatja be a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzetében lévő iratok hátterét (7.), az egész szomorú történetet. Ha azt a megállapítást, hogy az 1918. májusi bukaresti béke megalázó volt, lehet is vitatni, azt már kevésbé, hogy „1918. novemberében már nem volt semmiféle realitása a történeti Magyarország megőrzésének”. (14.) Emiatt – véleményem szerint – a jövő magyar történetírásának már nem annyira a katasztrófák még részletesebb bemutatásával kellene foglalkoznia, hanem az 1918-as összeomláshoz vezető hosszú úttal. Azzal, amit az erdélyi arisztokrata polihisztor Bánffy Miklós monumentális trilógiájának végén a világháború kitörésekor hősévé – önmagával – elmondhat, Kolozsvár fölött, a feleki tetőnél megállva: „Most elpusztul az ország és vele az a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságait el tudta felejteni és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságában állt mindannak, ami a nemzetek talpköve: erő, önbírálat és összetartás.” (*Bánffy Miklós: Erdélyi történet I–III.* 2. kiadás. Bp. 2021. 1126.)

Jeszzenszky Géza

Főcze János

A MADOSZ

Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944)

(20. század, 3.)

Kriterion – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2020. 336 oldal

Főcze János történész a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakán szerzett alapszakos és magiszteri diplomát, majd az Egri Eszterházy Károly Egyetemen doktorált. Az itt ismertetett kötet kiindulópontja a Romsics Ignác témavezetésével 2019-ben megvédett PhD disszertációja. A szerző gyimesi és csíkszeredai szocializációja tudományos érdeklődésének irányát is meghatározta. Témaválasztását – elmondása szerint – a csíki törvényszék épületén elhelyezett emléktábla szövege ihlette, mely a MADOSZ hathatós támogatásával lezajlott, 1934 október 15-ei gyimesi csángó felkelés vezetőinek perére emlékezteti az arra járókat.

A szerzőt az államszocialista rendszer retorikája és az 1989 után újraalkotott Erdély-kép között feszülő ellentmondás megértése ösztönözte a munka megírására. Főcze János ugyanis, noha azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az államszocialista rendszer kisajátító narratívájával és az 1989 utáni „amnéziával” szemben az általa vizsgált eseményeket a „későbbi fordulatoktól elvonatkoztatva” értelmezi (6.), szerencsére alaposan foglalkozik azokkal a politikai alapokon nyugvó motivációs tényezőkkel, melyek a MADOSZ-hoz való viszonyulást a második világháborút követő időszaktól kezdődően egészen máig meghatározták/meghatározzák. A múltbeli események utóéletétől egyébként nehéz is lenne eltekinteni, hiszen, Gyáni Gábor szavaival élve, ez „ruhazza fel a múltat történelmi jelentőséggel, ez kölcsönöz számára történelmi jelentést”. (*Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma.* Aetas 12. [1997] 1. sz. 154.)

A történetírást a mindenkori jelen határozza meg, s ezen felül a politikatörténet sok esetben legitimációs célokat szolgál. Ezért sem lehet a megismerése teljes és objektív, azaz lezárt folyamat. A múltról alkotott kép árnyalható azáltal, ha határfolyamatokat, „atipikus” eseteket

vizsgálunk, hiszen ezek az egyes korszakokra, jelenségekre, személyekre vonatkozó kánonok felülvizsgálatára, kiegészítésére készítenek. Főcze János könyvének kezdő sorai szerint: „Ha fel szeretnénk idézni magunkban egyféle képzeletbeli Erdélyt, lelki szemeink előtt aligha kezdődik [sic!] olyan történetnek a filmje, amely akár részben »baloldali« tartalommal bírna.” (5.) Az erdélyi magyar baloldal történetének nagyjából két és fél évtizedes áttekintésével a kötet nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a „Tündérkertről” élő képünk árnyaltabb, ezáltal pedig realiztikusabb legyen. Igaz ez annak ellenére, hogy a szóban forgó kiadvány témájából, nyelvezetéből és a kritikai apparátus használatának módjából is kitűnik, a munka elsősorban a szakmai olvasóközönségnek szól.

A szabadulást a MADOSZ-ra nehezedő, erősen ideologikus, a második világháború végétől a rendszerváltásig pozitív, majd ezt követően negatív előjelű sémáktól az a széleskörű forrásbázis biztosította, melyre Főcze János kutatásai során a magyar és román nyelvű szakirodalom mellett támaszkodott. A Román, illetve Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött iratok mellett ugyanis a szerző számos más intézmény (múzeum, levél- és kéziratár) anyagát is átnézte, s ezek mellett forráskiadványok széles körét is segítségül hívta.

A kötetben vizsgált időintervallum az első világháború végétől a második világháború végéig terjed, kronologikus elrendezésben. A Mayer László vezetésére bízott MADOSZ megalapítására 1934 augusztusában, Marosvásárhelyen került sor. A Kommunista Internacionálé stratégiájának irányváltását és Mayer László bebörtönzését követően, Bányai László főtktár és Kurkó Gyárfás elnökségének időszakában, a szervezet kolozsvári székhellyel politikai pártként szerveződött újjá. A szerző szerint a hőskorában is legfeljebb 5000 tagot tömörítő pártot (295.) hivatalosan 1936. január 8-án jegyezték be, és 1938. február 10-én oszlatták fel. Annak, hogy az 1930-as években színre lépő MADOSZ történetét Főcze János időben lényegesen korábbról indítja, az a magyarázata, hogy a trianoni döntéssel kisebbségi státusba került erdélyi magyarok baloldali érdekképvisellete már ekkor szembesült azzal a kettős elvárással, amely később a MADOSZ-t is feszítette: nevezetesen, hogy a nemzeti érdekképviselést össze kellett egyeztetni az internacionalista eszme képviselésével. A szervezet ugyanis nemzedéki alapon szerveződő, az establishmentnel élesen szembehelyezkedő baloldali csoportosulásként is az erdélyi magyarság kisebbségi léthelyzetéből fakadó dilemmáira kereste a megoldásokat. (72.) Az eseményeknek a második világháború végéig való nyomkövetését az indokolja, hogy a front erdélyi átvonulása után, 1944 októberében Brassóban újjáalakított MADOSZ az államszocialista korszak első évtizedében létező magyar érdekképviselői szerv, a Magyar Népi Szövetség bölcsőjeként szolgált.

A MADOSZ ideológiája – a szerző megállapítása és a kötetben több helyen is visszatérő mélyreható elemzés alapján – a népi gondolatban gyökerezik. A madoszos fiatalok gondolkodását a köznéppel szembeni felelősségérzet jellemezte, s a parasztság felvilágosításának, felemelésének szükségességét szorgalmazták. Rokonszenveztek a Szovjetunióval, miközben a magyarországi revíziós propagandával szemben kritikusak voltak, a magát ellenforradalmiként és antikommunistaként meghatározó Horthy-rendszer felé pedig ellenszenvvel fordultak. Utóbbit a MADOSZ román politikai életbe való integrálódási igénye miatt gyakorlati okok is indokolták. A szervezet tagjainak a kötet harmadik fejezetében megrajzolt vázlatos élettörténetei alapján a „madoszos értelmiségi” képe is körvonalazódik. Ennek fontos elemeit képezik a romániai multietnikus szocializációs közeg, a múltbeli és az aktuális politikai szereplőkkel való elégedetlenség, illetve a megfelelő kiút közös keresése. Az alternatívákat kereső fiatal madoszosok jellemzően helyi mozgalmi emberek voltak, akik a marxista körök és külföldi tanulmányutak révén kerültek közelebb a baloldali eszmékhez.

A MADOSZ történetének tárgyalása során a szerző különböző korszakokat különít el egymástól. Markáns határvonalat húz a nemzeti-forradalmi időszak, illetve a Komintern VII. kongresszusának 1935 februárjában kiadott határozatát követően a népfretpolitika irányelve

szerint működő szervezet között. Míg a korábbi időszakot a szervezet építése és a hatóságok részéről való elismertetése érdekében tett lépések jellemzik, a népfontpolitika meghirdetését követően a szövetségépítés lett az elsődleges cél.

A MADOSZ az 1936-os választásokon esett át a politikai tűzkeresztségen. Mindössze egyoldalas pártprogram foglalta össze a szervezet működésének politikai és eszmei alapjait. Ebből kitűnik, hogy a népfontras MADOSZ a romániai demokratikus keretek között határozta meg önmagát, elsődleges célját pedig a személyi és kisebbségi jogok érvényesítése, illetve a gazdaságilag hátrányos helyzetű társadalmi csoportok érdekeinek védelme képezte.

A szervezet működésének legfontosabb éve a két világháború közötti romániai parlamentáris rendszer utolsó esztendeje, 1937 volt. Ekkorra sikerült a MADOSZ-nak a Kommunisták Romániai Pártjával szemben egyfajta önállóságra szert tennie. Az erdélyi magyar értelmiség életében az év egyik legjelentősebb eseménye a Vásárhelyi Találkozó volt, melyen a MADOSZ nemcsak részt vett, hanem (a találkozót előkészítő bizottságba végül meghívást sem kapó) Balogh Edgár révén kezdeményező szerepet is vállalt. A szervezet vezetőségi tagjaként Balogh ugyanis egy körlevélben az erdélyi magyar értelmiség fasiszta veszéllyel szembeni összefogását szorgalmazta, s ez egybevágott Tamási Áron korábban publikált cikksorozatával, amely a különböző csoportokra szakadt fiatalok egybehívásának gondolatát vetette föl. November 14-én Brassóban került sor a MADOSZ történetének első és egyetlen országos kongresszusára, melyen összesen kétszázán vettek részt. Az eseményen mutatkozó aktivitása alapján úgy tűnhetett, hogy a MADOSZ szervezetileg megerősödött és sikerült növelnie a támogatottságát, ám a decemberi parlamenti választások ezzel ellentétes láttelepet nyújtottak. A MADOSZ a román Nemzeti Parasztpárttal és a Réti Imre vezette Kisgazdapárttal szövetségben sem tudott mandátumokat szerezni, vagy az Országos Magyar Pártnak valódi riválisává válni.

A II. Károly által bevezetett királyi diktatúra időszakában (1938–1939. június) a hivatalosan feloszlott pártokkal együtt a MADOSZ is elvesztette elismertségét, ezzel mozgástere erősen beszűkült. Tevékenysége főként kulturális téren volt érzékelhető a nagyobb erdélyi városokban. A „Vásárhelyi Találkozó alapjain álló dolgozók” néven létrejött csoport adaptációs képességét ugyanakkor erősen próbára tették a Komintern állásfoglalásának a háború folyásából adódó változásai, mint például a Molotov–Ribbentrop-paktum, a német–szovjet meg nem támadási szerződés. Ehhez adódott hozzá 1940 augusztusában a második bécsi döntés, mely az ekkorra szinte felmorzsolódott szervezetet tovább őrölte.

Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolását a magyar társadalom többsége eufóriával fogadta, a román állam egysége mellett állást foglaló és magát antirevizionista alapokon megfogalmazó MADOSZ-t azonban meglepetésként érte. A bécsi döntést megelőzően külön szervezatként létező és törvényes keretek között működő MADOSZ néhány tagja Kolozsváron még tüntetett a második bécsi döntés ellen, Észak-Erdélyben azonban a szervezet beolvadt az illegális kommunista mozgalomba, és ugyanez történt a Ion Antonescu diktatúrája alá került Dél-Erdélyben maradó társakkal is.

A második világháború végével megváltozott hatalmi berendezkedés kedvezett a MADOSZ újjáalakításának. A szerző szavaival: „A madoszosok – akkor először – »a történelem jó oldalán« találták magukat, vagy legalábbis ezt gondolhatták magukról.” (297.) Országos gyűléssükre 1944 októberében került sor Brassóban. A város egyúttal a Magyar Népi Szövetségre (MNSZ) keresztelt szervezet székhelyévé is vált. Ezzel az aktuussal az egy évtizeddel korábban létrehozott MADOSZ története véget is ért, jöllehet meghatározó szerepet játszó tagjai közül néhányan az MNSZ keretében továbbra is az erdélyi politikai élet szereplői maradtak.

A MADOSZ kapcsán felmerülő legfontosabb kérdés, hogy a szervezet milyen mértékben volt a romániai magyarság egy generációs csoportjának kitörési próbálkozása a kisebbségi alavetettségéből, illetve mennyiben tekinthető egy Moszkvából irányított, szovjet érdekeket szem

előtt tartó szereplőnek a romániai magyar politikai életben? Az erre adható válasz természetesen a különböző működési periódusaitól függően változik. Főcze János monográfiája az eseményeket nemzetközi kontextusba helyezve, 300 oldal terjedelemben ad kimerítő választ erre a kérdésre.

Both Noémi Zsuzsanna

Leslie Waters

BORDERS ON THE MOVE

Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian–Slovak Borderlands, 1938–1948

(Rochester Studies in East and Central Europe)

University of Rochester Press, Rochester, NY 2020. 246 oldal

Mikor van értelme jól ismert történeteket újra elmondani? Mire jó egy új könyv, ha nem mond újat a történelem úgynevezett nagy eseményeiről? Mi a szerepe a történetírásban az elbeszélismódnak, szerkezetnek, narratívának? Ezek és hasonló kérdések sorjázhatnak a fejünkben, amikor letesszük Leslie Waters könyvét a magyar–szlovák határvidékről, vagyis nagyjából arról a területről, amely az 1938. november 2-ai első bécsi döntéssel került vissza Magyarországhoz. Waters – aki alaposan átdolgozta Berend T. Iván témavezetésével készült disszertációját, amíg könyv lett belőle – nem ástott elő semmit a második világháború nagy eseményeiről, nem talált a tudásunkat átíró új adatokat a holokausztról és a csehszlovák–magyar lakosságcseréről, és nem írja át Magyarország világháborús részvételének értelmezését sem. Tulajdonképpen még a szakmát és a közönséget megmozgató nagy vitákat is alig érinti, egyfajta jó értelemben vett magától értetődőséggel kezeli azt a tág történeti kontextust, amelybe aztán beilleszti egy lényegében a történelem esetlegessége révén létrejött földrajzi fogalom és aztán régió (az úgynevezett „visszatért Felvidék”, majd mára csak Felvidék) egy évtizedét.

A kötet elsődleges témája az a tíz év, amit Waters a „felfordulás évtizedének” nevez, amikor a „nomád” (vagyis a társadalom feje felett elmozduló) határ és a nyomában járó állami, gazdasági, társadalmi és politikai változások jelentős mértékben megváltoztatják a társadalmat. A szerző mindenekelőtt azt mutatja be, hogy miként hatott egymásra kölcsönösen a visszacsatolt (határ)vidék társadalma és az állam. E könyv ettől még nem egyedi munka, hiszen fő témái – az etnikai összetétel megváltoztatása, a zsidóellenes intézkedések és a holokauszt, a lakosságcsere – jól illeszkednek a népiirtással, etnikai tisztogatással, kitelepítéssel foglalkozó irodalomba (például: *Norman Naimark: Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe.* Cambridge–London 2002.; *Timothy Snyder: Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin.* New York 2010.; *Philipp Ther: The Dark Side of Nation-States. Ethnic Cleansing in Modern Europe.* New York–London 2014.), a magyar–szlovák kontextualizálással mintha Holly Case-t követné (*Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during WWII.* Stanford 2009.) és egészítené ki, a kiterjedt lokális elemzés pedig nem csupán az utóbbi idézi, hanem mindenekelőtt a szlovákiai magyar történetírást, elsősorban a kötetben is sokat idézett Simon Attila munkáit (például *Magyar idők a Felvidéken [1938–1945].* Az első bécsi döntés és következményei. Bp. 2014.). Ugyanakkor Waters számára nem ez a történet elsődleges

kontextusa, hanem a határ és a határvidék. Ennek révén jön létre egy összefonódó, egymástól nemcsak elválaszthatatlan, ám egymást szükségszerűen befolyásoló és mégsem egybeolvadó, hanem továbbra is különálló magyar és szlovák történet is. Az már kevésbé egyértelmű, hogy ez a határvidék történetén belül vagy inkább mellette történik-e meg.

Waters az öt fejezetet öt témának szenteli, és mindegyiket egy jelentős politikatörténeti esemény köré építi fel. A bécsi döntés, Szlovákia elválása és vele Csehszlovákia vége, a két ország belépése a Szovjetunió elleni háborúba, Magyarország német megszállása és a csehszlovák államhatalom visszatérése adják az elbeszélés csomópontjait, egyúttal folyamatosan jelezve, hogy ami Léván, Tardoskedden vagy Michalovcén történt, az szorosan összefonódott egy évtized drámai eseményeivel is. Az első fejezet érthető módon a visszacsatolás közvetlen következményeit mutatja be. A bevonulásnál fontosabbak a csehszlovák állami szervek és az alkalmazottak exodusa, a részben a magyar gazdaságpolitikából (például a helyiek számára kedvezőtlen, a jövedelmeket és nyugdíjakat leértékelő korona-pengő átváltási arányból) eredő szociális problémák, a csehszlovák jóléti intézmények és szolgáltatások megszűnéséből fakadó feszültségek, a spontán és állami ösztönzéssel is zajló menekülés, mini etnikai tisztogatások, illetve a helyiek és az „anyások” találkozása révén felerősödő különbségérzet, amit a felvidéki szellem képzete próbált a magyar nemzeteszmébe illeszteni. Ez utóbbi különösen azért volt lényeges, mert a magyar állam kezdetől fogva a magyar nemzeti dominancia kialakítására törekedett, és a helyiekkel kialakuló konfliktus ezt veszélyeztette. A helyiek számára pedig a felvidéki szellem – vagyis az az elképzelés, hogy a visszatért magyarság egységesebb, szociálisan érzékenyebb, ezért irányt mutathat az egész nemzetnek – a gazdasági és szociális problémák kezeléséhez szükséges kormányzati erőforrásokra támasztott igényt segített legitimálni.

A második fejezet a Jozef Tiso vezette Szlovák Köztársaság megalakulásával kezdődik, témája a magyar nemzeti dominancia megalapozása a visszacsatolt területeken az önálló szlovák állam léte mellett. Ezt a kezdetől fogva kiemelt célt jelentős mértékben igazolta a szlovák revizionizmus, amire a magyar területi igények „lebegtetésével” reagált Budapest. A határvidék helyzete ezzel ismét megkérdőjeleződött. A magyar jelenlét megerősítésében a jóléti szolgáltatások kérdése és a kisebbségek rovására történő vagyoni újraelosztás kapott jelentős szerepet. Az előbbi azért, mert a kiterjedt csehszlovák jóléti rendszert az itt élők a magukénak érezték, így annak pótlása politikailag is fontos volt, az újraelosztás pedig főként a zsidóság rovására valósult meg (őket a magyar és a szlovák oldalon egyaránt ellenségnek állították be). Ugyanakkor a második zsidótörvény végrehajtása nehézségekbe ütközött, mivel a foglalkozási kvóták betartása – például az orvosoké – akár az ellátás ellehetetlenüléséhez is vezethetett.

Az újraelosztás mellett, azzal szorosan összefonódva, az egyéni hűség vizsgálata is a magyarság helyzetének megerősítését szolgálta. A zsidókat könnyű volt egységesen áruónak bélyegezni, akik úgymond elhagyták a magyarságot. Az állások elnyeréséhez azonban a nem zsidóknak is nemzethűségi vizsgálaton kellett átesniük, és mivel a vizsgálóbizottságok jobbra a magyar párt helyi prominenseiből álltak, ez többnyire a helyi társadalom belső konfliktusainak egyfajta megjelenési formáját, illetve adott esetben feloldását jelentette. Az mindenesetre hamar kiderült, hogy a nemzethűséget csak önkényesen lehetett meghatározni, korábbi apolitikus vagy egyszerű jogkövető magatartásból könnyen lehetett nemzetárulás, pitiáner jogsértésből nemzeti ellenállás. A kisebbségi magyar világ mindennapi gyakorlatai soha nem kizárólag a nemzeti logikát követték, ezért aztán nem is lehetett az embereket így kategorizálni. Sikerült viszont felerősíteni a gyanakvás és feljelentés légkörét.

A harmadik fejezet kiindulópontja Kassa bombázása és a Szovjetunió elleni háború, fő témái pedig a kölcsönös nemzeti és politikai és a mindkét oldalon kibontakozó zsidóüldözés, az első deportálások (Kamenyec-Podolszk és a szlovákiai deportálások 1942-ben), valamint a kölcsönös etnikai üldözés logikája. Waters elsősorban arra koncentrál, hogy bemutassa

a kölcsönösségi nemzetiségi politikát, vagyis azt a gyakorlatot, miszerint az egyik államban a kisebbséggel szemben foganatosított represszív intézkedésekre annak anyaaállama az ott lévő kisebbséggel szemben hajtott végre jogkorlátozást. Ez egy nagyon kényes, a kisebbségeket jelentős mértékben korlátozó, de azok létét végül nem veszélyeztető egyensúlyt teremtett. Ezzel szemben vagy éppen ezért mindkét országban a zsidósággal szembeni fellépés lett az etnikailag tiszta állam fő csapásiránya. Ezen a téren aztán kölcsönösen tanultak is egymástól, ráadásul a magyarországi holokauszt kulcsszereplői közül nem kevesen Szlovákiában szereztek tapasztalatot – akár arról is, hogy sajtoltjanak ki megvesztegetési pénzeket a zsidó közösségből.

A mindkét oldalon kibontakozó deportálások nyomán alakultak ki azok a határon átnyúló kapcsolatok, csempészutak, amelyeket aztán szükség esetén a másik irányba is lehetett használni. Eközben pedig az állam a kisebbségeket itt is – mint azt Holly Case bemutatta Erdély esetében – egyre inkább úgy kezelte, mint a másik állam helyettesítőit. Amit tettek, azt valójában a másik állam tette, amit mondtak, azt valójában a másik állam mondta, és amikor jogaikat korlátozták, akkor – e logika szerint – a másik államot korlátozták. Ezzel nemcsak egyfajta sajátos „népi diplomácia” alakult ki, hanem furcsa mód mindkét fél elfogadta, hogy szuverenitása nem teljes, hiszen a kisebbsége valójában a másik oldalhoz tartozik.

A negyedik fejezet a holokauszt története, amiből Waters külön kiemeli Kassa sajátos kulcsszerepét, mivel a város a transzportok utolsó magyarországi megállójaként, az Auschwitz felé tartó vonatoknak mintegy átadóállomásaként funkcionált. Hangsúlyozza, hogy a deportálások egész logikája arra épült, hogy elsőként a visszacsatolt területeket kell „megtisztítani” a kisebbségi korszak miatt amúgy is gyanús zsidóságtól. A korábbi, kölcsönös szlovák–magyar tapasztalatok fontosságát ismét a lebonyolítók közti személyi átfedéssel támasztja alá, közben pedig kiemeli, hogy a határvidék fontos információkat közvetített a holokauszt valóságáról, a deportálások valós céljáról. Végül a szerző azt is kiemeli, hogy a visszacsatolást kísérő jóléti és újraelosztási logikát is ez az időszak látszott kiteljesíteni a „zsidó vagyon” elkobzásával, elrablásával és szervezett elosztásával.

A kötet utolsó fejezete a „felfordulás évtizedének” vége, a csehszlovák államhatalom visszatérése, az intézményesített magyarellenos diszkrimináció és a lakosságcsere. Bár következményeit tekintve nem fogható a holokauszthoz, mégis ez volt az etnikai dominanciára törekvő politika egy évtizeden át összegyűlt tapasztalatának végső megtestesülése, kísérlet a teljes vagyoni újraelosztásra és a jogfosztás intézményesítésére. Waters elemzésében talán az a legizgalmasabb, amikor bemutatja, a lakosságcsere folyamatában miként fordult visszájára a korábbi nemzethűségi eljárások logikája, miként próbált mindkét állam minél tágabb nemzetmeghatározást érvényesíteni. Attól reméltek hasznot, ha saját nemzetüket minél befogadóbban határozták meg: Csehszlovákia minél több áttelepülőt – ami több kitelepíthető magyart jelentett –, Magyarország kevesebb áttelepülőt és több Csehszlovákiában maradt magyart szeretett volna.

Az említett öt csomópont köré szőtt történet tehát sok tekintetben nem újdonság, mégis jól érthető és egyedi elbeszéléssé áll össze. Az öt fejezetet összekötő szálak közt meg kell említeni az etnikai dominancia célkitűzését és a társadalom ehhez kapcsolódó, akár radikális átalakításának a vágyát, aminek fontos eleme volt a kölcsönös „tanulás”, és vele a tudás és technológiai transzfer. A határok mozgása, a lakosság helyben maradása és vándorlása azonban olyan földrajzi teret hozott létre, ahol a két ország valóban átfedésbe került egymással – összefonódásuk pedig több volt pusztán átadásnál-átvételnél. A (cseh)szlovák–magyar versengés, tanulás, utánzás nemcsak az etnikai politikára terejt ki, hanem a társadalompolitikára, a jóléti rendszerekre is. Bizonyos értelemben Waters könyve a periféria bosszújaként is olvasható. Egy hátrányos helyzetű terület visszacsatolásakor az állam olyan elvárásokkal szembesült, amelyek kezeléséhez egész működését, filozófiáját át kellett gondolnia. Magyarország bizonyos értelemben csak ekkor lett a Monarchia utódállama, ekkor szembesült azzal, amivel az első világ-

háború győztesei már közvetlenül 1919 után: a posztulált nemzeti egység nem tudja eltakarni a társadalmi különbségeket, az integráció pedig konfliktusos folyamat. Éppen ezért a különbségek kifejeződése, a regionalizmus nem pusztán csak egy az uralomváltáskor meglévő felfogás továbbélése, mint ahogyan erre Waters céloz; azt maga az integrációs kísérlet generálja, erősíti, illetve akadályozza, hogy meggyengüljön.

Az elbeszélés egy másik szála az egyéni cselekvőképességé, amely korról korra eltérő mértékben működött. Sokszor éppen az etnikai dominanciát szolgáló eszközök felhasználásával, de azok céljai ellenében, máskor az etnikai politikai eszközei elől kitérve, olykor a nyomásnak aktívan ellenállva lehetett sikeres. Ezt kiemelni azért is fontos, mert a korszak történetében olykor csak a teljes kiszolgáltatottság és a hősiesség jelenik meg. Ráadásul ez olyan strukturális jellemzője a határmenti társadalom működésének, amely nélkül az nem is érthető meg.

Mindezzel együtt a „visszatért Felvidék” lakóinak sorsát végső soron a második világháború határozta meg. Történetük mégsem pusztán variációja a népiertások és etnikai tisztogatások történetének. Egyfelől Waters könyve látványosan cáfolja a „véres övezet” tézis egyik fontos elemét, azt, hogy a tömeggyilkossághoz az állam megszűnése kellett. Másfelől a magyar–szlovák határvidék a németek és szovjetek uralta köztes-európai térségben bekövetkezett állami és társadalmi erőszak, az etnikai tisztogatás és népiertás történetének is a része, az egyedi eseménysort ez az átfogó történet keretezi, nélküle a magyar–szlovák történet talán meg sem történik. Ezt a kettősséget nagyon jól integrálja a kötet narratív szerkezete, s a szerző ugyancsak jól összecsiszolja a különböző perspektívákat, mindenekelőtt a mindennapi embereket és az állami szereplőket. Részben éppen ezért, a jól megválasztott elbeszélés miatt lesz Leslie Waters könyvének története egyéni és egyedi, noha egyúttal sokaknak ismerős is.

Egry Gábor

Besenyő János

MAGYARORSZÁG ÉS A NYUGAT-SZAHARAI VÁLSÁG

Monarchia, Bp. 2020. 458 oldal

Az utóbbi években öröndetesen megszaporodott a történeti afrikanisztika tárgykörében íródott munkák száma. A hazai kutatások hagyományosan nem a fekete kontinensre koncentrálnak; míg Ázsia fontos volt, Afrika a magyar szellemi elit számára szinte „megkerülendő kontinensnek” számított. Csak nagyon kevesen jutottak el oda, idegen szolgálatba szegődve vagy a hazai tudományos intézmények által minimális mértékben támogatva, esetleg támogatás nélkül dolgoztak. A globalizáció hullámain ugyanakkor egyre többek töltnek hosszabb-rövidebb időt Afrikában, s az afrikanisztika vonzójává lett a fiatal generációk számára. Besenyő János maga is megjárta a kontinens számos országát, s távol a turistagettók hamis valóságától nem kevés időt töltött a terepen, ahol alaposan megismerte e tőlünk távol, illetve kevésbé szerencsés környezetben élőket és azok történelmét. A gyakorlati tapasztalás azonban nem elegendő ahhoz, hogy tudományos értekezés szülessen belőlük. Ehhez arra is szükség van, hogy a tapasztalóban igény legyen a rendszerezésre, elemzésre, következtetésekre. Szélsőséges időjárási, politikai és társadalmi körülmények között – a szerző megfogalmazásában „rossz biztonsági környezetben” – ehhez nemcsak tehetségre, hanem roppant erős akaraterőre is szükség van.

Szerencsére Besenyő Jánosban megvoltak és megvannak ezek a feltételek. Már 2012-ben megjelent egy könyve a nyugat-szaharai válságról, jelen munkája pedig a kérdéskör magyar vonatkozásait járja körbe. Megírásához újabb levéltári kutatásokra támaszkodott, például a Spanyolországtól a 19. század legvégén megvásárolni szándékozott gyarmattal kapcsolatos, Bécsben őrzött iratokra. Emellett konferenciaelőadások, kutatási ösztöndíjak eredményei, a tárgyban megírt számos tanulmány s mindenekelőtt a 2004 februárjától a helyszínen szerzett tapasztalatok segítették a szerzőt. Fialat magyar tisztként ugyanis az ENSZ soknemzeti-ségű MINURSO (Mission des Nations Unies pour l'organisation d'un référendum au Sahara occidental) műveletének egy éven keresztül aktív tagja volt. Ahogy az előszóban maga is leírja, már az itthoni felkészítés során is hiányérzet gyötörte, egyszerűen nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű és minőségű információ Nyugat-Szaharáról. Mivel magyarok, először rendőrök, majd később katonák, már 1996-tól teljesítettek szolgálatot a területen, ez a hiány nem volt sem elkerülhetetlen, sem elfogadható, mégis mindenki szemet hunyt felette. Nem így Besenyő, aki megérkezésétől tudatosan gyűjtötte az információkat, kapcsolatokat épített, beutazta a vidéket, fényképezett. Mivel az afrikai kontinens legrégebb megoldatlan konfliktusa vált kutatásainak fő területévé, szisztematikusan feldolgozta annak összes releváns aspektusát: Nyugat-Szahara földrajzi adottságait, élővilágát, valamint a területet lakó saharávi népesség bemutatását. Ez utóbbi nem könnyű feladat a relatíve kis terület (csaknem három Magyarországnyi) és a kicsiny népsűrűség ellenére sem, hiszen élnek itt berberék és Jemenből származó „tisztavérű” arabok, három égtáj felől érkezett bevándorlók, valamint a két alapvető etnikum keveredéséből létrejött csoportok. Az archaikus társadalom legkézzelfoghatóbb indikátora, hogy a legutolsó hitelesnek elfogadott népszámláláskor, 1974-ben a – nem kevés eufémizmussal – „befogadott személyek és szegény rokonok” névvel jelölt rabszolgák az össznépesség közel egyhuzadát alkották. Az eligazodást tovább nehezíti, hogy a különböző törzsek már nem csupán vérségi alapon szerveződnek a területen. Az idők folyamán változott az egyes foglalkozások hierarchiája, valamint az adófizetés elkerülése érdekében több törzs is igyekezett arab származását bizonyítani, manipulálták a családfájukat, hogy a Mohamed prófétától való származásra utaló megtisztelő „chorfa” státuszba kerülhessenek.

Az olvasó számára meglepetéssel szolgálhat a gazdaságról szóló fejezet. Az általános hiedelem szerint ez az „isten háta mögötti” terület, ahol a felszín alig öt százaléka alkalmas mezőgazdasági művelésre, s további egyötöde gyérfüvű legelővel szolgál a nomád állattartók számára, nem rendelkezik komoly gazdasági potenciállal. Ez a sztereotípiája a szerző szerint nem felel meg a valóságnak. Már a hagyományosan hasznosított természeti erőforrások esetében sem, elég a gazdag foszfát- és vasérc-telepekre vagy az Atlanti-óceán halgazdagságára gondolni. A szél- és napenergia-potenciál a közelmúlt felfedezései, akárcsak a roppant finom szemcséjű saharai homok az idegenforgalom hasznára. Aki nyaralt már a Kanári-szigeteken, s nem fekete, hanem aranyárga fövenyen át gázolt a tengerbe, tudni fogja, miről is van szó.

A hasznos és részletes, de nem terjengős történeti összefoglaló a föníciaiaktól a spanyol hódítókig ismerteti a legfontosabb eseményeket, s egyben jól korszakolja a terület elmúlt évezredeit. Ebben a fejezetben is számíthatunk új és meglepő információkra, például a spanyol polgárháborúban harcoló saharávik említésénél, hiszen még a téma igazán elmélyült kutatói is általában csak a marokkóiak részvételéről tudósítanak. Vagy említhetjük az egykor Spanyol-Szaharához tartozó Cabo Juby esetét, ahol 1927–1928-ban Antoine de Saint-Exupéry vezetésével működött a Párizst Dakarral összekötő légi postaszolgálat. Ezeknél a kuriózum számba menő dolgoknál azonban fontosabb, ahogyan a szerző bemutatja olvasóinak, miként vált Spanyol-, majd Nyugat-Szahara a térségbeli szomszédok s az itt érdekelt nagyhatalmak játékszerévé már jóval a gyarmatosítók 1976-os kivonulása előtt, és hogyan akadályozta meg az érdekek ütközése azóta is minden érintett fél, de főképp a terület lakosai számára egy elfogad-

ható rendezés létrejöttét. A nagyok közé besorult kis országra ez mérhetetlen szenvedést hoz. A szerző kinti feladatvégzése közben döbben rá, milyen cinikus játszma közepébe is csöppent. És éppen ez kölcsönöz könyvének olyan feszültséget, amit a cím alapján nem is váránk. Pedig sokszor patikamérlegre kell tennie mondanivalóját, úgy kell fogalmaznia, hogy az objektivitását egy pillanatra se adja fel. Nagy előnye a kötetnek, hogy a konfliktus ENSZ-dokumentumait (csak felsorolásuk kilenc oldalt tesz ki!) a szerző a függelékben jól visszakereshetően szerepelteti. A legutolsó dokumentum keltezése 2019. április 1., így sikerült – a monografikus feldolgozás dacára – napjainkig vinni a történések fonálát.

Igazi csemege várja az olvasót a kötet 60. oldalától. Már a fejezet címe is sokat ígérő: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gyarmati törekvései a mai Nyugat-Szahara területén*. A recenziusnak módja volt a pécsi 2018-as Afrika-konferencián meghallgatni Besenyő János hasonló címmel tartott előadását. A világ minden tájáról összegyűlt előadók, az afrikánisztika felkent papjai és ígéretei mind nagy érdeklődéssel hallgatták a nekik is újdonságot jelentő beszámolót, amely az akkor frissen beszerzett dokumentumok feldolgozása alapján született. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezeket a Bécsben őrzött levéltári anyagokat egy helyi professzor, Walter Sauer már korábban átnézte és tartalmukat kivonatolva ismertette (K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika. Wien–Köln–Weimar 2007.), ám valamilyen okból, talán mert nem angolul íródott, talán mivel a szerző maga sem tulajdonított túlzott jelentőséget ennek a soha meg nem valósult tervnek, nem igazán került be a köztudatba. Besenyő könyvében viszont kiemelt helyet kap, s nem csak terjedelme okán. Lépésről lépésre követhetjük az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság, emellett a kettős monarchia lassú és bürokratikus államgépezetének, elsősorban a külügyminisztériumnak a tevékenységét az ügyben. Kiválóan szemlélteti mindez, hogyan és milyen lassan születtek meg a döntések Bécsben, valamint rámutat arra is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia már a 19. század legvégén is Berlinhez fordult még egy ilyen nem központi kérdés ügyében is. A szerző arra is rámutat, hogy a minden részletében kidolgozott tervet nem Berlin, hanem Budapest futtatta zátonyra. Kiváló esettanulmány ez a Lajtán túli és inneni részek viszonyának bemutatására.

Mivel a munka nem tanulmánykötet, amelyben az egymástól eltérő időben keletkezett írárok óhatatlanul átfedésbe kerülnek, hangot kell adnom az ezzel kapcsolatos kritikámnak. Már *A Habsburgok gyarmatosítási törekvései* és az *Újabb gyarmatosítási törekvések, felfedezőutak* fejezetek címadásai nem a legszerencsésebbek (s még ennél is félrevezetőbb a *Rio de Oro eladásának története* című fejezet címe, amely valójában az el nem adásról szól), ám ennél kardinálisabb az a kérdés, hogy valóban szükséges-e az olvasó figyelmét, mondjuk, Sokotra szigetének tervezett, de ugyancsak megghiúsult gyarmatosításával terhelni? Önálló tanulmányként sokkal inkább betöltené küldetését a tartalmilag kétségkívül jól megírt két fejezet. Valamint egy kihagyott lehetőségre is felhívnam a figyelmet. A németek ugyanis nem csupán tárgyaltak, de ténylegesen vettek is a spanyoloktól területeket a spanyol–amerikai háborút követő hónapokban. Igaz, Besenyő is említi, hogy a németek nemcsak Rio de Oro, hanem a másik spanyol gyarmat, Fernando Poo területével kapcsolatosan is elővásárlási joggal rendelkeztek, de azt már nem mondja el, hogy az 1899. február 12-én kötött szerződés értelmében a Guam nélkül értékét veszített Mariana-szigetek, a Karolina-szigetek, valamint Palau 25 millió pezeta kifizetése után Madridtól Berlinhez kerültek. Az időben egymással párhuzamosan zajló két ügy összehasonlítása ebben a kötetben elmaradt, igaz, a téma kifejtése később még pótolható.

A *Magyar önkéntesek a Spanyol Idegenlégióban* című fejezet további új kutatási eredményeket tartalmaz még az adott területen otthonosan mozgóknak számára is. A vizsgálat mélységéről árulkodik a nyugat-szaharai kérdéstről a magyar levéltári forrásokban fellelhető információk teljességére törekvő feldolgozása. Bepillantást kapunk abba, hogyan is működtek a dolgok hazánkban például a szovjet befolyás idején, ki mit tudhatott a magyar diplomácia számára távoli

területről, miközben a szolidaritás vagy az árukapcsolás, vagy egyszerűen csak a Moszkva iránti kényszerű hűség szolgált sorvezetőül az akkori döntéshozóknak.

A könyv második fele a magyar szerepvállalást járja körül a MINURSO rendőri, majd katonai kontingensben. Lassan negyedszázada, hogy az első magyar rendőrök útnak indultak Nyugat-Szaharába. Besenyő János már önmagában azzal is roppant gazdag anyagot tárt volna elénk, ha a missziókból hazatértekkkel készít interjúkat. A résztvevők személyes tapasztalatainak ismerete ugyanis kiemelten fontos, és csak remélni lehet, hogy a mindenkori döntéshozók figyelmét sem kerüli el, ha Magyarország katonákkal, rendőrökkel, civilekkel az eddigieknél is nagyobb szerepet vállal az afrikai nemzetközi missziókban. Erre pedig jó esély van.

A jó stílusban megírt könyvet tekintélyes függelék egészíti ki, amely a fontosabb évszámokat, az ENSZ-dokumentumokat, levéltári és más forrásokat, térképeket és képmelléleteket tartalmazza. A név- és tárgymutató mellett 2234 (!) lábjegyzet, valamint imponáló és további olvasásra ösztönző irodalomjegyzék segíti az eligazodást a témában.

Búr Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Szabó János PhD, történész-muzeológus
Budapesti Történeti Múzeum, Budapest

Both Noémi Zsuzsanna PhD, történész-muzeológus
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

Búr Gábor PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Domokos György PhD, tudományos főmunkatárs
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Egry Gábor az MTA doktora, főigazgató
Politikatörténeti Intézet, Budapest

Főcze János PhD, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Galambosi Péter PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet,
Nyíregyháza

Gyarmati Enikő szabadfoglalkozású
Budapest

Jeszzenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár
Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Matolcsi Réka PhD-hallgató
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Téfnér Zoltán PhD, egyetemi magántanár
Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Thoroczkay Gábor PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Tóth Tibor doktorjelölt
ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

<i>István Kenyeres</i> : The Finances and Military Expenses of the Hungarian Kingdom before the Battle of Mohács	237
<i>Péter Galambosi</i> : The History of the „Ten-lance” Nobility of Szepes in the Thirteenth and Fourteenth Centuries	277
<i>Tibor Tóth</i> : The English Army Besieges the Castle of Buda. The Military Encampments of Hounslow Heath during the Reign of James II (1685–1688)	303
<i>Réka Matolcsi</i> : Cases of Verbal Lèse-Majesté during the Austro-Hungarian Monarchy (1891–1913)	329
<i>Zoltán Tefner</i> : German–Austro-Hungarian Negotiations about Poland. Berlin, 14–15 April 1916.	357
<i>Enikő Gyarmati</i> : The Appointment of Rózsa Bédy-Schwimmer as Hungarian Envoy to Bern based on Swiss Sources (1918)	391

DISCUSSION

<i>Gábor Thoroczkay</i> : Reflections on the Recent Literature about the Hungarian Sacral Dual Principality	413
<i>János B. Szabó – Balázs Sudar</i> : Gardizi, Ibn Rusta and the Others. Response to Gábor Thoroczkay	421

BOOK REVIEWS

<i>Botár István</i> : Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori település- története (<i>László Szabolcs Gulyás</i>)	429
Kruppa Tamás (közreadja): Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601) (<i>György Domokos</i>)	432
<i>Ablonczy Balázs</i> : Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921 (<i>János Főcze</i>)	434

L. Balog Béni (szerk.): Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai, 1918. november 3. – 1919. január 29. (<i>Géza Jeszenszky</i>)	437
<i>Főcze János</i> : A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944) (<i>Noémi Zsuzsanna Both</i>)	440
<i>Leslie Waters</i> : Borders on the Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian–Slovak Borderlands, 1938–1948 (<i>Gábor Egry</i>)	443
<i>Besenyő János</i> : Magyarország és a nyugat-szaharai válság (<i>Gábor Búr</i>)	446
AUTHORS OF THIS ISSUE	451